

NATIONAL OPEN UNIVERSITY OF NIGERIA (NOUN)

**YOR 111: INTRODUCTION TO YORÙBÁ PEOPLE AND LANGUAGE
(IFÁÁRÀ SÌ ÌRAN ÀTI ÈDÈ YORÙBÁ)**

DÚRÓ ADÉLÉKÈ

*B.A Ed. Hons. (Lagos), M.A., Ph.D (Ibàdàn)
Department of Linguistics And African Languages,
University of Ibàdàn,
Ìbàdàn, Nigeria.*

COURSE CODE: YOR 111

**COURSE TITLE: INTRODUCTION TO YORÙBÁ PEOPLE AND
LANGUAGE (ÌFÁÁRÀ SÍ ÌRAN ÀTI ÈDÈ YORÙBÁ)**

COURSE CONTENT SPECIFICATIONS (COURSE DESCRIPTION)

This course introduces the students to the people, the Yorùbá language, their origin, migration, oral history, and their relationship to other people in Nigeria and Africa. The language component includes: introduction to the orthography and history of orthography; history of the development of the language; its classification; genetic; typological and aerial: Scholarship over the years.

COURSE WRITER: Professor Dúró Adélékè

COURSE EDITOR: Professor Àrìnpé Adéjùmò

ÌFÁÁRÀ SÍ KỌ̀Ọ̀SÌ YÌÍ

Àtànṣàkò kò sí lówó, ọwó dilagbà, etí ò sí lórí, orí di boṣi. Ọkan gbòògì ni ifáàrà sí iran àti èdè Yorùbá jẹ. Nínú kọ̀ọ̀sì yìí ni àwọn akékọ̀ọ̀ yòò ti mọ orírùn idìdelẹ̀ àti idàgbàsókè kíkọ̀ àti kíkọ̀ èdè Yorùbá. Ní àárò ọjọ̀, èdè Yorùbá kíkọ̀ àti kíkọ̀ kò sí ní àwùjọ̀ Yorùbá, nítorí pé ọ̀rọ̀ àtẹ̀nudẹ̀nu ní ó gbajúgbajà ní àwùjọ̀ Yorùbá. Èyí ni kíkọ̀ èdè Yorùbá sílẹ̀ ẹ̀ jẹ̀ nńkan àjọ̀jì, àyàfí ìgbà tí àwọn arinrin-àjò, àwọn ajíhínrere wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá wá ni ọ̀rọ̀ mọ̀-ọ̀n-kọ̀-mọ̀-ọ̀n-kà wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá. Bí ọ̀ṣu wá ẹ̀ kú, bí ọ̀bẹ̀ ẹ̀ bẹ̀ ẹ̀ ni kọ̀ọ̀sì yìí tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ lórí iran Yorùbá àti idìlelẹ̀ àkọ̀tọ̀ láti ọ̀dún 1819 títí dé ọjọ̀ òní.

Àkọ̀lẹ̀ gbòòrò kọ̀ọ̀sì yìí ni ifáàrà sí iran àti èdè Yorùbá; ẹ̀gbón a ní láti pín in sí ẹ̀lẹ̀kajẹ̀ka lónà tí àwọn akékọ̀ọ̀ á fi lẹ̀ ní ọ̀yẹ̀ àtòkalẹ̀ àwọn kókó kókó àti ọ̀mọ̀lẹ̀ tí ó wà nínú èdè Yorùbá kíkọ̀ àti kíkọ̀. Kọ̀ọ̀sì yìí ni ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ fún ẹ̀nikẹ̀ni tí ó bá ní ọ̀n ní ìmọ̀ mọ̀-ọ̀n-kọ̀ mọ̀-ọ̀n-kà. Ọ̀rọ̀ kíkọ̀ àti kíkọ̀ èdè Yorùbá jẹ̀ nńkan àpawọ̀pọ̀ ẹ̀ láàárín ọ̀gòòrò àwọn ẹ̀lẹ̀gbẹ̀jẹ̀gbẹ̀, olórijorí onímọ̀ àti àwọn ilẹ̀ ọ̀ṣẹ̀ ọ̀jọ̀ba fún ètò ẹ̀kọ̀. Ẹ̀gbón a gbódọ̀ ẹ̀ ikilọ̀ kan pé ìmọ̀ kò pín sí inú iwé yìí nńkan, ìmọ̀ ẹ̀ sì pọ̀ káàkiri àwọn inú iwé mǐíràn. Àwọn akékọ̀ọ̀ á ti ipa lílo àwọn iwé mǐíràn mọ̀ bí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá ẹ̀ rí láti ìgbàdẹ̀gbà nítorí ọ̀ṣowọ̀kọ̀wé ẹ̀ ọ̀tọ̀tọ̀. Ìpàsípayọ̀ sì wà nínú wọn, bi ó ti hánde nínú àwọn iwé kíkà Yorùbá ní onírúurú.

A pín kọ̀ọ̀sì yìí sí Módù mẹ̀ta sandi, kí a wá tó tún ẹ̀ àtúnpin Módù kọ̀ọ̀kan sí ipín mǎrùn-ún mǎrùn-ún. Àwọn àkóonú Módù àkókọ̀ ni: Èdè Yorùbá, Orírùn Yorùbá, Ìwóká ará ilú, Ìtàn àtẹ̀nudẹ̀nu àwọn ẹ̀yà àti ẹ̀ka èdè Yorùbá àti Àjọ̀ṣepọ̀ àwọn iran Yorùbá pẹ̀lú àwọn mǐíràn ní Nàìjíríà àti Áfíríkà. Módù yìí ló jẹ̀ ifáàrà sí àwọn kókó orí ọ̀rọ̀ tí a máa ẹ̀ alábaápàdẹ̀ nínú àwọn Módù yòókù.

Módù kejì ni a ti pe àkíyèsí sí akítìyan àwọn akópa nínú kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Ní abẹ̀ itàn idìdelẹ̀ àkọ̀tọ̀ ni a ti ẹ̀láyẹ̀ nípa akítìyan àwọn arinrinàjò sí ilẹ̀ Áfíríkà àti Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. A tún mẹnù ba ipa tí àwọn ajíhínrere náà kó nínú idàgbàsókè àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Ní abẹ̀ Módù yìí kan náà ni a ti ẹ̀láyẹ̀ lẹ̀lẹ̀kańka lórí oríṣííríṣí ọ̀jọ̀ṣe àwọn Ọ̀jọ̀, àwọn ìgbímọ̀ àkọ̀tọ̀ àti ilówọ̀sí àwọn alẹ̀núlọ̀rọ̀ nínú àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. A pe àkíyèsí sí àkọ̀tọ̀ tí ìgbímọ̀ J.C.C.E fowọ̀sí fún ilò èdè Yorùbá. A tún tọ̀ka sí àwọn àyípadà ọ̀tun tí ó wá ní bá àbá ìgbímọ̀ yìí.

Módù kẹta tí a pín sí ọ̀nà márùn-ún fojú wo àwọn akitiyan lókan-ò-jòkan nípa lílo èdè Yorùbá. A ẹ̀ àyèwò ilò èdè Yorùbá lórí afẹ́fẹ́, lórí rẹ́díò, tẹ̀lífisàn, fídíò àti ilò àwo rẹ́kọ̀dù. A tún mẹnù ba àwọn ìwé iròyìn àti ìwé àtìgbàdẹ̀gbà tí wọ̀n gbé jade láti àwọn ilé iṣẹ́ iròyìn àti àwọn ìwé lórí àṣà, iṣe, àti lítírésọ̀ Yorùbá.

Ní ikádíí, a yiiri àwọn iṣẹ́ akadá àti iṣẹ́ lámèétọ̀ tí àwọn ò̀nkòwé èdè Yorùbá àti onímọ̀ èdè Yorùbá gbé jade wò.

ÀFOJÚSÚN KỌỌSI YÌÍ

Àfojúsùn kọọsi yìí ni fífi òye, ìmò nípa ìran Yorùbá yé àwọn akékọ́ọ àti bí wọn ẹ̀ se t̀n káàkiri orílẹ̀ àgbáyé àti àjọsepò tí ó wà láàárín àwọn ìran Yorùbá àti ẹ̀yà mìíràn ní orílẹ̀ ayé. Ìmò nípa ẹ̀yà àti ẹ̀ka èdè ẹ̀ se pàtàkì púpọ̀ nítorí pé Yorùbá àjùmọ̀lò yàtò sí àwọn ẹ̀ka èdè Yorùbá. Ẹ̀yí ló fà á tí a fi gbọ̀dò pààlà, kí a sì yọ̀ àbìdun láàárín àkọ̀tọ̀ àjùmọ̀lò àti tí ẹ̀ka èdè. Àwọn òfin tí kò ẹ̀ se é rú nínú Yorùbá àjùmọ̀lò ni ẹ̀ka èdè Yorùbá máa n rú. Èrèdí rẹ̀ rẹ̀ é tí a fi pe àkíyèsí àwọn akékọ́ọ sí i.

A tún fúnka mò aáyan àwọn arinrinàjò òyìnbó, ipa àwọn ajìhìnrere òyìnbó, àti akítìyan àwọn àlùfàà omọ̀ Yorùbá lórí àkọ̀tọ̀ àti idàgbàsókè èdè Yorùbá kí á tó m̀enu ba işé tí àwọn igbimọ̀ ẹ̀lẹ̀gbéjẹ̀gbé ẹ̀ se lórí àbá àkọ̀tọ̀ Yorùbá àjùmọ̀lò. A kò gbàgbé láti fenu kan àbá àkọ̀tọ̀ láti ọ̀dọ̀ àwọn alénulòrò kọ̀ọkan.

Àwọn akékọ́ọ á tún mò nípa ibátan àwọn èdè tí wọn ti ní ilánà àtòkalẹ̀ gúnmo kan. A tún m̀enu ba ilò èdè Yorùbá lórí afẹ̀fẹ̀: rẹ̀díò, tẹ̀lifisàn, fídíò àti ìwé ìròyìn, àwọn akékọ́ọ yòò tún ní ànfààní àti gbọ̀ nípa àwọn işé tí àwọn onímọ̀ ti fi Yorùbá ẹ̀ se nínú işé akadá. Nípasẹ̀ ẹ̀yí, àwọn akékọ́ọ yòò le mò nípa ìran àti èdè Yorùbá.

OJÚŞE AKÉKỌÓ

Omódé níşé, àgbà níşé la fí dá ilẹ̀ Ifẹ̀. Bí olùkọ̀ ẹ̀ ní ịşé tirẹ̀, bẹ̀ẹ̀ náà ni akékọ́ọ̀ náà ní ojúşé tirẹ̀ láti mú èròńgbà kọ̀ọ̀sì yíí wá sí imúşé. Ịşé akékọ́ọ̀ ni láti farabalẹ̀ gba itóni àti itósónà olùkọ̀, èyí tí yóò mú kí imò wọ̀n gbòòrò sí i nípa ìran àti èdè Yorùbá.

Ojúşé akékọ́ọ̀ ni láti ka ojú ìwé kọ̀ọ̀kan tí ó wà nínú àpilẹ̀kọ̀ yíí fínńífínńí àti şíşé àkátúnkà rẹ̀. Akékọ́ọ̀ gbọ̀dọ̀ dáhùn àwọ̀n ìbèèrè tí ó wà fún ìgbéléwọ̀n nínú àpilẹ̀kọ̀ yíí. Bákan náà, bí awó bá kì fúnńi, à á kì fún awo padà ni. Ojúşé akékọ́ọ̀ ni láti ẹ̀ àwọ̀n ịşé àmúrelé rẹ̀ gbogbo tí olùkọ̀ bá fún un, kí ó sì dá a padà fún olùkọ̀ tí yóò ẹ̀ ìgbéléwọ̀n rẹ̀. Èyí yóò ràn án lówó láti mọ̀ bí ó ẹ̀ kójú iwọ̀n sí. Akékọ́ọ̀ gbọ̀dọ̀ bèèrè àwọ̀n nńkan tí kò yé e lówó olùkọ̀ rẹ̀ lásikò tí ìdánilẹ̀kọ́ọ̀ bá ń lọ lówó.

Yàto fún pé akékọ́ọ̀ yóò ẹ̀ àmúlò àwọ̀n imò wọ̀nyíí nínú ìdánwò rẹ̀, ní ìparí kọ̀ọ̀sì yíí, akékọ́ọ̀ gbọ̀dọ̀ le lo imò rẹ̀ nínú kọ̀ọ̀sì yíí lówùjọ̀, èyí tí yóò fí hàn bí onímò èdè àti onímò ìtàn tí mùşèmúşé rẹ̀ dá múşé.

ÌGBÉLÉWỌN AKÉKỌ

Oríṣíí ọ̀nà ìgbéléwọ̀n méjì ló wà; ìṣé ṣíṣe tí olùkọ̀ yóò fí ọ̀wọ̀ sí àti ìdánwò alákoṣílẹ̀. Èyí dá lórí ìṣé àmúṣe tí yóò jẹ̀ dídájọ̀ ní ìbámu pẹ̀lú àsìkò àdápàdà. Ìṣé àmúṣe jẹ̀ ìdà ọ̀gbọ̀n nínú ọ̀gọ̀rùn-ún. Ìrètí wa ni pé ìmọ̀ tí ó bá gbà nínú èkọ̀ yíí yóò wúlò fún ìṣé àmúṣe àti ìdánwò fún àṣeyege.

ÌGBÉLÉWỌN TÍ OLÙKỌ̀ YÓÒ MÁÀKÌ

Ìṣé ṣíṣe wà ní ọ̀pin ìpín kọ̀ọ̀kan. À ní fọ̀kàn sí i pé akékọ̀ yóò wá ìdáhùn sí gbogbo ìbéèrè tó wà níbẹ̀. Gbogbo àwọ̀n ìṣé ṣíṣe yíí ni a ó yẹ̀wò tí máàkì yóò si wà fún mẹtá tó bá dára jù. Yóò jẹ̀ ẹ̀yọ̀ kan ní Mòdù kan. Mòdù Kíní dá lórí Ìran Yorùbá, Ìkejì dá lórí ẹ̀yà/ẹ̀ka èdè Yorùbá àti ìdàgbàsókè àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá, ìbátan àti àwọ̀n ìṣé tí wọ̀n ti fí èdè Yorùbá ṣe nínú ìṣé akadá.

Ìṣé ṣíṣe àti ìgbéléwọ̀n yíí ni a ó máa fí sọ̀wọ̀ papọ̀ sí olùkọ̀ ṣaájú ojọ̀ tí a bá dá. Bí ìdí pàtàkì bá wà láti má ṣe dá ìṣé náà padà kí ojọ̀ yíí tó pé, o ní láti fí tó olùkọ̀ létí ẹ̀ni tí ó le pinnu láti sún ojọ̀ náà síwájú. Ìdí pàtàkì ni ó lè mú kí olùkọ̀ ṣe bẹ̀.

ÌDÁNWÒ ÀŞEKÁGBÁ ÀTI ÒŞÚNWỌN

Èyí ni Ìdánwò tí o ó jókòó ẹ lẹyìn tí idánilékòó bá ti parí. Àwọn aláşe ilé-ẹkó ni yóò kéde ojó àti àsikò àti ibi tí ìdánwò yóò ti wáyé. Má ẹ gbàgbẹ pé idá àádòrin (70%) ni ìdánwò yí kó nínú oḡòrùn-ún

ÌLÀNÀ MÁÀKÌ GBÍGBÀ

Àte isàlẹ yí ẹ àfihàn bí máàki gbígbà yóò ẹ wáyé

Ìgbéléwọn	Máàki
Işe-şise Módù 1-3 męta tí ó dára jù ni a ó ẹ àkọsilẹ máàki rẹ	Ogbọn (30%)
Ìdánwò Àşekęgbá	Àádòrin (70%)
Àpapọ	Oḡòrùn-ún (100%)

ÀKÓÓNÚ KỌ̀Ọ̀SÌ

Vice Chancellor's Remark

Forward

Ìfààrà sí Kọ̀ọ̀sì Yìí

MÓDÙ KÌÍNÍ: **Ìran Yorùbá, Èdè Wọn àti Àjọsepọ̀ Wọn pẹ̀lú Èyà Mìrán**
Lágbàáyé

Ìpín Kìíní

Orírun Yorùbá

Ìpín Kejì

Ìpilẹ̀ Orúkọ Yorùbá

Ìpín Kẹ̀ta

Ìwóká

Ìpín Kẹ̀rin

Àjọsepọ̀ Ìran Yorùbá pẹ̀lú Àwọn Ìran mìrán ní Nàìjíríà àti
Áfíríkà

Ìpín Karùn-ún

Àwọn Èyà Yorùbá àti Èka-Èdè Wọn

MÓDÙ KEJÌ

Ìtàn Ìdàgbàsókè Èdè Yorùbá àti Àkọ̀tọ̀

Ìpín Kìíní

Ìtàn Ìdìdelẹ̀ Àkọ̀tọ̀

Ìpín Kejì

Ipa Àwọn Ajíhìnrere àti Arìnrinàjò I

Ìpín Kẹ̀ta

Ipa Àwọn Ajíhìnrere àti Arìnrinàjò II

Ìpín Kẹ̀rin

Ipa Àwọn Ìgbimọ̀

Ìpín Karùn-ún

Akitiyan Àwọn Ọ̀mọ̀ Abíníbí Yorùbá àti Ìjọba

MÓDÙ KẸ̀TA

Kíkọ̀ Àti Ìlò Èdè Yorùbá

Ìpín Kìíní

Ìlò Èdè Yorùbá ní Ilé Iṣẹ̀ Ìwé Ìròyìn àti Ilé Iṣẹ̀ Ìtẹ̀wétà

Ìpín Kejì

Ìlò Èdè Yorùbá lórí Aféḗfẹ̀: Tẹ̀lifóònù, Rẹ̀díò àti Tẹ̀lifisàn

Ìpín Kẹ̀ta

Ìlò Èdè Yorùbá fún Fídíò àti Sinnimá.

Ìpín Kẹ̀rin

Kíkọ̀ Èdè Yorùbá ní àwọn ilé iwé gíga àti àwọn iṣẹ̀ Akadá tí wọn
ti gbé jáde

Ìpín Karùn-ún

Akitiyan àwọn egbé ní oríṣìrìṣìí

MÓDÙ KÌÍNÍ: Ìran Yorùbá, Èdè Wọ̀n àti Àjọ̀sepọ̀ Wọ̀n pẹ̀lú Ẹ̀yà Mííràn

Lágbàáyé

Ìpín Kìíní: Orírun Yorubá

Àkòónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èrò̀ngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀
- 4.1 Orírun Yorubá àti Ìtàn
- 4.2 Ìtàn Ìwásẹ̀ láti Inú Ẹ̀ṣẹ̀ Ifá
- 4.3 Ìtẹ̀wònrò
- 4.4 Ìrinàjò láti Mèkà wá sí Ilé-Ifẹ̀
- 4.5 Àwọ̀n ọ̀mọ̀ Odùduwà
- 5.0 Ìṣọ̀niṣókí
- 6.0 Ìṣẹ̀ Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

Ohun tí a fẹ̀ ṣe nínú idánilẹ̀kọ̀ọ̀ yíí ni láti kọ̀kọ̀ pe àkíyèsí sí orírun Yorùbá àti ìtàn ìṣẹ̀dálẹ̀ rẹ̀. Bí Yorùbá ti ṣẹ̀ àti oríṣiíríṣií ìtàn tó rọ̀ mọ̀ ìṣẹ̀dálẹ̀ wọ̀n pàápàá èyí tó jẹ̀ mọ̀ ìwásẹ̀, bó ti jẹ̀ pé Odùduwà ló dá wọ̀n. Òmíràn sọ̀ pé Odùduwà wá láti Mèkà ni àti bí Odùduwa ṣe bí Ọ̀kànbí tí Ọ̀kànbí nàà sì bí ọ̀mọ̀ méje. A kò ní ṣàì mẹnụ ba Ifá tí ó ṣẹ̀ wọ̀n sílẹ̀.

2.0 Èrò̀ngbà Àti Àfojúsùn

Lẹ̀yìn idánilẹ̀kọ̀ọ̀ yíí akẹ̀kọ̀ọ̀ yóò le:

- sọ̀ ìtumọ̀ orírun
- sọ̀ àwọ̀n ìtàn ìwásẹ̀ tó dá lóri ìtàn Yorùbá
- tọ̀ka sí ẹ̀ṣẹ̀ Ifá tó sọ̀rọ̀ lóri ìran Yorùbá
- dárúkọ̀ Bàbá-ńlá tó ṣẹ̀ Yorùbá sílẹ̀

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Kín ni à n pè ní orírun?
- 2) Ta ni ó sẹ iran Yorùbá sílẹ̀?
- 3) Níbo sì ni Yorùbá gbà gẹ́gẹ́ bí orírun rẹ̀?

4.0 Idánilékò

4.1 Orírun Yorùbá

Oríṣiíríṣií n̄kan ni a gbọ nípa orírun àti isẹ̀dálẹ̀ Yorùbá. Àwọn kan sọ pé Odùduwà ni ó sẹ iran Yorùbá sílẹ̀. Èyí ló jẹ ara itàn iwásẹ̀, tí ó rọ̀ mọ̀ ọ̀n. Àwọn kan sọ pé ẹ̀ ni Odùduwà wá láti Mèkà wá sí Ilé-Ifẹ̀. Àwọn kan sọ pé nígbà tí ó bímọ̀ tán ní Ilé-Ifẹ̀, ni àwọn ọ̀mọ̀ rẹ̀ náà n̄ tẹ̀ ilú dọ̀ káàkiri. Yorùbá gbà pé Odùduwà ni baba n̄lá wọ̀n.

4.2 Itàn Iwásẹ̀ Yorùbá Láti Inú Ẹ̀sẹ̀ Ifá:

Nínú Odù Ifá Ọ̀yẹ̀kú Méjì; ó hàn pé ẹ̀wọ̀n ni Odùduwà bá rọ̀ wá láti Ọ̀de Ọ̀run sí Ilé-Ifẹ̀:

Títítí lórí ogbó
 Bìiripé bìiripé lomi ọ̀kọ̀ọ̀ dà
 Dídà lomi ọ̀kọ̀ọ̀ dà
 Omi ọ̀kọ̀ kì í yí
 A díá fún Ooduà atẹ̀wọ̀nrọ̀

(Abímbólá 1969:2)

Odù Ifá yìí fí hàn pé láti Ọ̀de Ọ̀run ni Odùduwà tí rọ̀ wá sí ilé ayé bí àwọn Irúnmọ̀lẹ̀ yòókù.

4.3 Itẹ̀wọ̀nrọ̀

Lára àwọn itàn iwásẹ̀ tí a gbọ̀ ni pé Ọ̀bàtálá ni Olódùmarè yàn kí ó wá dá ilé ayé, sùgbọ̀n ó mọ̀mu yó lójú ọ̀nà. Ó wá sùn lọ̀ fọ̀nfọ̀n. Odùduwà tí n̄ bọ̀ lójú ọ̀nà bá a n̄bí tí ó sùn fọ̀nfọ̀n sí. Ọ̀un sì wá ẹ̀ isẹ̀ tí Olódùmarè rán Ọ̀bàtálá sùgbọ̀n tí kò jẹ̀. Ídí niyí tí wọ̀n fí máa n̄ sọ̀ pé Odùduwà ni baba Yorùbá àti gbogbo àgbáyé. Sùgbọ̀n Akínjògbìn (1980) ọ̀pítàn kan kò gbà pé Ọ̀bàtálá àti Odùduwà jẹ̀ Ọ̀rìṣà tó rọ̀ wá láti ọ̀de ọ̀run.

4.4 Ìrìnàjò Látí Mèkà Wá Sí Ilé-Ifẹ̀

Ìtàn miiran tí ó tún fojú hände ni pé ọmọ bíbí Lámúrúdu ni Odùduwà jẹ. Sùgbón ogun ijà ẹsin ni ó lé e kúrò ní Mèkà. Èyí ló fà á tí ó fi rìn tí tí dé Ilé-Ifẹ̀ níbi tí wọn sọ pé ó ti bá àwọn olùgbé ibẹ̀ bí i Ọbátálá àti àwọn òrìṣà miiran pẹ̀lú àwọn alábaàgbé wọn gbogbo. Nípa akitiyan Odùduwà tó fi ẹ̀gun àwọn Ìgbò ni wọn fi fi ẹ̀ olórí.

Àwọn ọ̀pítàn àti onímọ̀ èdè ti tún èrò wọn pa lórí pé iran Yorùbá ẹ̀ wá látí Ilé Arébià, Íjìbítì, Núbíà tàbí Moroe (Akínjògbìn, 1980; Akintoye, 2010). Wọn ka àwọn itàn àtẹ̀nudẹ̀nu bẹ̀ẹ̀ sì àheso lásán.

4.5 Àwọn Ọmọ Odùduwà

Ìtàn kan tún fi yéni pé Odùduwà bí Ọkànbí. Ọkànbí sì bí ọmọ méje. Àmọ̀ itàn miiran sọ pé Odùduwà ni ó bí àwọn ọmọ méjèjè: Olówu; Alákétu; Ọba Ìbíní; Ọ̀ràngún Ilé Ilá; Onísàbẹ̀; Onípópó ti ilẹ̀ Pópó; Ọ̀rányàn. Láì ka ikòlùkògbà tí ó le wà nínú àwọn itàn yìí sí, a rí i pé ọ̀kòkòkan ọmọ̀ wònyí ni ó lọ tẹ̀ agbègbè kan dọ. Àwọn ẹ̀yà Olówu ni ó wà ní ilú Ọ̀wu ní ipínlẹ̀ Ọ̀sun àti ilẹ̀ Ẹ̀gbá. Nígbà tí a rí Alákétu ní Kétu ní orílẹ̀ èdè Bẹ̀nẹ̀, Ìmẹ̀kọ, Ìdọfà, Ìgan Aládé àti àwọn ilú miiran. Ọba Bíní, tí ó tẹ̀ Bíní dọ, náà tàn káàkírí agbègbè tí ó wà. Bẹ̀ẹ̀ ni Ọ̀ràngún dọ sí ilá, ó sì ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ sẹ̀ ọmọ̀ silẹ̀ káàkírí agbègbè náà. Àwọn àdúgbò ti Onísàbẹ̀ sẹ̀ ní tirẹ̀ ni Sàbẹ̀ ní orílẹ̀ èdè Bẹ̀nẹ̀. Àwọn ẹ̀yà tí Onípópó sẹ̀ sílẹ̀ ni Ẹ̀gùn, Àgànyìn, Ànàgó, Gáá àti Aigbe. Ọ̀rányàn tí ó tẹ̀ ilẹ̀ Ọ̀yọ̀ dọ̀ ni ó sẹ̀ ọ̀pòlọ̀pò iran Yorùbá sílẹ̀.

Ẹ̀wẹ̀, ẹ̀yà iran Yorùbá pọ̀ jù àwọn tí a mẹnù bà ní òkè lọ. Ìdí rẹ̀ é tí a fí tàn-mọ̀-ọ̀n pé ó ẹ̀ ẹ̀ pé kí àwọn ọmọ̀ Odùduwà ju méje tí a dárúko, pàápàá tí a bá wo itàn àwọn Ọba aládé pàtàkì méjì bí Aláké àti Ọwá Obòkun. Ìtàn sọ pé ọmọ̀ Odùduwà ni wọn. Aláké ni ó sẹ̀ àwọn Ẹ̀gbá. Ọwá Obòkun ní ó sẹ̀ àwọn Ìjẹ̀sà. Àwọn ẹ̀yà Ìran Yorùbá tí orúko wọn hände ni Ọ̀yọ̀, Ẹ̀gbádò, Ẹ̀gbá, Ìjẹ̀bú, Ìjẹ̀sà, Ẹ̀kitì, Ọ̀ndó, Ìkálẹ̀, Ìlàjẹ̀, Ọ̀wọ̀, Àkókó, Kétu, Ẹ̀gùn àti àwọn miiran.

5.0 Ìsọ̀nísókí

Orírun tùmọ̀ sí ibi isẹ̀dálẹ̀ iran kan tàbí èniyàn kan. Orírun yìí le rọ̀ mọ̀ itàn iwásẹ̀ tàbí itàn gidi. Kí í wá ẹ̀ gbogbo itàn ni ó máa n fí ẹ̀sẹ̀ múlẹ̀ gégé bí a ti rí i nínú idánilékò yìí. Nínú idánilékò yìí a mẹnù bà á pé itàn iwásẹ̀ ti inú odù Ifá sọ pé ẹ̀wọn

ni Odùduwà bá rò wá sí ilé ayé, nígbà tí ìtàn gidi fi hàn pé ìjà èsìn ni ó gbé Odùduwà kúrò ní ilú Mèkà tí ó fi rìn tí tí dé Ilé Ifẹ̀. Ìtàn sì fi yé wa pé ó bá àwọn èniyàn kan ní ibẹ̀. Ìtàn gidi yìí ló tako àhesọ̀ mìíràn tí wọn sọ̀ pé ilẹ̀ Arébià, Íjìbítì, Núbíà àti Meroe abbl ni ìran Yorùbá ti sẹ̀ wá. A tún mẹnù ba ọ̀mọ̀ Odùduwà, Ọ̀kànbí àti àwọn ọ̀mọ̀ ọ̀mọ̀ rẹ̀ tí wọn fónkà tí wọn sì di èyà Yorùbá ní ilẹ̀ Nàìjíríà àti orílẹ̀ èdè Bènẹ̀.

6.0 Iṣẹ́ Síṣe

- 1) Níbo ni Ìran Yorùbá ti sẹ̀ wá?
- 2) Kí ni Ifá wí nípa Odùduwà?
- 3) Dárúkọ̀ àwọn ilú tí àwọn ọ̀mọ̀ Odùduwà tẹ̀dó sí.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Abimbólá, Wándé. (1978). *Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ènu Ifá*, Apá Kejì. O.U.P. 1978

Akínjóbìn, I.A (1980) “The Concept of Origin in Yoruba History: The Ifẹ̀ Example,
Department Seminar Paper, Obafemi Awolowo University

Akíntóyè S. Adébánjì (2010). *A History of The Yoruba People*. Dakar: Amalion
Publishing.

Àtandá, J.A (1969). *The Yoruba People: Their Origin, Culture ànd Civilization*, nínú
Ọ̀latúnjì, O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ibàdàn,
Ibàdàn University Press, Pp 3-36.

Hair, P.E.H. (1967) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge
University Press, Pp 4-30.

Owolabi àti àwọn iyókù (1985), *Ìjìnlẹ̀ àti Litírésọ̀ Yorùbá*, Ìwé kìn-ín-ní. Ibadan:
Evans Brothers Nig. Publishers Ltd.

Ìpín Kejì: Ìpilẹ̀ Orúkọ Yorùbá

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòọ̀
- 4.1 Ìpilẹ̀ Orúkọ Yorùbá
- 4.2 Ìran Yorùbá Gégé bí “Akú” àti “Lukumi”
- 4.3 Orísun orúkọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Sísẹ̀
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

A fẹ̀ ṣàlàyé fún ọ̀ nínú ìdánilékòọ̀ yìí bí ìran Yorùbá ṣe gba orúkọ Yorùbá àti ìhà tí àwọn kan kọ sí orúkọ yẹn níbèrè láàárín àwọn tó n jẹ̀ Yorùbá lónìí.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánilékòọ̀ yìí, o ó le:

- tọka sí orúkọ oríṣííríṣíí tí àwọn àlejò n pe ìran Yorùbá
- ṣàlàyé idí tí àwọn kan fi tako orúkọ yìí.
- tọka sí orísun tí orúkọ Yorùbá yìí ti jáde wá

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

1. Àwọn wo ni n pe Yorùbá ní “Akú”?
2. Àwọn wo ni n pè wọn ní ‘Yarba’, “Yourriba”?
3. Ṣàlàyé idí tí wọn fi n pè wọn ní “Lucomi/Lucumi”.

4.0 Ìdánìlẹ̀kò

4.1 Ìpìlẹ̀ Orúkọ Yorùbá

Kì í ẹ̀ “Yorùbá” ni ó jẹ̀ orúkọ ipìlẹ̀ tí iran yíí n jẹ̀, tórí pé ẹ̀ka èdè kòòkan tí ó wà ní ilẹ̀ Yorùbá ni ó rí ara rẹ̀ gégé bí ilú olómìnira. Kálukú wọn ni kò sì fẹ́ kí wọn ra orúkọ kan bọ̀ òun lórùn. Àpẹ̀rẹ̀ kan tí ó wá sí wa lókàn ni akitiyan àwọn òyìnbó Potogí àti Jamani láti pe àkíyèsí sí ètò iṣẹ̀jòba ní àárín iran Yorùbá. Oríṣííríṣíí orúkọ ni wọn lò nígbà yẹn láti tọ́ka sí iran Yorùbá. Wọn tọ́ka sí àwọn ẹ̀yà Yorùbá lóòkòkan ní gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú àtòkalẹ̀ wònyí: Ìjòba ti **Ìjẹ̀bú**, Ìjòba ti **Oedobo** (?Òyọ), Ìjòba ti **Ogane** (**Oghene** tàbí **Òòni ti Ifẹ̀**). Wọn tún pè wọn ní **Nàgó**. Ní sẹ̀ntùrì kòkàndínlógún yí kan náà, wọn tún pè wọn ní **Hio** tàbí **Eyo**.

Àwọn iran Haúsá tí wọn jẹ̀ aláàbágbé, pe iran Yorùbá ní “**Yariba**”. Àwọn Hausa tilẹ̀ gbà pé ibátan tí ó jìnnà sí ara wọn ni Yorùbá àti Hausa, àti pé ọ́kan nínú wọn a sì máa pe Yorùbá ní “**Yarabawa**”, ṣùgbón Yorùbá lòdi sí itàn yíí.

4.2 Ìran Yorùbá Gégé bí “Akú” àti “Lucumi”

Orúkọ **Akú** àti **Lucumi** ni wọn rà bọ̀ àwọn ẹ̀rú tí wọn jẹ̀ ọ́mọ Yorùbá tí wọn tí rí idáandè gbà lóko ẹ̀rú, àmọ̀ tí wọn fi ilẹ̀ Sàró ẹ̀ ibùgbé ní ilú Freetown. Èrí fi hàn pé láti inú àṣà ikíni ni orúkọ yíí ti jẹ̀ jáde. Ìran Yorùbá fẹ̀ràn láti máa sọ pé: “ẹ̀ kú”; bí a tí rí i nínú “*ẹ̀ kú iṣẹ̀*”; “*ẹ̀ káàárọ̀*”; “*ẹ̀ kú ewu ọ́mọ*”; ẹ̀wẹ̀, wọn le tún sọ pé : “*a kú iṣẹ̀*”; “*a kú àjọṣe*”; “*a kú àdúróti*”; “*a kú ọ́rọ̀...*”; “*a kú ọ́dún*”; “*a kú iléédè*”; “*abbl*”. Bí àwọn orúkọ wònyí ẹ̀ di àlábọ̀rùn tó di ẹ̀wù fún iran Yorùbá niyẹn.

Nígbà mìíràn, wọn tún máa n pe iran Yorùbá ni ọ́mọ “*ẹ̀ káàárọ̀, ẹ̀ ò jìire*” tàbí “*ku oótù, ẹ̀ ò jìire*”. Gbogbo iran Yorùbá ni ó fi ara mó ẹ̀yí bí ẹ̀ka èdè tilẹ̀ yàtò, idí ni pé ikíni yíí kò fi ẹ̀ka èdè ẹ̀nikan hàn, wọn fi n bèrè àláfíà ẹ̀ni ni. Àwọn iran Yorùbá alára gan-an ni wọn máa n pe ara wọn bèè kì í ẹ̀ ará ita. Àwọn ọ́mọ Yorùbá tí wọn kó lẹ̀rú lọ sí Cuba, ilẹ̀ Amérikà àti West Indies ni wọn tún n pè ní àwọn orúkọ bíi “*Lucomi*”. Èdà apààrọ̀ orúkọ yíí ni *Ulkum/Alkamy*. Àwọn ẹ̀ni tí ó wà ní òkè okun ni wọn n pè ní “*Lucomi*” tàbí “*Lucumi*” nígbà tí wọn n pe àwọn iran Yorùbá tó wà ní ilẹ̀ Nàìjíríà ní *Ulkami/Ulkum/Alkamy*. Àwọn ará Òkè-Ògùn ni wọn máa n lo ọ́rọ̀ yíí, tí wọn á ní “*Olùkù mi*” ẹ̀yí tó túmò sí “*ọ́rẹ̀ mi*”.

4.3 Orísun Orúkọ Yorùbá

Ní ipilẹ̀, a ti kókó sọ ọ̀rọ̀ lórí *Yarba*, *Yariba*, *Yarriba*, *Yourriba*, *Yorriba* àti *Yaro-ba* gégé bí orísun orúkọ Yorùbá. Èyí kò fi bèẹ̀ tònà itorí pé àwọn kan sọ pé *Yarriba* àti *Yaro-ba* ní èdè Hausa ni ó tùmọ̀ sí kì í ẹ̀ “*omòdekùnrin*”; èyí lòdì sí àṣà ìbòwòfún tàbí àṣà àpónlẹ̀ tí àwọn Hausa máa n ẹ̀ fún àwọn ọ̀kùnrin ilẹ̀ Yorùbá nítorí ọ̀gbòn inú àti idáṣáṣá wọn. Àbá pé ọ̀mọ̀ Khatan ti ilẹ̀ Arébià (Lárúbáwá) ni ó fún iran Yorùbá lórúkọ kò fi bèẹ̀ múlẹ̀ nítorí pé, *Yarba* tí wọn rà bọ̀ iran Yorùbá lórùn jẹ́ orúkọ abúlẹ̀ kan tó wà ní agbègbè Soveyseh tí Agbọn Karùn-ún, ní Èkùn Khuzestan, ní orílẹ̀-èdè Iran. Orísun orúkọ yìí ni ó jẹ́ jade láti inú iṣẹ̀ àti isòrònfèsì iran Yorùbá. Àpẹ̀rẹ̀ tí a máa ẹ̀ àmúlò ní tí àwọn eléégún tí wọn máa n sọ pé:

“Mo rí ìbà baba mi” – ẹ̀ wo àpẹ̀rẹ̀ yìí síwájú síí.

Egúngún: Mó rí ìbà baba mi

Ònẖòran1: Kí ló dé tí kò fi tí ì bẹ̀rẹ̀ eré?

Ònẖòran 2: **Yòò rí ìbà** bàbá rẹ̀, tó rí tá a bá dóde, ìbà baba là á kókó jú.

Ìpèdè kejì tí a tún tànmọ̀-òn pé ó jẹ́ orísun orúkọ yìí nàà ni ipèdè láàárín agbò ilẹ̀ tàbí nínú ọ̀dèdè, ẹ̀ wo àpẹ̀rẹ̀ yìí:

Àlejò: Ẹ̀ káààrọ̀ ooo?

Onílẹ̀: Ẹ̀ káààrọ̀ ooo?

Àlejò: Ẹ̀ jọ́, ẹ̀ se mo bá Yòmí?

Onílẹ̀: O ò bá a, ó ẹ̀ṣẹ̀ jade ni

Àlejò: Tó o bá gbésẹ̀ nílẹ̀, ò ó ba?

Aládùúgbò: **Yóó bá a?**

Onílẹ̀: **Yòò rí i bá** lònà.

Àwọn ipèdè méjéjì ni ó bí orúkọ Yorùbá tí a bá lo òfin iyópọ̀ fáwẹ̀lì pé **i + i** ni a yópọ̀ di fáwẹ̀lì “**u**”; nípa lílo òdiwọn yìí tí a sì tẹ̀lẹ̀ òfin iṣẹ̀dá ọ̀rọ̀, á wá di

Yòò + (**rí + i**) bá → Yòò + **rù** + bá → Yorùbá

Èyí lòdì sí èrò tí wọn ti sọ pé ipilẹ̀ orúkọ Yorùbá ni pé “**Yo + ribá**” ló di Yorùbá. Ó ẹ̀ é ẹ̀ se kí ó jẹ́ “**ribá**” tí wọn fi kun orúkọ yìí tẹ̀lẹ̀ rí ni àwọn Yorùbá fi lòdì sí i. A gbòdò wá fi kún un pé nńkan tí ó dára ni pé àwọn ẹ̀ka iran Yorùbá yòókù bí i Ègbá, Ìjẹ̀bú, Èkitì, Ìfẹ̀, Ìjẹ̀sà àti Óndó ti gba orúkọ yìí wólẹ̀, èyí tí wọn takò níbẹ̀rẹ̀ pèpè

pé ó jẹ orúkọ fún àwọn ẹkùn Ọyọ tí ilẹ̀ wọn wà ní ilẹ̀ ọ̀dàn. Ọ̀yìnbó Ajélẹ̀ kan ni ó wá, tí ó bá gbogbo àwọn ijòyè pàtàkì pàtàkì ilẹ̀ Yorùbá ẹ̀ ipàdẹ̀ níbi tí ó ti gbà wọn nímòrán pé kí wọn máa jẹ̀ YORÙBÁ nítorí pé ọ̀mọ̀ Odùduwà kan náà ni gbogbo wọn àti pé Ọ̀òni Adémilúyì gba àbá yìí wọ̀lé lẹ̀yìn ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àrọ̀wà tí wọn pa fún wọn lórí orúkọ àjùmòjẹ̀ yìí.

5.0 Ìsọ̀nísókí

Nínú idánilẹ̀kọ̀ yìí, a ti sọ̀ bí oríṣìrìṣìí àwùjọ̀ kọ̀ọ̀kan ẹ̀ fún ìran Yorùbá lórúkọ̀. Àwọn kan lo àṣà ikíni wọn láti fún wọn ní orúkọ̀ bí i “**Akú**” gégé bí ó ẹ̀ hánde nínú ikíni bí i “**a kú iyálẹ̀ta**”, “**a kú òjò**”, “**a kú ọ̀wọ̀lómí**” abbl. Àwọn miiran tún wo ipèdè wọn ní ilẹ̀ àjòjì, pàápàá tí wọn bá n pe àkíyèsí sí àwọn ọ̀rẹ̀ wọn pé “**olùkù mi**”, wọn tipasẹ̀ bẹ̀ẹ̀ gba orúkọ̀ bí i “**Lucomi**” tàbí “**Lucumi**” (**Lùkùmi**). Àwọn gan-an n pe ara wọn ní ọ̀mọ̀ “**kú òótù, oò jùre**” gégé bí ó ti fi ojù hán nínú àṣà ikíni wọn. A ṣàlàyé pé kì í ẹ̀ gbogbo ìran Yorùbá ló faramọ̀ orúkọ̀ àjùmòjẹ̀ àti àjùmòlò̀ yìí, nítorí pé kálukú fẹ̀ fi ẹ̀ka èdè rẹ̀ hán. Nígbèyìn-gbèyìn gbogbo wọn fi ara mó orúkọ̀ yìí. Èrì àrídájú tí wá fi hán pé inú àwùjọ̀ Yorùbá ni orúkọ̀ àjùmòjẹ̀ yìí ti jẹ̀ jáde.

6.0 Iṣẹ̀ Ṣíṣe

- 1) Orúkọ̀ wo ni wọn n pe ìran Yorùbá ní oko ẹ̀rú?
- 2) Orúkọ̀ wo ni wọn n pè wọn ní Freetown ní orílẹ̀ èdè Sáró?
- 3) Ṣàlàyé bí orúkọ̀ “Yorùbá” àjùmòjẹ̀ ẹ̀ jẹ̀ jadé láti inú ipèdè wọn.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adédèjì, Joel Adéyínká. (1969). *The Alárínjọ̀ Theatre: (The study of a Yorùbá theatrical art from its earliest beginning to the present time)*, An unpublished Ph.D Thesis, University of Ibadàn, Nigeria.

Adélékè, D.A. (in press). “Yorubanness”

Adélékè, D.A. (2020) *The Foolery of Man Beyond the Theatrical World:*

Perspectives from Indigenous African Literary Critic. Ibadan: Ibadan University Press.

- Àtandá, J.A (1996). “The Yoruba People: Their Origin, Culture and Civilization” nínú
Ọlátúnjí O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ibàdàn,
Ibàdàn University Press, pp. 3-36.
- Awóniyí. T.A. (1978). *Yorùbá Language in Education*. Ìbàdàn University Press.
- Hair, P.E.H. (1969) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge
University Press.
- Owólabí àti àwọ̀n iyokù, (1985) *Ìjìnlẹ̀ Èdè àti Lítírésọ̀ Yorùbá*. Ìwé Kìn-ín-ní. Ìbàdàn:
Evans Brothers (Nig publishers) Ltd.

Ìpín Kẹta: Ìwọkà

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòṣ
- 4.1 Ìwọkà
- 4.2 Ìfọnká nípasè Ìtẹlúdó
- 4.3 Ìkólérú (Ìkónilérú)
- 4.4 Ìgbòminira (Ìdàndè lóko ẹrú)
- 4.5 Ibùgbé wọn ní Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà
- 5.0 Ìṣonìṣókí
- 6.0 Ìṣẹ̀ Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

Ìwọkà iran Yorùbá pẹka sí oríṣiíríṣií ọnà. Ídí nì pé oríṣiíríṣií gbédìígbédìí nì ó gbé àwọn ọmọ Yorùbá kúrò nílẹ̀. Ọdúnjọ (1967) sọ pé, Àwọn miiran fi ilú abinibí wọn silẹ̀ nítorí ijà oyè tàbí nítorí iṣẹ̀ ogun jíjà. Àkíyèsí nì pé, “ogún ọmọdé kò lè ṣeré fún ogún ọdún.” Kálukú nì ó fẹ̀ wá ibi ọtun lọ dó sí. Àwọn ẹlòmìiran nínú iran Yorùbá nì ogun kó tí wọn fi dèrò ilẹ̀ miiran. Àwọn kan sì wá iṣẹ̀ ajé lọ nì wọn fi dèrò ilẹ̀ òkèèrè, tí wọn sì fibẹ̀ ṣelẹ̀. Èyí ló fà á tí ifọnká àwọn ọmọ Yorùbá fi wà káàkiri.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn idánilékòṣ yí, o ó le:

- sọ ohun tó fa ifọnká àti iwọkà ọmọ Yorùbá
- tọka sí ibùgbé àwọn Yorùbá ní Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà
- ya máàpù ibi tí a ti lè rí iran Yorùbá ní Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti Ìwọ̀ Oòrùn ilẹ̀ Áfíríkà

3.0 Ìbèèrè Ìsaájú

- 1) Orúkọ wo ni wọn n pe iran Yorùbá ní ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀?
- 2) Dárúkọ àwọn ilẹ̀ àjòjì tí wọn kó iran Yorubá ní ẹ̀rú lọ.
- 3) Dárúkọ àwọn ọmọ Odùduwà tí wọn lọ tẹ̀ ilú dó ní ilẹ̀ Nàìjíríà, kí o sì sọ orúkọ àdámọ̀ aládé wọn tí a mò wọn mọ̀.

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

4.1 Ìwọ̀ká

Ìwọ̀ká ni kí a sí kúrò ní ààyè wa lọ sí ààyè mìíràn bóyá pẹ̀lú ipá tàbí pẹ̀lú ifẹ̀ inú ẹ̀ni. Àwọn ọmọ Odùduwà tí wọn bí ni a gbọ̀ pé wọn sí pẹ̀lú ifẹ̀ inú ara wọn wọn láti lọ tẹ̀ ilú dó. Èyí ni a ó fi pe àkíyèsí sí àwọn ọmọ Odùduwà tí wọn bí sí Ilẹ̀-Ifẹ̀ tí wọn sì lọ tẹ̀ ilú mìíràn dó.

4.2 Ìfọ̀nká Nípasẹ̀ Ìtẹ̀lúdó

Àwọn ilú tí àwọn ọmọ Odùduwà tẹ̀dó níwọ̀nyí pẹ̀lú orúkọ oyè wọn:

Alákétu ti ilẹ̀ Kétu

Ọ̀ràngún ti ilẹ̀ Ilá

Oníbìni ti ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀

Onípópó ti ilẹ̀ Pópó

Onísàbẹ̀ẹ̀ ti ilẹ̀ Sàbẹ̀ẹ̀

Ọ̀rànmiyàn tí ilẹ̀ Ọ̀yọ̀

Aláké ti ilẹ̀ Aké (Ègbá)

A gbọ̀ pé ogun ni Ọ̀rànmiyàn, tó jẹ̀ àbíkẹ̀yìn, jà lọ tí gbogbo àwọn ẹ̀gbọ̀n rẹ̀ fi pín ogún tán kí ó tó dé. Ó tẹ̀ ilú dó sí Ọ̀yọ̀ ilẹ̀. Nípasẹ̀ pé wọn n pín orílẹ̀-èdè ilẹ̀ Áfíríkà ni Sábẹ̀ àti Kétu fi wà ní Orílẹ̀-èdè Bẹ̀nẹ̀ títí di òní olóní yí. Onípópó ti ilẹ̀ Pópó yí ni àwọn kan gbà pé ó ẹ̀ àwọn Èègùn, Àgànyìn, Ànàgó, Gáá àti Aigbe sílẹ̀. Èyí ni kò fi gbọ̀dò ẹ̀ àjòjì sí wa pé a rí iran Yorùbá ní ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀, Tógò àti Gana. Orílẹ̀ èdè Gana ni wọn n pè ní ilẹ̀ Àgànyìn. Nípasẹ̀ òwò síṣe, iran Yorùbá tàn ká ọ̀nà òkè ọ̀ya; ogun jíjà náà sì mú wọn dé òkè ọ̀ya yí kan náà. Bí a kò bá gbàgbé pé Ọ̀rànmiyàn jagun lọ síbẹ̀. Ó yẹ̀ kí á mú un wá sí irántí pé ọmọ ilẹ̀ Nupé ni iyá Sàngó. Ìyàn máa n fa iṣínípò fún àwọn ọmọ Yorùbá. Ìjà oyè máa n sí àwọn ẹ̀lòmííràn nípò pẹ̀lú. Irúfẹ̀ èyí

ṣẹlẹ̀ nígbà tí ọmọ ọba Ilẹ̀ Ifẹ̀ kan tí orúkọ rẹ̀ n jẹ́ Ọlọ́jọ́ Agbélé fi Ifẹ̀ sílẹ̀ pẹ̀lú ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn ẹ̀mẹ̀wà rẹ̀, tó fi lọ tẹ̀ Ifẹ̀wàrà dọ.

Àwọn ilú Ọlọ́ba nílá máa n fẹ́ láti fẹ́ ilẹ̀ ọba wọn lójú, nípa bẹ̀ẹ̀ wọn á rán àwọn ajẹlẹ̀ tàbí aṣojú wọn láti lọ gba àwọn ilú kan, kí wọn sì máa darí wọn. Nípasẹ̀ báylí, ni wọn fi dá àwọn Hù bí i Ẹ̀dẹ̀, Ọ̀fà, Ìbòlò abbl.

Nnkan kẹfà ni ogun ibòòsí, “ẹ̀ gbà wá o”. Bí àpẹ̀rẹ̀, àwọn àjòjì ni ó dá Ìmẹ̀sí Ìgbódó tí a mò sí Ọ̀kẹ̀ Ìmẹ̀sí nítorí ogun Ìjẹ̀sà tó fẹ́ kó wọn.

4.3 Ìkólẹ̀rú (Ìkónilẹ̀rú)

Àwọn ara ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀, tí a mò sí ilẹ̀ Dàhòmì, tẹ̀lẹ̀ tẹ̀lẹ̀rì, máa n wá kó àwọn iran Yorùbá lẹ̀rú. Èyí fi hàn pé nípasẹ̀ ikólẹ̀rú, àwọn ọmọ Yorùbá kan di ara Dàhòmì tàbí Bẹ̀nẹ̀. Àwọn ọmọ Yorùbá tún n kó ara wọn lẹ̀rú tí wọn sì n ta ara wọn lẹ̀rú, fún àwọn oníṣòwò. Wọn kó àwọn Yorùbá kọjá ìgbèrì òkun láti nnkan bí ẹ̀ntíúri Kẹ̀rindínlógún. Òwò ẹ̀rú síṣe yí ti wá n gòkè nígbà tí yóò fi di ẹ̀ntíúri Kẹ̀tádínlógún. Sùgbón òwò yí gogò ní ọ̀dún 1826, títi wọ 1850. Òwò ẹ̀rú yí wá wọ̀ lọ sí ilẹ̀ Amẹ̀ríkà ní ọ̀dún 1867. Gbogbo àdúgbò tí wọn kó àwọn iran Yorùbá lẹ̀rú lọ ni àwọn agbègbè bí i: Chesapeake Bay ní Àríwá Amẹ̀ríkà títi dé Rio de la Plata ní Gúsù Amẹ̀ríkà àti àwọn erékùsù bi West Indies. A tún wá ní àwọn ọ̀wọ̀ ẹ̀rú Yorùbá ní Virginia, Àríwá Carolina, Gúsù Carolina, Georgia àti Florida ní Àríwá Amẹ̀ríkà. Àwọn àdúgbò miiran ní ilẹ̀ Amẹ̀ríkà ni Costa Rica, Nicaragua, Panama àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Ní Gúsù Amẹ̀ríkà, wọn wà ní Guyana, Surinam, Venezuela àti Brazil. Wọn tún wà ní Cuba, Saint – Domingue ní Haiti, Jamaica, Trinidad, Tobago, Barbados, Guadeloupe, Martinique, St. Lucia abbl ni West Indies.

4.4 Ìgbòmìnira (Ìdìdelẹ̀ Lóko Ẹ̀rú)

Irufẹ̀ àwọn tí wón kó lẹ̀rú lọ sí ilẹ̀ Amẹ̀ríkà, Faransé àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ ni wọn rí idàndè láti ọ̀wọ̀ àwọn ọmọ ogun ojú omi Gẹ̀ẹ̀sì (British Navy). Páápáà àwọn ẹ̀rú tí wọn wà ní Bihar, Brazil àti Cuba àti àwọn kan láti àwọn erékùsù West Indies ni wọn n dá padà sí ilẹ̀ Sàró nígbà tí àwọn kan sì padà sí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Sùgbón a gbòdò fi kún un pé àti gba òmìnira àwọn ẹ̀rú ní ilẹ̀ Amẹ̀ríkà nira. Àwọn “Akú” ni wọn kókó gba òmìnira padà sí orílẹ̀ èdè Nàìjíríà ní oṣù kẹrin ọ̀dún 1839, sùgbón gégé bí a ẹ̀ sọ,

àwọn tí kò ní ànfààní láti padà sílẹ̀ tó jẹ́ ọmọ Yorùbá ti dá ilú sílẹ̀ ní Һú tí wọn wà, níbi tí wọn ti ní ọba, ijòyè, ògbóni, àwòrò lókùnrin lóbìnrin. Wọn n gbọ orin abínibí Yorùbá, wọn sì n dá ẹgbẹ́ Yorùbá sílẹ̀. Wọn ní ojúbọ, wọn sì n bọ àwọn òrìṣà ilẹ̀ Yorùbá, wọn n ẹ̀tùtù, wọn sì n ẹ̀ gbogbo ọdún ibílẹ̀ tí a mọ́ mọ́ Yorùbá. Orúkọ ilú tí wọn dá sílẹ̀ náà ní Ọ̀yọ̀túnjì, ní ọdún 1959. Gbogbo iṣe Yorùbá ni wọn n ẹ̀ níbẹ̀.

4.5 Ìbùgbé Wọn Ní Orílẹ̀ Èdè Nàìjíríà

Ọ̀gòòrò àwọn Yorùbá ni wọn wà ní Gúsù Ìwọ̀ Oòrùn Nàìjíríà. Ìran yìí tún fẹ̀sẹ̀ múlẹ̀ dáadáa ní àwọn ipínlẹ̀ wònyí: Ọ̀gùn, Ọ̀ndó, Ọ̀yó, Èkítì, Ọ̀ṣun àti ipínlẹ̀ Kwarà, pàápàá àwọn tó wà ní ilẹ̀ Ìgbómìnà, Àjàṣẹ̀po, Ọ̀ró, Ìgbàjà, Ìsin, Saare, Ẹ̀gbẹ̀, Ìlorin, Ọ̀fà abbl. A tún rí wọn ní ipínlẹ̀ Kogí, àwọn Ọ̀kun, Kàbà, Gbèdè abbl. Ní ipínlẹ̀ Delta, àwọn Yorùbá wà níbẹ̀ pẹ̀lú, bákan náà ni ipínlẹ̀ Edo.

Ní àwọn ipínlẹ̀ wònyí, ni a ti rí àwọn ẹ̀ka èdè kòòkan. Ní ipínlẹ̀ Ọ̀yó ni a ti rí Ìbàdàn, Ọ̀yó, Ọ̀kè Ọ̀gùn, Ìbàràpá, Ọ̀nkò. Ní ipínlẹ̀ Ọ̀ṣun, a rí Ifẹ̀, Ìjẹ̀ṣà, Ìgbómìnà, Ọ̀yó, Ìbòlò. Ní ipínlẹ̀ Èkítì, a ní Èkítì, Mòbà, Ìjùmù, Yàgbà, Ìkòlé, Ìgbómìnà. Ní Èkó, a ní Àwòrì, Èègùn, Ìjẹ̀bù. Ní ipínlẹ̀ Ondó, a rí Ọ̀ndó, Ìkálẹ̀, Àkókó, Ọ̀kè Àgbè abbl. Ní ipínlẹ̀ Ọ̀gùn, a rí Àwòrì, Ìjẹ̀bù, Rémò, Yewa, Ẹ̀gbá abbl.

5.0 Ìṣonísókí

Lábẹ̀ idánilékò yìí, a ti mẹnù ba itumò iwóká gégé bí iṣípòpadà kúrò ní ilẹ̀ ẹ̀ni lọ sí ibòmìrán yálà nípasẹ̀ ogun, iyàn tàbí ọ̀gbẹ̀lẹ̀ abbl. Aáyan àti gba ilú mìíràn mọ́ tara ẹ̀ni náà máa n fa iṣípòpadà, ijà oyè náà kò gbéyìn. A tún mẹnù bà pé òwò ikónilẹ̀rú máa mú kí àwọn ẹ̀lòmìrán kúrò ní ilú abínibí wọn. Wọn sì n ti ipasẹ̀ bẹ̀ẹ̀ di èrò ilẹ̀ àjòjì, wọn bímọ́ síbẹ̀ léyìn tí wọn ti rí idándè gbà, wọn sì di ọmọ onílúú, àwọn tí wọn fẹ́ padà sí orílẹ̀ èdè Nàìjíríà nígbà tí àwọn kàn dúró sí Freetown ní ilẹ̀ Sàró. Èyí ni ó fi hàn pé ibùdó àti ibùgbé àwọn ọmọ Yorùbá ti tàn láti orílẹ̀ èdè Nàìjíríà, Togo, Bènè, ilẹ̀ Àgànyìn tí tí dé ilẹ̀ Amérikà.

6.0 Iṣẹ́ Ṣíṣe

- 1) Dárúkọ ilú tí àwọn ọmọ Yorùbá dá sílẹ̀ ní ilẹ̀ Amérikà.
- 2) Dárúkọ nńkan męta tó le fa iwóká iran Yorùbá nígbàkúùgbà.
- 3) Dárúkọ ẹka ẹyà iran Yorùbá męrin tí o mọ, kí o sì sọ Ìpínlẹ̀ tí a ti le rí wọn.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Akíntóyè, S. Adébanjí, 2010. *A History of The Yorùbá People*, Senegal. Dakar: Amalion Publishing.

Àtándá, J.A (1969). “The Yoruba People: Their Origin, Culture and Civilization” nínú Olátúnjí O.O (Olóótú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ibadàn, Ibadàn University Press.

Ọdúnjọ, J.F. 1967. *Èkọ́ Ìjìnlẹ̀ Yorùbá Aláwíyẹ̀ Fún Àwọn Ilé Èkọ́ Gígá*. Nigeria: Longman Nigeria Ltd.

Owólabí àti àwọn iyokù, 1985. *Ìjìnlẹ̀ Èdè àti Litírésọ̀ Yorùbá Ìwé Kìn-ín-ní*. Ibadàn: Evans Brothers (Nig publishers) Ltd.

Ìpín Kerin: Àjosepò ìran Yorùbá Pèlú Àwọn Ìran Miíràn ní Nàìjíríà àti Áfíríkà

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòó
- 4.1 Okùnfà Àjosepò
- 4.2 Àjosepò pèlú àwọn Mòlèbí Èdè Miíràn ní Áfíríkà
- 4.3 Àkàwé Àwọn Àká-Òrò Yorùbá pèlú Àká-Òrò Èdè Ìgbò àti Fúlàní
- 4.4 Àkàwé àwọn àká-òrò tí a yá wọ inú èdè Yorùbá nípa èsùn Mùsùlùmí.
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣé Sṣṣe
- 7.0 Ìwé Itókasi

1.0 Ìfáàrà

Ní abẹ̀ idánilékòó yíí ní a ti fẹ̀ ṣe àfihàn bí ìran Yorùbá ṣe ní àjosepò pèlú àwọn èyà miíràn ní Áfíríkà. A sì máa fi àwọn àká-òrò ṣe àkàwé láti fi èrí-jé-mi-nìṣó hàn nípa àjosepò tí ó wà láàárín ìran àwọn oríṣíríṣí èyà miíràn.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn idánilékòó yíí, o ó le:

- sọ àjosepò tí ó wà láàárín èyà Yorùbá àti àwọn èyà miíràn ní orílẹ̀-èdè yíí
- sọ àjosepò tí ó wà láàárín èyà yorùbá àti àwọn èyà miíràn ní Áfíríkà
- ṣe àkàwé àwọn àká-òrò láti inú èdè Yorùbá pèlú ti àwọn ìran miíràn.

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

- 1) Tóka sí àwọn èyà tí ó ní àjosepò pèlú ìran Yorùbá ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.
- 2) Dárúkọ àwọn nṁkan tí ó máa n ṣe okùnfà àjosepò láàárín èyà kan àti òmíràn.
- 3) Wá àwọn àká-òrò Yorùbá kan jáde kí o sì fi wé àwọn àká-òrò miíràn láti inú èyà ìran miíràn

4.0 Ìdánìlẹ̀kòò

4.1 Okùnfà Àjọ̀sepò

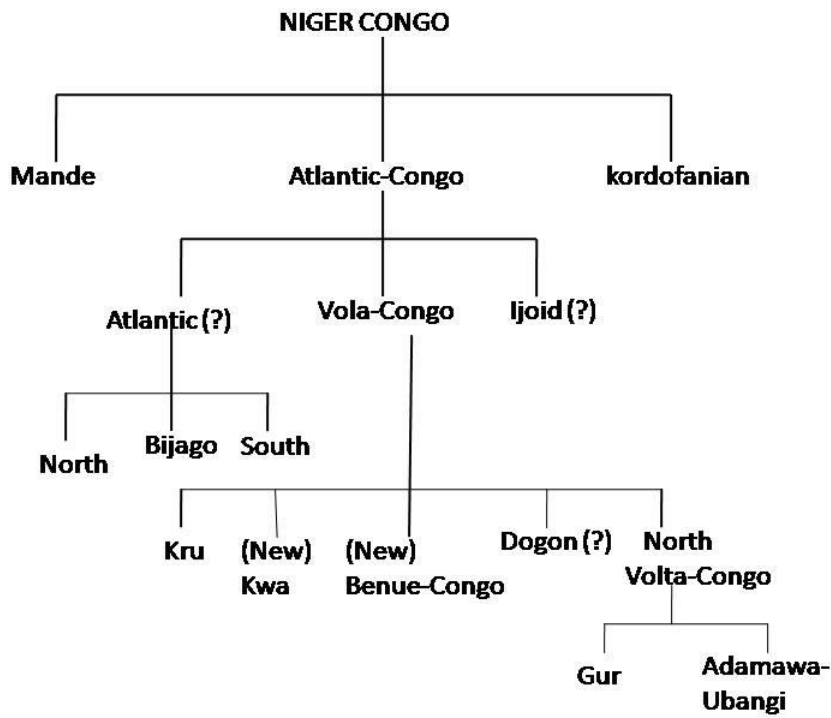
A ẹ̀ ẹ̀ àkíyèsì pé àwọn nńkankan ló máa n bí àjọ̀sepò lááárín iran kan sí òmíràn.

Èyí tí ó ẹ̀ kókó nìwọ̀nyí:

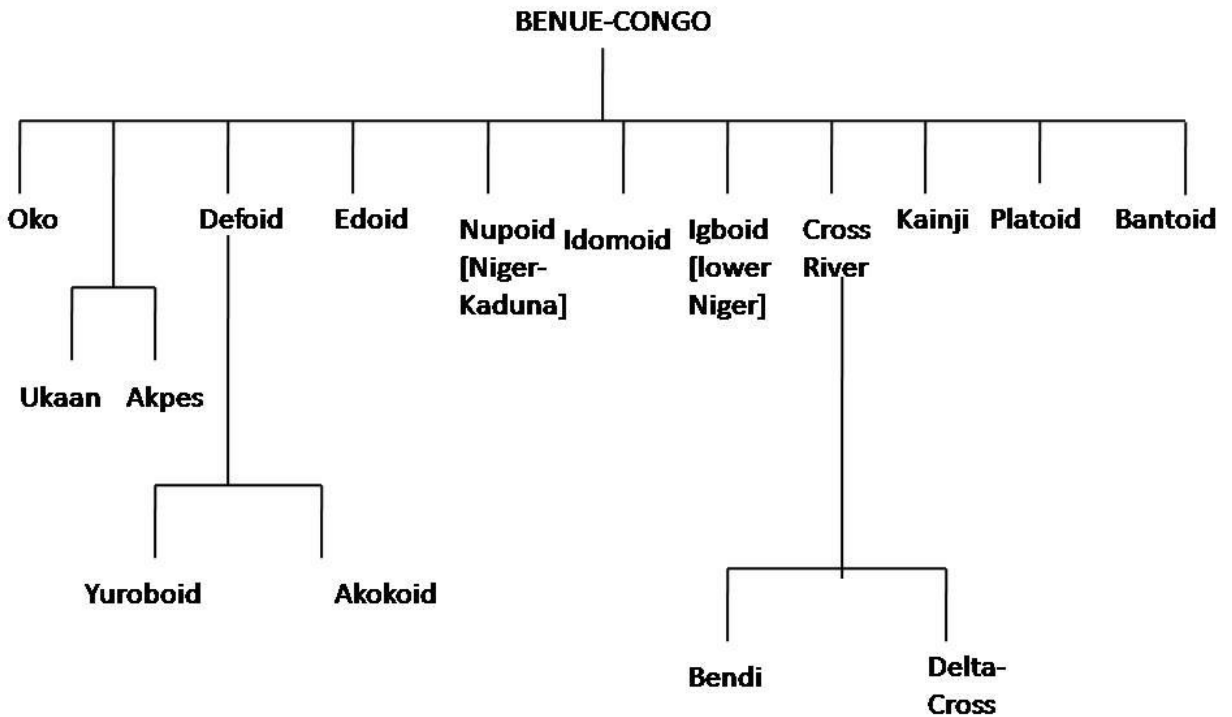
1. **Okòwò:** Ìran Yorùbá máa ta nńkan ọ̀gbìn wọn fún àwọn ẹ̀yà míràn àwọn ẹ̀yà míràn náà sì máa ta nńkan fún wọn pẹ̀lú. Àwọn Yorùbá máa n gbín obi, àwọn iran Hausa a sì máa rà á lódò wọn. Nípa báyií, èdè wọn n yí wọ̀ inú ara wọn.
2. **Ìní-ìpín-orírùn-kan-náà:** Ìní-ìpín-orírùn-kan-náà jẹ̀ okùn kan gbòògì. Kí ipinya tó dé, iran (Ugbo)Igbo ni a gbọ̀ pé wọn wà ní Ilé Ifẹ̀ rí, kí wọn tó lé wọn kúrò ní Ilé Ifẹ̀. Ipinya wà lááárín wọn lẹ̀yìn tí wọn lé iran Ùgbò sùgbón àjọ̀sepò wà ní ipilẹ̀.
3. **Èsìn:** Àwọn tí wọn n ẹ̀ ẹ̀sìn kan náà máa n ní àjọ̀sepò. Nípa ẹ̀sìn, àwọn iran Yorùbá n bá àwọn ẹ̀lẹ̀sìn Mùsùlùmí ẹ̀, bẹ̀ẹ̀ ni wọn sì n bá àjọ̀ ẹ̀lẹ̀sìn Mùsùlùmí ẹ̀.
4. **Ìgbéyàwó:** Tí wọn bá kó àwọn obinrin ẹ̀rú láti ojú ogun, wọn á máa fẹ̀ wọn gégé bí i aya. Ìran Yorùbá ti lọ jagun pẹ̀lú ilẹ̀ Dàhòmí rí. Bí àpẹ̀rẹ̀, ẹ̀ má ẹ̀ jẹ̀ ká gbàgbé pé Mọ̀rẹ̀mí ti Ilé-Ifẹ̀ fi ara rẹ̀ jì, tí wọn fi mú un lẹ̀rú lọ sí ilẹ̀ Igbo. Ọ̀ba Igbo sì sọ ọ̀ di iyàwó. Àmọ̀, igbeyàwó náà kò tọ̀jọ̀ nítorí pé alamí ni Mọ̀rẹ̀mí lọ ẹ̀ níbẹ̀.
5. **Işé Ọ̀dẹ̀ àti Işé Àgbẹ̀:** Àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá míràn máa n ẹ̀ işé ọ̀dẹ̀ àti àgbẹ̀ láti ilú dé ilú. Àwọn ọ̀dẹ̀ a tilẹ̀ máa lọ láti ilú dé ilú, èyí sì máa n fún wọn ní ànfààní láti ní ifarakínra pẹ̀lú àwọn ẹ̀yà míràn ní orilẹ̀-èdè Nàìjíríà.
6. **Ìjẹ-ẹ̀bí-èdè-kan-náà:** Bí a bá lọ wo inú ìmọ̀ ẹ̀dà èdè, a ó rí i pé àwọn kan jìnnà sí ara wọn, èdè wọn sì sọ̀tọ̀tọ̀ sùgbón wọn jẹ̀ mọ̀lẹ̀bí èdè kan náà.
7. **Ìmúnisìn:** Ìmúnisìn láti ọ̀dò ijọ̀ba Gẹ̀ẹ̀sì ló bí àyálò èdè Gẹ̀ẹ̀sì wọnú èdè Yorùbá.

4.2 Àjọ̀sepò pẹ̀lú Àwọn Mọ̀lẹ̀bí Èdè Míràn ní Áfíríkà

Ó hánde pé àjọ̀sepò yíi dúró lórí mọ̀lẹ̀bí èdè. Ní ilẹ̀ Áfíríkà mọ̀lẹ̀bí èdè mẹ̀rin ló wà, àwọn náà ni: (i) Niger-Congo, (ii) Nilo-Sahara, (iii) Afroasiatic, (iv) Khoisan. Àwọn onímọ̀ ẹ̀dà-èdè fi hàn pé Niger-Congo ni bàbá-ńlá fún èdè Yorùbá, Igbo àti èdè Fulani. Èyí sì ni àfojúsùn wa nínú ìdánìlẹ̀kòò yíi. àwọn àkòónú èdè míràn tí ó wà ní abẹ̀ mọ̀lẹ̀bí ńlá yíi ni a ó ẹ̀ àfihàn pẹ̀lú àwòrán atọ̀ka igi tí Greenberg gbé kalẹ̀ tó pé ní Niger-Kordofanian.

Àwòrán 1: Ìpínsówòò àwọn èdè Niger-Congo

Àwòrán 2: Àwòrán igi tó n sàfihàn mọ̀lẹ̀bí èdè Benue-Congo

Igi òkè yíí ló ẹ̀ sàfihàn àgboolé mọ̀lẹ̀bí èdè tí èdè Yorùbá ní nńkan ẹ̀ pẹ̀lú wọn.

4.3 Àkàwé Àwọn Àkà-Ọ̀rọ̀ Yorùbá Pèlú Àkà-Ọ̀rọ̀ Èdè Igbo àti Fulani

A fẹ́ fi hàn nínú iṣẹ́ yìí pé àjọṣepọ̀ wà lááárín àkà-ọ̀rọ̀ Yorùbá àti Igbo gégé bí a ṣe rí, nínú àtẹ̀ Ìsàlẹ̀ yìí. ṣùgbọ̀n kí ó ba à le yé wa, a máa fi ọ̀rọ̀ Gẹ̀ẹ̀sì wọn tí wọn nídíí:

Àkà ọ̀rọ̀ Yorùbá àti ti Igbo tí wọn bárajo:

Nọ́nbà	Gẹ̀ẹ̀sì	Igbo	Yorùbá Àjùmòlò	Kónsónántí
1	know	mà	mó	m~m
2	mould	má	mọ	m~m
3	nose	i-mí	i-mú	m~m
4	have, give	jà “give”	ní	~n
5	person	ópé	ε-ní	~n
6	place, here	é-bé	i-bí	b~b
7	vomit	bí	e bì	b~b
8	play (e.g ball)	bá (gba)	gbá	ḃ~ḃ
9	be old	bòò (gboo)	gbó	ḃ~gb
10	chin/jaw	à-bà (agba)	àgbṵ	ḃ~gb
11	be wet, damp	tútù	tutù	t~t
12	ear	ń-ti	e-tí	t~t
13	three	i-tò	è-ta	t~t
14	hand, finger	à-ká ‘hand’	ì-ka	k~k
15	rat, mouse, rabbit	òkè	ò-kété	k~k
16	twenty	ṛ-gu	o-gũ	g~g
17	war	ṛ-gu	o-gũ	g~g
18	medicine, root	ṛ-g ^w u	oò-gũ	g ^w ~g
19	lick	lá	lá	l~l
20	beat	Ilú (noun)	lù cf ilù ‘drum drummin’	l~l

Àkà ọ̀rọ̀ Yorùbá àti ti Fulani tí wọn bárajo ni a ṣe àfihàn sí ìsàlẹ̀ yìí:

Nọ́nbà	Gẹ̀ẹ̀sì	Fulani	Yorùbá
1	build, mould	mat, ma	ma, mọ
2	lightening	Ma	Mànàmaná
3	bad	bon	burú
4	father	baba	baba
5	(bear) a child	bí'i ‘child’	Bí
6	three	tat-	è-ta
7	come	war	Wá
8	say cf he said	wí o wí	wí o wí
9	be in a place	won	wà (cf. Vb ‘eater’)
10	mother	yaye	yeye
11	go, call of	yah ‘go’	Yà
12	elephant	nyi-	e-rin
13	tooth	nyi’y	e-yín
14	mouth	hu-nu	ẹ-nu
15	lick, suck	laso	Lá

4.4 Àkàwé àwọn àká-òrò tí a yá wọ inú èdè Yorùbá nípa èsìn Mùsùlùmí

Nọmbà	Àká Òrò Yorùbá	Lárúbáwá	Gèèsi
1	abéré	Ibra	Niddle
2	àdùrà	al-du'a'	Prayer
3	àlàáfíà	al-'āfuya	Sound health
4	àlámísì	al-khamis	Thursday
5	bìlísì	Iblis	Evil
6	fàdákà	Fada	Silver
7	fitílà	Fitla	A lámp
8	fitínà	Fitna	Worry/trouble
9	iwájú	al-wajh	Face/front
10	jònmọ-ọ̀n	jama'a	Congregation
11	kádàrá	qadar	Fate
12	kálámù	qalam	A pen
13	kèfèrí	kaᵀfir	An unbeliever
14	làákàyè	al-'aql	Common sense
15	mẹ̀kúnnù	misikin	Poor person

4.5 Àyálò Àká-Òrò Gèèsi Wọ̀nú Èdè Yorùbá

Àká Òrò Yorùbá	Gèèsi
Góòlù	Gold
Sọ̀òsì	Church
Télò	Tailor
Bọ̀lù	Ball
Bíbélì/Báíbù	Bible
Pọ̀òsì	Purse
Búrédì	Bread
Fóònù	Phone
Kóòmù	Comb
Sítóòfù	Stove
Fòtò	Photo
Mótò	Motor
Káà	Car
Báàgì	Bag
Síméńtì	Cement

Gbogbo àwọn àpẹ̀rẹ̀ òkè yìí jẹ́ diẹ̀ nínú àwọn ọ̀gòòrò àyálò èdè Gèèsi nínú èdè Yorùbá.

5.0 Ìṣoníṣókí

A ɛ àlàyé lórí okùnfà àjọṣepò tí ó wà láàárín àwọn iran Yorùbá àti àwọn iran/ẹyà mìíràn. Àwọn okùnfà àjọṣepò tí a mẹnù bà ni okòwò, ínì-ìpín-orírùn-kan-náà, ẹ̀sìn, ìgbéyàwó, ịṣẹ̀-àgbẹ̀ àti ịṣẹ̀-ode. A ɛ àfiwé àwọn àká ọ̀rọ̀ Yorùbá pẹ̀lú àká ọ̀rọ̀ èdè Igbo, Fulani, Lárúbáwá àti Gẹ̀ẹ̀sì. Ẹ̀ má gbàgbé pé a sọ̀rọ̀ lórí mọ̀lẹ̀bí èdè tí Yorùbá ti jáde wá.

6.0 Ịṣẹ̀ Ẹ̀sẹ̀

- 1) Ya àwòrán atọ̀ka èdè Benue-Congo láti ɣàfihàn àwọn èdè tí Yorùbá bá tan
- 2) Kín ní àwọn nńkan tí ó bí àjọṣepò pẹ̀lú àwọn ẹ̀yà mìíràn?
- 3) Mọ̀lẹ̀bí èdè méléò ló wà ní ilẹ̀ Afirikà ?
- 4) Kọ̀ àká-ọ̀rọ̀ m̀arùn-ún láti inú èdè mìíràn kí o sì sọ̀ ohun tí Yorùbá n pè é.
- 5) Ẹ̀ áwárí àká-ọ̀rọ̀ tí ó tó ogún láti inú èdè Gẹ̀ẹ̀sì tí ó ti wọ̀ èdè Yorùbá. Àpẹ̀rẹ̀ gbòdò yàtò sí ti inú idánilẹ̀kọ̀.

7.0 Ìwé Ìtọ̀kasí

Abdul, M.A. 1976. Arabic Loan Words in Yorùbá, nínú *Yorùbá No 2*.

Aremo, Bolaji (2009). *How Yoruba And Igbo Became Different Languages*. Ibadan: Scribo Publication Ltd.

Awóbùlúyì, Oládélé (2001). Itàn Yorùbá, nínú Bádé Àjàyí (Olóòtú). *Ẹ̀kọ̀ Ị̀jìnlẹ̀ Yorùbá: Ẹ̀dà-Èdè Lítírésọ̀ àti Àṣà*. Ị̀lọ̀rin: Unilorin, Department of Linguistics and Nigerian Languages.

Elugbè, Ben (2011). *The Scramble for Nigeria: A Linguistics Perspective*. An Inaugural Lecture. Ibàdàn: DB Martoy.

Owólabí, Kọ̀lá (1989). *Ijìnlẹ̀ Itupalẹ̀ Edè Yorùbá (1): Fonétíkì àti Fonólójì*. Ibàdàn: Oníḅonòjé Press and Book industries Nigeria limited.

Ìpín Karùn-ún: Àwọn Ẹyà Yorùbá àti Ẹka-Èdè Wọn

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékò
- 4.1 Èdè Yorùbá
- 4.2 Àwọn Ẹka èdè Yorùbá
- 4.3 Àkàwé àwọn Àkà-òrò Yorùbá Àjùmòlò àti Àwọn Ẹka èdè Yorùbá
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Ìṣe Sise
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

A ní Yorùbá àjùmòlò gbogbogbò, bèyè ni a sì ní àwọn ẹka-èdè Yorùbá ní oníran-ànrán. Bí wọn ṣe ní jìnnà sí ara wọn sí, ni ahòn ìsòrò ẹka-èdè náà ní lẹ sí i. Àwọn onímò èdà-èdè ti gbiyànjú láti pín wọn sí ẹlẹkùn-jẹkùn. A ó sì mẹnù ba diẹ nínú wọn.

2.0 Èròngbà

Léyìn idánilékò yí, o ó le:

- pààlà láàárín Yorùbá àjùmòlò àti ẹka-èdè Yorùbá
- dárúkọ àwọn ẹka-èdè tí mo mò.
- sọ àwọn ipínlẹ tí a ti le rí àwọn ẹka-èdè kan pátó.
- fi àwọn àkà ọrò Yorùbá àjùmòlò wé ti ẹka-èdè Yorùbá kan.

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

- 1) Sọ iyàtò tí ó wà láàárín Yorùbá àjùmòlò àti ẹka-èdè
- 2) Wá àkà-òrò èdè Yorùbá méré kí o sì sọ ohun tí wọn ní pè wọn ní Yorùbá àjùmòlò.
- 3) Níbo ni a ti le rí àwọn ẹka èdè wònyí:
 - i. Ìgbómìnà

- ii. Àkókó
- iii. Ònkò

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

4.1 Èdè Yorùbá

Nínú èdè Yorùbá, a ní Yorùbá àjùmọ̀lò. Èyí tí ó jẹ̀ èdè tí gbogbo ọmọ abíníbí le gbọ̀ tàbí sọ lẹ̀nu tàbí kọ̀ sílẹ̀. Ní ti ẹ̀ka-èdè Yorùbá, àwọn tó wá láti àwùjọ̀ yẹn ni wọn máa ní gbọ̀ èdè náà dáadáa yàtò sí àwọn ẹ̀ka Yorùbá miiran tí ẹ̀ka-èdè wọn sọtòtòtò sí èyí tí wọn gbọ̀. A gbà pé orírùn ẹ̀ka-èdè kòkọ̀kan náà ni èdè Yorùbá àjùmọ̀lò tí ó wá nínú iwé àkọ̀sílẹ̀, tí à ní lòn ní ilé iwé. Nínú gbogbo ẹ̀ka-èdè, ẹ̀ka-èdè Yorùbá Ọ̀yọ̀ ni ó fara pé Yorùbá àjùmọ̀lò pékípékí. Ó yẹ kí á yán an pé ó ẹ̀ ẹ̀ kí ẹ̀ka èdè Yorùbá máa sá wọ̀ inú Yorùbá àjùmọ̀lò tí ó wà nínú iwé. Bí àpẹ̀rẹ̀, bí a bá wo Bíbélì a ó máa rí “**I**” tí ó jẹ̀ ọ̀rọ̀ láti inú ẹ̀ka-èdè Ègbá. Èyí tilẹ̀ fojú hàn nínú isẹ̀ Sóbòwálé Sówándé Aróbíodu ẹnì tí a mò sí Aláròfò-Ọ̀rọ̀, ẹnì tí inagijẹ̀ rẹ̀ ní jẹ̀ Sóbò Aróbíodu.

4.2 Àwọn Ẹ̀ka Èdè Yorùbá

Oríṣíríṣíí àwọn onímọ̀ ẹ̀dà-èdè bí i Bíódún Adétùgbọ̀, Ọ̀lásọ̀pé Oyèláràn àti Ọ̀ládélé Awóbùlúyì ni wọn ti pín, ẹ̀ka-èdè Yorùbá sí ẹ̀lẹ̀kúnjẹ̀kún tàbí ọ̀wọ̀ọ̀wọ̀.

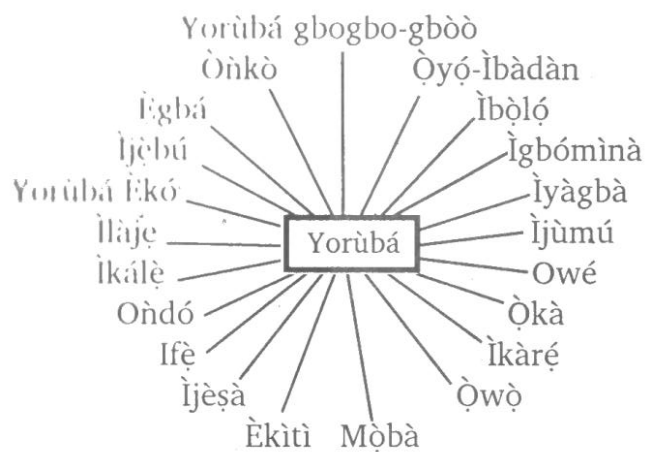
Ní ti Adétùgbọ̀ (1967), ó pín àwọn ẹ̀ka-èdè Yorùbá sí ọ̀nà méta, ipín rẹ̀ ni: Àárín gbùngbùn, Àríwá-Ìwọ̀-Oòrùn àti Gúsù-Ìlẹ̀-Oòrùn. Àwọn ipín tó ẹ̀, kò fi béẹ̀ jókòó-ore nítorí pé ó yọ̀ àwọn ẹ̀ka èdè Yorùbá miiran kúrò nínú ipínsọ̀wọ̀ọ̀ rẹ̀. Ní abẹ̀ ọ̀wọ̀ Àárín Gbùngbùn ní a ti rí Ilé-Ifẹ̀, Ìjẹ̀sà àti Èkitì. Àríwá-Ìwọ̀-Oòrùn; Ìbàdàn, Ọ̀yọ̀, Ọ̀sogbò, Abẹ̀òkúta, Ìlaròó, Ìjẹ̀bú Ede abbl.

Oyèláràn sọ̀ pé ẹ̀ka-èdè Yorùbá ju méta lọ. Ó ẹ̀ ẹ̀fikún ipínsọ̀wọ̀ọ̀ náà di mérin. Àwọn ipínsọ̀wọ̀ọ̀ ẹ̀ka-èdè tí a ní ni:

- A. Ìwọ̀ Oòrùn Yorùbá
 - i. Ọ̀yọ̀, Ìbàdàn, Ègbá, Ọ̀hòrí-ifohùn
 - ii. Òkè Ògùn
 - a. Şakí, Ìjìó
 - b. Kétu, Sábẹ̀ẹ̀

- iii. Benin àti Tógò
- iv. Ifẹ̀ (Tógò), Idaisa, M̀anigri
- B. Gúsù-Ìl̀à-Òd̀r̀ùn Yorùbá
 - i. Ò̀ndó, Ọ̀wọ̀
 - ii. Ìjẹ̀bú
 - iii. Ìkálẹ̀, Ìlájẹ
- D. Àárín Gb̀ungb̀ùn Yorùbá
 - i. Ilé Ifẹ̀
 - ii. Ìjẹ̀ṣà
 - iii. Èkìtì
- E. Àrìwá-Ìl̀à-Òd̀r̀ùn Yorùbá
 - i. Ìgbómìnà, Kàkàndá, Ìbọ̀lọ̀
 - ii. Jumu, Bunu, Ọ̀wọ̀, Ọ̀wé

Àmọ̀ ní ti Awóbùlúyì, ó ṣàfihàn pé Yorùbá jẹ̀ èdè asorírun fún gbogbo ẹ̀ka-èdè Yorùbá mìíràn gẹgẹ̀ bí ó ṣe fi hàn nínú àwòrán rẹ̀.

Bí a ti ṣe sọ ṣaájú, kì í ṣe gbogbo èniyàn ni ó gbọ̀ ẹ̀ka-èdè Yorùbá wònyíí, ṣùgbón àwọn ẹ̀kùn tí wọn bá pààlà pèlú ara wọn le gbọ̀ ẹ̀ka èdè ara wọn dáadàa. Ìyàgbà àti Ìjùmù gbọ̀ èdè ara wọn dáadàa, bẹ̀ẹ̀ ni àwọn Ìlájẹ̀ nàà gbọ̀ Ìkálẹ̀ tí àwọn Ìkálẹ̀ nàà sì gbọ̀ Ìlájẹ̀.

4.3 Àkàwé Àwọn Àká Ọrọ Yorùbá Àjùmòlò àti Àwọn Èka Èdè Yorùbá

Yorùbá Àjùmòlò	Ọwọ̀rọ̀	Gẹ̀ẹ̀sì
1. ọ̀fà	ọ̀hà	arrow
2. ẹ̀fọ̀n	ẹ̀họ̀n	bushcow
3. funfun	hunhun	white
4. fà	hà	pull
5. fẹ̀	hẹ̀	want
6. iṣu	isu	yam
7. aṣọ	aṣọ	cloth
8. ẹ̀ṣin	ẹ̀si	horse

b. Yorùbá Àjùmòlò	Ìlẹ̀jẹ	Ìjẹ̀ṣà	Gẹ̀ẹ̀sì
1. èekánná	èkíkánná	èíkọ̀n	finger nail
2. èèrà	èrìrà	èira	ant
3. èédú	èdúdú	èídú	charcoal
4. eérú	erúrú	eírú	ashes
5. òótọ̀	òtítọ̀	òítọ̀	truth

d. Yorùbá Àjùmòlò	Ifẹ̀, Tógò, Mánìgrì	Gẹ̀ẹ̀sì
1. ẹ̀kùn	jàkùmọ̀n	leopard
2. orìṣà	iwin	gods
3. bàbá	iba	father
4. ìyá	ina	mother

e.

Yorùbá Àjùmòlò	Ọwọ̀rọ̀	Ifẹ̀ (Tógò)	Igbómìnà	Ìjẹ̀ṣà	Ìjẹ̀bú	Ìgalà	Gẹ̀ẹ̀sì
1. ẹ̀yìn/ẹ̀hìn	àyìn	[nááṣí]	Àyìn	ẹ̀yìn	ẹ̀yìn	(ùbí)	back
2. ẹ̀kún	akún	-	-	ẹ̀kúí	ẹ̀kún	-	cry
3. ẹ̀rín	àrín	rààrín	àrín	ẹ̀rín	ẹ̀rín	ényányi	laughter
4. ẹ̀nu	arun	arun	arun	ẹ̀run	ẹ̀run	álu	mouth
5. ẹ̀wù	awù	àwù	àwù	ẹ̀wù	ẹ̀wù	(Úkpò)	shirt

Lọ wá ẹ̀rì tí ó pọ̀ sí i nínú Oyèláràn (1977)

e. Àfiwé Àká Ọrọ̀ Èdè Yorùbá àti Igbo

Yorùbá	Igbo	Gèèsi
1. ẹ̀dà	ada	baby saliva (especially the milky one)
2. apá	aka	arm/hand
3. ìka	aka	finger
4. ọ̀pọ̀lọ	akọ̀lọ	brain
5. ewúré	ewu	goat
6. ogun	ogu	twenty
7. imú	imi	nose

Lọ wá ẹ̀rí tí ó pọ̀ sí i nínú Aremọ̀ (2009)

5.0 Ìṣoníṣókí

A pààlà láàárín Yorùbá àjùmọ̀lò àti àwọn ẹ̀ka-èdè Yorùbá. Ó hàn de pé gbogbo ẹ̀ka-èdè Yorùbá ni ó gbọ̀ Yorùbá àjùmọ̀lò tí à n ló nínú iwé. A sì tún ṣe àkíyèsí pé àwọn àwọn ẹ̀ka-èdè tí wọn bá pààlà pẹ̀lú ẹ̀ka-èdè miíràn tún máa n sáàbà gbọ̀ ẹ̀ka-èdè ara wọn nítorí wọn sún mọ̀ra, àti ibáṣepọ̀ máa n wà láàárín wọn. Gégé bí àwọn àpẹ̀rẹ̀ tí a fi hàn, a ṣe àkíyèsí pé àyípadà máa n bá àwọn ìró Kọ̀nsońàntì àti Fáwẹ̀lì láti ẹ̀ka-èdè kan sí ẹ̀ka-èdè miíràn. Àwọn ẹ̀ka-èdè miíràn sì máa n ṣe ifàgùn fáwẹ̀lì kan tí àwọn ẹ̀ka miíràn kì í sì ṣe bẹ̀ẹ̀. Oríṣííríṣíí ẹ̀kùn ló wà lárúwọ̀ Yorùbá gégé bí a ti ṣe mẹnụ bá wọn lókè.

6.0 Iṣé Síṣe

- 1) Sọ ohun tí ó n bí/fa iyàtọ̀ láàárín ẹ̀ka èdè kan sí ẹ̀ka èdè miíràn.
- 2) Dárúkọ ọ̀wọ̀ àwọn ẹ̀kan èdè tí ó wà ní òkè Ọ̀gùn àti Benin-Tógò.
- 3) Ṣe àtúnkọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ Ọ̀wọ̀rọ̀ wọ̀nyí ni Yorùbá àjùmọ̀lò:
 - i. Ẹ̀họ̀n ii. hiré iii. Hà iv. Ọ̀hì

7.0 Ìwé Ìtọ̀kasi

Adénìyì, Harrison àti Ọ̀nàdípẹ̀, Títí (2000), Ìmọ̀ Ẹ̀dà-Èdè àti Èdè Yorùbá, nínú

Adénìyì, Harrison (Olòtú) *Ilò Èdè àti Ẹ̀ka-Èdè Yorùbá*, Lagos: HARAGE & ASSOCIATES.

Adétùgbọ̀, A (1967) *The Yorùbá Language in Western Nigeria: Its Major Dialect Areas*, Ph.D Thesis Columbia University.

Awóbùlúyì, Oládélé (2001) *Itàn Yorùbá, nínú Bádé Àjàyí (Olóòtú). Èkọ̀ Ìjìnlẹ̀ Yorùbá: Èdà-Èdè Lítírésọ̀ àti Àṣà:Ìlọ̀rin*: Unilorin, Department of Linguistics and Nigerian Languages.

Oyèláràn, Olásọ̀pé O. (1977) *Lingustics Speculation on Yorùbá History, nínú Oyèláràn, Olásọ̀pé O. Seminar Series*. Ifẹ̀: Department of African Languages and Literature.

MÓDÙ KEJÌ: Ìtàn Ìdàgbàsókè Èdè Yorùbá àti Àkọtọ

Ìpín Kìíní:Ìtàn Ìdidelẹ̀ Àkọtọ

Àkòónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòọ̀
- 4.1 Ìtàn Ìdidelẹ̀ Àkọtọ
- 4.2 Ìlò èdè Yorùbá fún Iṣẹ̀ Ìhìnrere
- 4.3 Ìṣòro tó bá Àkọtọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Sísẹ̀
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

Nínú idánilekòọ̀ yìí a ó ṣàlàyé bí èdè Yorùbá ṣe di kíkọ̀ sílẹ̀, a ó mẹnụ ba àwọn èyàn pàtàkì pàtàkì tí wọn ni ipa nínú idàgbàsókè àti ididelẹ̀ àkọtọ Yorùbá ní ibèèrè pèpè. Èyí ni a máa ló gégé bí i ipilẹ̀ fún àwọn ipín mērin yòókù tó máa fojú hānde nínú Módù yìí.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn idánilekòọ̀ yìí, o ó le:

- sọ ọdún tí àyípadà bá kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọtọ èdè Yorùbá
- dárúkọ ilú tí wọn ti kókọ̀ kọ̀ àwọn akékòọ̀ ní èdè Yorùbá
- tọka sí ẹnì tó kókọ̀ wáásù ní èdè Yorùbá

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Sọ àyípadà tí ó dé bá àkọtọ èdè Yorùbá
- 2) Sọ ipa tí àwọn aṣojú iṣẹ̀ba náà kó nínú èdè Yorùbá
- 3) Ṣe àkọsílẹ̀ eṣe Bíbélì Lúkù Orí kìíní, Eṣe Ìkẹ̀èdògbòn gégé bí Crowther ṣe kọ ọ.

4.0 Ìdánìlẹ̀kòò

4.1 Ìtàn Ìdìdẹ̀lẹ̀ Àkọ̀tọ̀

Thomas Edward Bowdich ni ẹnì àkọ̀kọ̀ tí ó ẹ̀ ẹ̀ àkọ̀sílẹ̀ òhàkà Yorùbá ní ọ̀dún 1819. Èyí ni a kà sí ipilẹ̀ kíkọ̀ àkọ̀tọ̀ Yorùbá, yàtò sí èyí tí Arábìnrin Hannah Kilham náà kópa nínú ẹ̀sẹ̀ àkọ̀sílẹ̀ èdè Yorùbá. Ó sì ẹ̀ àkọ̀jọ̀pọ̀ àwọn ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ lááárín 1827-1828. Ní ọ̀dún 1831 ni ó fi èdè “**Aku**” tí ó jẹ̀ orúkọ̀ tí à n ló fún èdè Yorùbá nígbà náà kọ̀ àwọn ọ̀mọ̀ tí ó kó jọ̀ ní August 29, 1831. Inú rẹ̀ dùn fún àṣeyọ̀rì yíí.

Àlùfáà kan tí orúkọ̀ rẹ̀ n jẹ̀ Raban náà kó ipa mánìgbàgbé nínú kíkọ̀ Yorùbá sílẹ̀. Òun ni ó kọ̀kọ̀ gbé iwé mètá sandi jáde ní ọ̀dún 1830, 1831 àti 1832. Ó sì ẹ̀ ifilólẹ̀ àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá, èyí tí a ó pe àkíyèsí sí níwájú.

Ọ̀gòòrò àwọn ajìhìnrere ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì àti ilẹ̀ Jamani náà gbìyànjú láti tùmọ̀ àwọn àkọ̀sílẹ̀ tí ó jẹ̀ mọ̀ ẹ̀sìn sí èdè Yorùbá. Lára irú àwọn Àlùfáà bẹ̀ẹ̀ ni J.U Graf tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ ilẹ̀ Jamani. A tún rí Àlùfáà Henry Townsend tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì, òun náà ẹ̀ aáyan dáadáa láti rí i pé èdè Yorùbá jẹ̀ kíkọ̀ sílẹ̀. Ẹ̀gbọ̀n ó tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ orin nínú isẹ̀ rẹ̀. Lára àwọn Àlùfáà tó tún gbìyànjú ni Charles Andrew Gollmer tí ó tùmọ̀ àwọn nńkan tó jẹ̀mọ̀ ẹ̀sìn sí èdè Yorùbá. Àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá tí àwọn náà jẹ̀ alákwéwé náà ti n ní ifẹ̀ sí èdè Yorùbá, lára wọn ni Thomas King. Púpọ̀ nínú àwọn Àlùfáà ajìhìnrere wọ̀nyí ni Ajàyí Crowther náà ti bá ẹ̀sẹ̀ pọ̀ ẹ̀gbọ̀n ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ni ó n ẹ̀ aáyan yíí láàyè ara rẹ̀. J.F Schön jẹ̀ ara àwọn olùrànlọ̀wọ̀ Ajàyí Crowther. Schön yíí ni imọ̀ èdà-èdè tí a mọ̀ sí línḡùísíiki, èyí ni ó ló láti fi tùmọ̀ ọ̀rọ̀ àpilẹ̀kọ̀ kan fún àwọn ènìyàn ilẹ̀ Afíríkà ní èdè Hausa. Iwé yíí kan náà ni Ajàyí Crowther tùmọ̀ sí èdè Yorùbá.

Ajàyí Crowther tí ó ẹ̀sẹ̀ ti òkè ọ̀ya dé ni wọn ráńsẹ̀ pè kí ó wá sí England láti wá kọ̀ isẹ̀ Àlùfáà. Ọ̀dún 1843 ni wọn gbé ọ̀wọ̀ lé e lóri tí ó sì di Àlùfáà àwọn abíníbí ilẹ̀ Yorùbá. Wọn sì ẹ̀ ifilólẹ̀ ijo Sẹ̀mẹ̀sì. Bá yíí ni kíkọ̀ èdè Yorùbá ní ilẹ̀ Sàró ẹ̀ sídìí wá sí ilẹ̀ Yorùbá. Ẹ̀gbọ̀n a gbọ̀dọ̀ fi kún un pé àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá tí wọn kó lẹ̀rú lọ̀ sí ilẹ̀ Brazil náà ẹ̀ àkọ̀jọ̀pọ̀ ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ Yorùbá ní bí 1833 àti 1839. Ọ̀sífekunde (Ošifekorede) tí wọn mú ní ẹ̀rú ni ó jẹ̀ abẹ̀nà imọ̀ fún ọ̀gá rẹ̀, ígbà tí wọn tún kúrò ní Brazil, ọ̀gá rẹ̀ mú un lọ̀ sí ilẹ̀ Faransé. Orúkọ̀ ọ̀gá rẹ̀ náà ni d'Avezac, ẹnì tí ó fi ilú París ẹ̀ ibùjókòó. d'Avezac ẹ̀ àkọ̀sílẹ̀ ẹ̀gbẹ̀rún ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ Yorùbá, a sì rí ipa èyí nínú isẹ̀ Ajàyí Crowther.

4.2 Ìlò Èdè Yorùbá Fún Iṣẹ̀ Ìhìnrere

Ipa tí iṣẹ̀ ìhìnrere kó nínú ìdàgbàsókè èdè Yorùbá kò ṣe é fowó rọ́ sèyin. Gbogbo àwọn Àlùfáà tí wọn wá ṣiṣẹ̀ ìhìnrere ní ilẹ̀ Yorùbá ni wọn n lá kàkà láti tan ìhìnrere ní èdè abínibí ìran Yorùbá fún àwọn ọmọ Yorùbá. A kò gbòdò gbàgbé akitiyan tí Gollmer ṣe láti tùmò àdúrà Olúwa, Òfin Mèwàá àti orí méjì àkókò Ìwé Ìhìnrere Matiu sí èdè Yorùbá. Eyí gan an ló sì dà bí i àwòta fún Crowther. Nígbà tí Crowther padà sí Freetown láti England, niṣe ni ó n tùmò Ìwé Májèmu Titun Bíbèli sí èdè Yorùbá. Samuel Àjàyí Crowther wá ṣe nńkan àrà ọtun ní January 9, 1844, níbi tí ó ti ṣe iwàásù ní èdè Yorùbá pónbélé. Ó mú eṣe iwàásù rẹ láti inú Ìwé Lúkù Orí Kíní, Eṣe Karùndínlógójì (1:35). Ó sì ṣe àkòsílẹ̀, eṣe Bíbèli náà bá yìi: **“ohung ohworh tí aobih ni inoh rẹ li aomakpe li omoh Olórung”**. Ṣùgbón a gbòdò yán an níbi pé lèyin ọpọ̀lọ̀pọ̀ iṣẹ̀ iwádií, ìdàgbàsókè ti n dé bá èdè Yorùbá. Nínú ìwé Lúkù tí Crowther tẹ̀ jáde ní ọdún 1851, ó ti tún gbólóhùn eṣe iwàásù yìi kọ́ dáadáa. Ó wá kọ́ ọ́ bá yìi: **“ohun Mímọ́ tí aóti inọ́ rẹ bí omọ́ Olórun li aóma pè é”**.

Crowther, Townsend àti Gollmer, àwọn iyawó wọn àti àwọn olùrànlọ́wọ́ wọn tí wọn jẹ́ ọmọ́ ilẹ̀ Sàró dé sí ilú Abẹ̀òkúta ní 1846. Wọn sì fi èdè Yorùbá lólẹ̀ níbẹ̀. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ iṣẹ̀ itumò èdè ni Àjàyí Crowther ṣe níbẹ̀ lórí iṣẹ̀ títumò àwọn ìwé ìhìnrere inú Bíbèli láti inú ìwé Májèmu Láíláí àti Ìwé Májèmu Tuntun bèrẹ̀ láti ọdún 1850 sí 1856, ó ṣe iṣẹ̀ takuntakun. Ó ṣe àtẹ̀jádé Ìwé Àdúrà Ìjọ́ Àngílikà. Kì í wá ṣe Àjàyí Crowther nikan ló ṣiṣẹ̀ ṣùgbón iṣẹ̀ tirẹ̀ kàn pọ̀ ni. Thomas King náà ràn án lówó, ẹnì tí wọn dijo wá láti ilẹ̀ Sàró ṣùgbón wáhála bá iṣẹ̀ Crowther nítorí pé iná jó àwọn àkọ́jọ́ rẹ̀. Gollmer àti Townsend náà ṣiṣẹ̀ ṣùgbón ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ iṣẹ̀ wọn tí wọn gbé jáde ni wọn kì í ṣáábà fi orúkọ́ wọn sí. Bí a ṣe sọ́ ṣaájú wọn n tùmò àwọn orin Gẹ̀ẹ̀sì sí èdè Yorùbá

4.3 Ìṣòro Tó Bá Àkọ́tọ́ Yorùbá

Àkọ́tọ́ tí ó wu ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ònkòwé tí wọn jẹ́ arinrinàjò, Àlùfáà, ajìhìnrere ni wọn n kọ́ bí ó ṣe wu kóowá wọn. Èyí gan-an ló bí àìdọ̀gbapé nínú ìṣowókòwé àti ìṣàgbékalẹ̀ àwọn létà fáwẹ̀lì àti kónsónàntì tí ó fojú hàn. Àwọn kan n lo àmì, àwọn kan kò tilẹ̀ lo àmì rárá. Èyí kò ṣàì bí ìṣòro fún àwọn ònkàwé èdè Yorùbá.

Samuel Àjàyí Crowther nítirẹ̀ kò fi taratara gba kí a máa lo àmì àfíyán àyàfí lórí àwọn fáwẹ̀lì kan tí ó ti fẹ́ fi aṣẹ̀yàtò hàn gégé bí ó ṣe lò ó nínú iṣẹ̀ rẹ̀ ní ọdún 1847.

Ó dábàá lílo àmì àfiyán ní ìdàgbàndágbá lórí àwọn àkà-òrò. Gollmer ṣe àkíyèsí pé ìṣùpò Kòńsónàntì hànde nínú iṣẹ Crowther nítorí àti ṣe àfihàn àwọn iró kan tí kò sí nínú òrò èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Ó wá dábàá bí ó ṣe yẹ kí Crowther ó kọ àwọn kòńsónàntì wònyìí:

Crowther	Gollmer
kp	ṗ
bh	ḃ
ng	ṅ
hr	ṛ

Gollmer fara mọ ilò ohùn àti àmì àfiyán tí Crowther dábàá ṣùgbón Townsend kọ ominú lórí òrò wọn. Írírí gégé bí òntèwé ni ó fi mọ pé ìṣòro á wá lórí àwọn ilò àmì àti àfiyán, èyí tí í máa n fọ ìrinsẹ itèwé. Báyií ni àríyànjiyàn ṣe bẹrẹ, tí wón sì n jíròrò lórí ọ̀nà àbáyọ. Ìjíròrò náà kúrò ní Abẹ̀òkúta, ó di London ní England láti wá ojútúú sí i. Láàárín ọ̀dún 1849 ni Gollmer àti Townsend fi wà ní England, Crowther sì lọ bá wọn ní 1852.

Èwẹ, òrò Àkọ̀tọ̀ yìí ti dá nńkan sílẹ̀ láàárín àwọn Ìjọ nígbèríko. Èyí ló fàá ti Henry Venn, ẹnì tí í ṣe àkòwé Ìjọ Sẹ̀meṣì ṣe fi ikùnlukùn pèlú àwọn onímò èdè. Èyí lo fà á tí Ọ̀jọ̀gbón Samuel Lee ti Cambridge àti J.F Schön fi ṣe àgbékalẹ̀ àwọn òfin fún kíkọ èdè Afíríkà ní ọ̀dún 1848.

A kò gbòdò gbàgbé pé iṣẹ̀ tí C.R Lepisus ọ̀mọ̀ ilẹ̀ Jamani tí ó jẹ̀ ọ̀jìnmì nínú ìmọ̀ itàn-èdè ṣe, pàápàá lórí **Ábídí** fún gbogbo èdè àgbáyé. **Ábídí** rẹ̀ tó ṣe yìí ló mú iyàtò bá àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá ní ọ̀dún 1854. Iṣẹ̀ Àjàyí Crowther náà n tèsíwájú ní àkókò yìí. A gbòdò sọ ọ̀ pé lẹ̀tá **“p”** tí Townsend faramọ̀ ni Crowther àti Schön gbà wọlé. Bìṣọ̀bù àkókọ̀ fún ilẹ̀ Sàró O.E Vidal, ẹnì tí àṣẹ̀ rẹ̀ múlẹ̀ dé ilẹ̀ Yorùbá náà kọ̀ èdè Yorùbá, ó sì n ka ẹ̀ṣẹ̀ Bíbélì jáde ní èdè Yorùbá. Ó tilẹ̀ kọ̀ ifáàrà sí ìwé tí Crowther gbé jáde lórí Gírámà ní ọ̀dún 1852. Ṣùgbón ó ṣeni láàánú pé nígbà tí Bìṣọ̀bù yìí kú, ni èbù ẹ̀yìn dé bá èdè Yorùbá ní ilẹ̀ Sàró. Ṣùgbón èdè Yorùbá túbò n fẹ̀ṣẹ̀ múlẹ̀ ní àárín iran Yorùbá ní ilẹ̀ abíníbí wọn.

5.0 Ìṣoníṣókí

A ti ṣe àlàyé bí ó ṣe jẹ pé Bowdich ni ó kókó ṣe àkójopò ọrọ Yorùba, àti pé Kilham naà ṣe àkójopò ẹyọ ọrọ Yorùbá ní àárín 1827-1828. Ọun sì ni ẹnì àkókó tí ó kókó fi èdè Yorùbá kọ àwọn akẹkọọ obinrin. Lára àwọn Àlùfàà tí iṣẹ wọn tún lóòrìn lórí kíkọ àti kíkọ èdè Yorùbá ni Àlùfàà Raban tí ó gbé odidi iwé mẹta jáde lórí èdè Yorùbá. Yàtò sí pé àwọn ajíhínrere yíi kọ àwọn iwé Yorùbá, wọn tún lo èdè Yorùbá fún iṣẹ ihínrere wọn. Wọn ṣe itumọ oríṣííríṣíi ẹṣẹ Bíbélí àti àwọn orin sí èdè Yorùbá. A tún rí i pé Àjàyí Crowther tí í ṣe ọmọ abíníbí Yorùbá ni ó kókó lo èdè Yorùbá lati wàásù. A tún mẹnù ba àìdógbapé tí ó wà ní inú àkọtọ èdè Yorùbá, a sì rí ẹrì àrídájú pé láti inú álífábẹ̀tì Gẹ̀ẹ̀sì ni ti Yorùbá ti jáde wá. Ó hàn gbangba pé lẹyìn ikú Bíṣọ̀bù Vidal ni kíkọ èdè Yorùbá ní ilẹ̀ Sàró di nńkan míràn, bẹ̀ẹ̀ ni èdè Yorùbá ṣe bọ̀díí sí àwùjọ Yorùbá ní kíkọ ní ilẹ̀ Yorùbá.

6.0 Iṣẹ̀ Ṣíṣe

- 1) Ta ni ẹnì àkókó tí ó ṣe “Òńkà Yorùbá”?
- 2) Dárúkọ àwọn ajíhínrere márùn-ún tí wọn kópa nínú kíkọ èdè Yorùbá silẹ̀.
- 3) Íyàtò wo ló wà láàárín ẹṣẹ iwàásù tí Àjàyí Crowther lò ní 1844 àti èyí tí ó ṣe àtúnkọ rẹ̀ ní 1851?

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adé Àjàyí, J.F (1960). How Yorùbá was Reduced to Writing, nínú *Odù* No.8, Ìbàdàn.

Akínjógbìn, I.A (1996): “ The Growth of Yorùbá Studies in the Western Region of Nigeria 1955-1965”, nínú Olátúnjí O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ìbàdàn: University Press, J.F Ọ̀dúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Aróhunmọ̀lășe, Oyèwọ̀lé (1987). *Àgbéyẹ̀wò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ Yorùbá*.

Ìbàdàn: Oníbonòjé Press & Book Industries (Nig) Ltd.

Awóbùlúyì, Ọ̀ládélé (2001). Itàn Yorùbá, nínú Bádé Àjàyí (Olóòtú). *Èkọ̀ Ìjìnlẹ̀ Yorùbá: Èdà-Èdè Lítirésọ̀ àti Àṣà*, Ìlọ̀rin: Unilorin, Department of Linguistics and Nigerian Languages.

Hair, P.E.H. (1969) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, pp 4-30.

Ọlájùbù, Olúdàrè. (1984). Àgbéyèwò àwọn Ìwé Alákòóbèrè Yorùbá Látì Ìbèrè Pèpè. nínú Ọlátúnjì O.O (Olóòtú) 1988, *Ìdàgbàsókè Èkó Ìmò ijìnlẹ̀ Yorùbá*. Lagos: J.F Ọdúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Ìpín Kejì: Ipa Àwọn Ajíhìnrere àti Arìnrìnjò I

Àkòónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀
- 4.1 Ipa àwọn Ajíhìnrere àti Arìnrìnjò I
- 4.2 Thomas Edward Bowdich
- 4.3 Hannah Kilham
- 4.4 Hugh Clapperton
- 4.5 John Raban
- 4.6 Edward Norris
- 4.7 Bìṣọ̀bù Samuel Ajayi Crowther
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣé Sísẹ
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

Nínú idánìlẹ̀kọ̀ yí, a fẹ̀ ṣe àpẹjúwe iṣẹ̀ tí ọ̀kọ̀kan àwọn arìnrìnjò àti ajíhìnrere ṣe lórí kíkọ̀ èdè Yorùbá sílẹ̀. Wọn pọ̀ dáadáa, ṣùgbón a ní láti mú wọn ní ọ̀kọ̀kan. Ní ọwọ̀ yí, a ó sọ̀rọ̀ lórí àkọ̀tọ̀ tí ọ̀kọ̀kan wọn fi lólẹ̀ àti irúfẹ̀ iṣòro tí ó fojú hàn nínú àkọ̀sílẹ̀ wọn. A kíyèsí pé kì í ṣe gbogbo àwọn arìnrìnjò àti ajíhìnrere yí ni wọn ní imọ̀ imọ̀ èdà-èdè. Èyí sì jẹ̀ kí iṣòro fojú hàn nínú iṣẹ̀ wọn.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsun

Léyìn idánìlẹ̀kọ̀ yí, o ó le:

- dárúkọ̀ àwọn arìnrìnjò/ajíhìnrere tí ó kópa nínú kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá.
- sọ̀ iyàtọ̀ tó hàn nínú iṣẹ̀ ọ̀kọ̀kan àwọn tí wọn kópa nínú àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá.

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Dárúkọ àwọn méjì tí àkọtọ wọn fẹ jọra
- 2) Ipa wo ni àwọn arinrinàjò kan kó nínú àkọtọ èdè Yorùbá?
- 3) Orúkọ wo ni Bowdich fún èdè Yorùbá nínú iwé rẹ? Kín sì ni akolé iwé náà?

4.0 Ìdánilékò

4.1 Ipa Àwọn Ajíhìnre àti Arinrinàjò I

Ní abẹ̀ idánilékò yìí, òkòkan ni a ó máa mú àwọn arinrinàjò àti ajíhìnre tí wọn ṣiṣe lórí àkọtọ èdè Yorùbá.

4.2 Thomas Edward Bowdich

Ìjọba ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì ni ó rán Thomas Edward Bowdich lọ sí ilẹ̀ àwọn Agànyín ni ilẹ̀ Ghana láti ṣe asojú ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì. Ẹ́ má gbàgbé pé a ti sọ pé àjọṣepọ̀ wà láàárín ìran Yorùbá àti ilẹ̀ Àgànyín. Ní ilẹ̀ Ghana yìí ni Bowdich tí gbé iwé kan jáde tí ó pè ní *Mission to Ashantee*. Nínú iwé yìí ló fi Òhà Yorùbá sí. Ó sì pe orúkọ èdè náà ni “**Hio**” tàbí “**Yariba**” tàbí “**Yarba**”. Òun ni ó sán ọ̀nà tí èdè Yorùbá fi di kíkọ̀ sílẹ̀ ní ọ̀dún 1819 tí ó gbé iwé náà jáde. Àmọ̀, Bowdich kì í ṣe onímò imò ẹ̀dà-èdè.

4.3 Hannah Kilham

Òkan lára àwọn ajíhìnre ni ilẹ̀ Sàró ni Hannah Kilham ṣe. Òun ló kọ̀kọ̀ dábaà àkọtọ̀ nínú iwé rẹ̀ tí ó kọ̀. Kì í ṣe èdè Yorùbá nikan ni ó kọ̀ nìkan lé lórí nínú iwé rẹ̀. O kọ̀ àpẹ̀rẹ̀ ilàna àkọtọ̀ fún àwọn èdè ilẹ̀ Áfíríkà kan nínú èyí tí Yorùbá wà. Lára àwọn ilàna tí ó là kalẹ̀ ní iwònyíí:

- a. Ṣiṣe àmúlò àwọn ọ̀wọ̀ lẹ̀tá gẹ́gẹ́ bí wọn ṣe dún nínú ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀, kí á má sì lo àwọn lẹ̀tá tí a kò gbọ̀ nínú irúfẹ̀ ọ̀rọ̀ bẹ̀.
- b. Ṣiṣe àmúlò bátáni Ábídí Rómáni; kí á sì yera fún lẹ̀tá kan fún oríṣííríṣíí iró bí ó ti máa n wáyé nínú èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Bí àpẹ̀rẹ̀, ‘s’ àti ‘c’, iwọ̀ wo ọ̀rọ̀ yìí: Gẹ̀ẹ̀sì “**seize**” àti “**cease**”. A ó rí i pé lẹ̀tá ọ̀tọ̀tọ̀ ni ó dún bákan náà. Bákan náà ni ó sọ pé kí á pa ilò àwọn lẹ̀tá “c”, “q”, “x” àti “w” tì. Àwọn iró fáwẹ̀lì tí Kilham dábaà nìwònyíí fún kíkọ̀ èdè Yorùbá: “a e i o u”. Ó wá tọ̀ka sí bí a ó ṣe máa pè wọn jáde bá yìí:

a → ah

e → ai

i → ee

o → o

u → ou

Ó fọwọ sí ilò ìṣùpọ kọ́nsónáńtì gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú àkọ̀sílẹ̀ rẹ̀.

Kilham	Àkọ̀tọ̀ òde òní
En-ni	Ení
Ed-ji	Ejì
Et-ta	Èta
O-rung	Àrun
Om-ma	Ọmọ

Bi ó tilẹ̀ jẹ̀ pé Hannah Kilham gbìyàńjú, a rí ìṣùpọ̀ kọ́nsónáńtì fún irò kan ọ̀so bí àlẹ̀bù èyí kò fi ààyẹ̀ sílẹ̀ fún ilò ohùn tàbí idúnhùn.

4.4 Hugh Clapperton

Arìnìnàjò ni Clapperton Richard àti Lander tí wọ̀n dìjọ lọ sí ọ̀dọ̀ Aláàfin ní ọ̀dún 1825 sí 1826. Wọ̀n wo ìran eégún lẹ̀yìn tí wọ̀n ti lo ọ̀sẹ̀ méje. Wọ̀n wo àwọ̀n eégún Alárìnjó ní February 22, 1826. Ó túmọ̀ sí pé láàárín ọ̀sẹ̀ méje tí ó fi wà ní ilẹ̀ Yorùbá ni ó ẹ̀ àkọ̀jọ̀pọ̀ àádọ̀jọ̀ ọ̀rọ̀ èdè Yorùbá. Orúkọ̀ tí ó pe ìran Yorùbá nígbà nàà ni **“Yourriba”** ẹ̀sẹ̀ gboṅbo àkọ̀sílẹ̀ rẹ̀ ni ó ẹ̀ àkọ̀jọ̀ ni àárín gbùngbùn Yorùbá. Àmọ̀ ẹ̀sẹ̀ rẹ̀ kò tẹ̀wọ̀n tó ti Hannah Kilham àti John Raban tí wọ̀n ẹ̀sẹ̀ ní Freetown. Itúpalẹ̀ rẹ̀ kò sì lóòrìn pẹ̀lú. Ọ̀un nàà ẹ̀ àkọ̀jọ̀pọ̀ ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ àti òńkà Yorùbá.

4.5 John Raban

Raban jẹ̀ Àlùfáà Ijọ̀ Sẹ̀mẹ̀ẹ̀sì. Ọ̀mọ̀ abíníbí ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì ní í ẹ̀. Ijọ̀ Sẹ̀mẹ̀ẹ̀sì pilẹ̀ rán an wá sí ilẹ̀ Sàró láti lọ ẹ̀ àkọ̀jọ̀ èdè àwọ̀n tí ó wà lábẹ̀ ijọ̀ba Gẹ̀ẹ̀sì. Ó dé sí Freetown ní 1825, níbi tí ó fi ẹ̀ ibùdọ̀ rẹ̀ gboṅbo àkọ̀jọ̀pọ̀ àwọ̀n ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ rẹ̀ ní ó bí ìwé mẹ̀ta sandi tí ó ẹ̀. Àwọ̀n ìwé nàà ni ìwọ̀nyí:

i. A Vocabulary of The Eyo or Aku-A Dialect of Western Africa (1830)

Àkòónú tí ó fojú hàn nínú ìwé náà nìwònyí:

Ojú ìwé nònbà Romani iii-v jẹ ọ̀rọ̀ ìṣaájú. 4-7 jẹ ABD. Àkòónú méjọ ni ó wà ní ojú ìwé 8, ojú ìwé 9-15 jẹ àwọn ẹyọ-ọ̀rọ̀, ojú ìwé 16-17 jẹ ọ̀rọ̀ ìṣe, ojú ìwé 18-19 jẹ ònkà Yorùbá, ojú ìwé 20-32 ni ó ti kọ nípa àwọn gbólóhùn abóde àti àpólà gbólóhùn àti bẹẹ̀ bẹẹ̀ lọ; àti gírámà Yorùbá díẹ.

ii. A Vocabulary of Eyo or Aku – A Dialect of Western Africa part II (1831)

Àkòónú: ojú ewé 2-3 ni ó ti sọ nípa ìpolówó; 4-5 ló ti sọ nípa ABD, “ojú ìwé 6-20 ló ti kọ nípa àkà-ọ̀rọ̀ àti àpólà gbólóhùn, ojú 22 ni ó fi Psalm 27 Ẹṣẹ̀ Ìkínní sí, ojú ìwé 23-26 ni ó fi àkójọ ẹyọ ọ̀rọ̀ Gẹ̀ṣì sí àti Eyo Ọ̀yọ̀)

iii. The Eyo Vocabulary Part III (1832)

Àwọn àkòónú nínú ìwé yìi ni; ojú ìwé 4-5 ìkède, ojú ìwé 6-7 –ABD, ojú ìwé 10-11 ní orúkọ àdúgbò àti àwọn ẹbí. Ó tún ṣe àyẹ̀wò àwọn àpólà gbólóhùn àwọn ọ̀rọ̀ atókùn, ọ̀rọ̀ ìṣe ní ojú ìwé 11-15, ojú ìwé 18-20 ni ó ti kọ nípa gbólóhùn abóde àti ìṣẹ̀ròngbèsi, ojú ìwé 31-36 ni ó ti kọ nípa àwọn gbólóhùn láti inú ìwé aláḱòbèrè ilé ẹ̀kọ̀ ọ̀jọ̀ ìsinmi tí Robert Simpson kọ sínú ìwé aláḱòbèrè ilé ẹ̀kọ̀ ọ̀jọ̀ ìsinmi.

A ṣe àkíyèsí pé àkọtọ̀ Raban ṣe àmúlò ìṣùpọ̀ Kọ̀nsónàntì gégé bí ó ṣe hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ yìi:

Àkọtọ̀ Raban	Àkọtọ̀ òde òní
bw	gb
kpw	p
hr	r
ş	ş

Şùgbọ̀n ní àsikò tí Raban kọ ìwé rẹ̀ yìi “sh” ni wọ̀n n ló dípò “ş” tí òun dábaá. Ó wá hàn sí wa pé àkọtọ̀ ti Raban yàtò gédégédé sí ti Hannah Kilham. Iṣẹ̀ takuntakun ni ó ṣe níbí. Raban fi ilẹ̀ Sàró sílẹ̀ ní ọ̀dún 1851.

4.6 Edward Norris

Ìjọba Gèèṣì ní ó ta Edward Norris nídíí kan láti lọ ẹ̀ ẹ̀ àkójopò ẹ̀kọ̀tọ́ tí ó bá ilàna imò ẹ̀dà-ẹ̀dè tí a mọ́ sí línḡúísíki mu kí ó ba à le ran àwọn arinrinàjò lówọ́ nínú iwádíí wọn. Norris gbé iwé kan jáde tí àkọ́lé rẹ̀ n jẹ́ “ *Outline of a Vocabulary of a few of the Principal Languages of The Western Central Africa*”. Àkójopò ọ̀rọ́ tí ó ẹ̀ pọ̀, ẹ̀gbèrún àkà-ọ̀rọ́ Yorùbá ní ó wà nínú iwé rẹ̀ yíí. Lórí ìrọ́ fáwẹ̀lì, Norris gbà pé kí á tẹ̀lẹ̀ bátáni ipèdè àwọn ará Ítálì, kí ìrọ́ Kọ̀nsonántì ní tirẹ̀ má ẹ̀ ní àyípadà ohùn kankan nígbà tí a bá n pè é. Bí àpẹ̀rẹ̀, ẹ̀ jẹ́ kí á mú “c”

car → ó di káà /ka:/

cease → ó di sîsì /si:s/

A ó rí i pé lẹ̀ta “c” yípadà kúrò bí ó ẹ̀ wà nínú lẹ̀ta Ábídí. Ìdí rẹ̀ é tí ó fi sọ pé kí lẹ̀ta Ábídí kán wà fún ìrọ́ kan.

Nípa àmì ohùn, ó ní kí a máa lo àmì ohùn ọ̀kè láti fi itẹ̀numọ́ hàn. Àwọn àbá rẹ̀ lórí ìrọ́ fáwẹ̀lì àti kọ̀nsonántì ní ó sọ pé kí á máa pè báwọ̀nyíí:

a - bí ó ẹ̀ dún nínú “father”

ɹ - bí ó ẹ̀ dún nínú “bun”

e - bí ó ẹ̀ dún nínú “there”

i - bí ó ẹ̀ dún nínú “ravine”

o - bí ó ẹ̀ dún nínú “more”

u - bí ó ẹ̀ dún nínú “flute”

ai - bí ó ẹ̀ dún nínú “time”

au - bí ó ẹ̀ dún nínú “how”

g - bí ó ẹ̀ dún nínú “get”

j - bí ó ẹ̀ dún nínú “jet”

ng - bí ó ẹ̀ dún nínú “ring”

ch - bí ó ẹ̀ dún nínú “church”

hh - ìrọ́ àfitán-án-nápè tí ó lágbára

Norris tún ẹ̀ àgbékalẹ̀ àwọn fáwẹ̀lì ẹ̀lẹ̀yọ̀ọ́ nínú iṣẹ̀ rẹ̀ [ai] [au]. Dípò kí ó lo “o” ó lo “ɹ”. Ohun tí ó yanilẹ̀nu jù ní pé ó tako àbá ara rẹ̀ nípa lílo iṣùpọ́ Kọ̀nsonántì nínú iṣẹ̀ rẹ̀. Bí ó ẹ̀ hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ isàlẹ̀ yíí:

Lille: Alara *lille* ni şişẹ
 pupwaw/hupwaw: ó lówó *pupwaw/hupwaw*
 bíno: E má *bínò*
 ehrung: Àwọ̀n *ehrung ja Bọla jẹ*
 erako: ọ̀bọ jẹ *erako*

4.7 Bísọ̀òbù Samuel Àjàyí Crowther

Ọmọ abínibí ilẹ̀ Yorùbá ni Samuel Àjàyí Crowther. Ó wà nínú àwọ̀n tí wọ̀n kó ní ẹ̀rú şùgbọ̀n ó rí idàndè gbà. Èyí ló sọ ọ̀ di èrò Freetown ní ilẹ̀ Sàro ní ọ̀dún 1822. Ó sì kọ̀ ẹ̀kọ̀ èdè dáadáa. Àlùfáà John Raban ni ó şàmi fún un ní 1825. Ó kọ̀wọ̀rín lọ sí England pẹ̀lú Àlùfáà àti Arabìnrin Davey ní ọ̀dún 1826, ó sì lọ sí ilẹ̀ ẹ̀kọ̀ àwọ̀n Àlùfáà ní Islington. Ó wá padà sí ilẹ̀ Sàro ní ọ̀dún 1829 níbi tó ti tún ẹ̀kọ̀ kún ẹ̀kọ̀ tí tí di ọ̀dún 1828. Ó sì di olùkọ̀ ní ọ̀dún 1831. Ọ̀un ni abẹ̀nà-ìmọ̀ fún Àlùfáà Raban gégẹ̀ bí a şe sọ şaájú. Ó rí ìşípáyá lọ̀dọ̀ Schön, kò wá yani lẹ̀nu nígbà tí o fi gbé Ìwé Gíràma rẹ̀ àkọ̀kọ̀ jáde ní ọ̀dún 1843. Ọ̀un sì ni ẹ̀ni àkọ̀kọ̀ tí ó kọ̀kọ̀ lo orúko “**Yorùbá**” fún ìran Yorùbá tí ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ n pé ní “**Yarriba**”. Àjàyí Crowther kọ̀ àwọ̀n lẹ̀tà Àbídí wọ̀nyí jáde ní ọ̀dún 1843, ó sì tún şe àgbékalẹ̀ kọ̀ńsónànti bákan náà.

a	b	d	e	f	g	h	i	j	k
l	m	n	o	p	r	s	t	u	w
y									

Kọ̀ńsónànti oníbejì tí ó dábàá ni iwọ̀nyí:

gb	kp	ng	ts	sh
----	----	----	----	----

A tún şàkíyèsí pé dípò lẹ̀tà “**e**” níşe ni Crowther şàmúlò “**eh**” bí ó şe jẹ̀yọ̀ nínú àpẹ̀rẹ̀ yí “**Iffeh**” tí ó dúró fún “**Ifẹ**”.

Ohun kan tí ó tún fojú hàn nínú ìşẹ̀ rẹ̀ ni tílẹ̀lé bátàni àkọ̀tọ̀ Kilham, Raban àti Norris. Èyí sì hàn nínú àwọ̀n àkọ̀lé rẹ̀ pàápàá nípa lílo Ìşùpọ̀ kọ̀ńsónànti.

Àkọtọ Crowther	Àkọtọ òde òní
babba	bàbá
obbe	òbẹ
ommo	ọmọ
iggi	igi
ille	ille
abillekso	abilékọ
obba	ọba
okko	ọkọ

A rí i pé ilàna Gẹ̀sì ni òun nàà tún tẹ̀lé bí àwọn yòókù. Ó wá dábaà kan pé kí á máa lo létà “h” kún ọ̀rọ̀ lẹ̀yin tàbí kún sílẹ̀bù kan láti ẹ̀ àfihàn ohùn isàlẹ̀. Ẹ̀ wo àwọn ọ̀rọ̀ isàlẹ̀ yìí wò:

“**feh**” [fẹ] ohùn òkè

Ferh/fehh [fẹ] ohùn isàlẹ̀

Lórí ọ̀rọ̀ àranmúpè, ó dábaà bá yìí:

“n” yóò wà lẹ̀yin “h” tàbí kí “n” ńwájú “h”. Àpẹ̀rẹ̀:

rihn [rìn]

Ó tún ẹ̀ aáyan láti tùmò iwé ìhìnre inú Bíbẹ̀lì láàárín ọ̀dún 1850-1856.

Ó tún kọ iwé alákoòbèrẹ̀ ni èdè Yorùbá fún àwọn ọ̀mọ̀ ilé iwé ní 1849. Ó sì gbé *Grammar and Vocabulary of the Yorùbá Language* jáde ní 1852. Ó pààlà láàárín bí Ọ̀yọ̀, Ìbàràpá àti Ìbòlò ẹ̀ máa ń pe àwọn ọ̀rọ̀ kan.

Ọ̀yọ̀	Ìbàràpá	Ìbòlò
sí	Tṣi	sí
ṣíṣe	tṣitṣe	síse
ṣe	tṣe	se

Ó ẹ̀ àmúlò létà Ábídí tí Ìjọ Sẹ̀mẹ̀sì là kalẹ̀ gẹ̀gẹ̀ bí ó ẹ̀ hàn ní isàlẹ̀ yìí:

a b d e ẹ f g gb h i
j k l m n o ọ p r s
ṣ t u w y

A ẹ̀ ẹ̀ alábàápadé àwọn lẹ̀tà fáwẹ̀lì ẹ̀lẹ̀yọ̀ọ̀ bí ó ẹ̀ hàn ní isàlẹ̀ yìí”

ai → aiye
ei → ẹ̀iyẹ̀
oi → gọ̀igọ̀i

Ó dábàá pé “**gb**” jẹ̀ kónsónàntì alákanpọ̀ nígbà tí “**n**” àti “**ng**” dúró fún àrọ̀pọ̀ orúkọ ẹ̀nikinní ní ipò ẹ̀yọ̀. Ó ẹ̀lẹ̀yẹ̀ pé “**n**” ní a rí nínú àwọn ọ̀rọ̀ bí “**rìn**”, “**yan**” àti “**yangán**”. Ó ní bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé a kì í dá iró “**p**” níkan pé àfí kí á kọ “**k**” pọ̀ mọ̀ ọ̀n bí ó ti hàn yìí. “**kp**”, síbẹ̀ “**p**” ní ó ló nínú àwọn ọ̀rọ̀ wọ̀nyí; “**pa**”, “**pè**” àti “**pọ̀**” dípọ̀ “**kpa**”, “**kpè**” àti “**kpọ̀**”. Ó ní lẹ̀tà “**ş**” fara pé “**sh**” ti Gẹ̀ẹ̀sì. Ó ní kí a máa lo àmì ohùn òkè bí ó ẹ̀ hàn yìí // nígbà tí àmì ohùn isàlẹ̀ jẹ̀ // şùgbọ̀n kò fi àmì ohùn àárín hàn gégé bí ó ẹ̀ wà nínú àpẹ̀rẹ̀ rẹ̀, “èmi”, “ìwọ̀”, ó ẹ̀ àmúlò àmì àfihàn fàágùn láti fi fáwẹ̀lì gígùn hàn. Àpẹ̀rẹ̀ ní; **õrun (oorun)**

5.0 Ìṣọ̀nìşókí

A mú ẹ̀nu ba isẹ̀ tí ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn arinrinàjò àti ajihinrere wọ̀nyí şişẹ̀ lé lóri idàgbàsókè àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Bowdich ló kọ̀kọ̀ ẹ̀ àkọ̀lẹ̀, lẹ̀yìn náà ní Hannah Kilham. Àwọn arinrinàjò bí i Hugh Clapperton àti Richard Lander lọ sí àárín gbùngbùn Ọ̀yọ̀ láti ẹ̀ àkọ̀jọ̀pọ̀ àádọ̀jọ̀ ọ̀rọ̀. Àlùfáà Raban ẹ̀ àgbéjádé iwé mẹ̀ta ọ̀tọ̀tọ̀ tí ó jẹ̀ mọ̀ àkọ̀tọ̀ àti èdè Yorùbá: Norris náà kọ̀ iwé tí ó ti mẹnù ba èdè Yorùbá. Àwọn kan dábàá ilò isùpọ̀ kónsónàntì nígbà tí àwọn kan kò fara mọ̀ ọ̀n. Àjàyí Crowther tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ bíbí ilẹ̀ Yorùbá náà ẹ̀ isẹ̀ takuntakun lóri èdè Yorùbá. Ọ̀un sì ní ẹ̀ni àkọ̀kọ̀ tí ó kọ̀kọ̀ ẹ̀ àkọ̀sílẹ̀ orúkọ̀ Yorùbá ní ọ̀nà tí ó tọ̀nà.

6.0 Isẹ̀ Şişe

- 1) Fi iyàtò hàn lóri ipèdè “**ş**” láàárín Ọ̀yọ̀, ibàràpá àti Ìbòlò.
- 2) Kí ní èrò Kilham nípa ilò Kónsónàntì nínú èdè Yorùbá?
- 3) Dárúkọ̀ iwé mẹ̀rin tí wọ̀n gbé jáde lóri àkọ̀tọ̀ àti èdè Yorùbá láàárín ọ̀dún 1830-1852.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adé Àjàyí, J.F (1960). How Yorùbá was Reduced to Writing nínú *Odù* No.8, Ìbàdàn.

Aróhunmólàṣe, Oyèwòlé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ Yorùbá*.

Ìbàdàn: Oníḃonòjé Press & Book Industries (Nig) Ltd.

Crowther, S. Àjàyí (1852). *Grammar And Vocabulary of The Yorùbá Language*.

London: Seeleys.

Ọlájùbú, Olúdàre. 1988. Àgbéyèwò àwọn Ìwé Alákòḃbèrè Yorùbá Látí Ìbèrè pèpè.

nínú Ọlátúnjì O.O (Olóòtú) *Ìdàgbàsókè Èkọ Ìmọ Ìjìnlè Yorùbá*. Lagos: J.F

Ọdúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Ègbé Akómọlédè Yorùbá, Bí Èdè Yorùbá ṣe di Kíkọ sílẹ, 1844 – 1875 *Yorùbá Gbòde*,

No 1. Ibadan: Macmillan Nig.

Ìpín Kẹta: Ipa Àwọn Ajíhìnṣere àti Arínrìnàjò II

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánílẹ̀kọ̀
- 4.1 Ipa Àwọn Ajíhìnṣere àti Arínrìnàjò II
- 4.2 Charles Andrew Gollmer
- 4.3 Henry Townsend
- 4.4 Henry Venn
- 4.5 Sigismund Wilhem Koelle
- 4.6 Thomas J. Bowen
- 4.7 Karl R. Lepsius
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣé Sísẹ
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

Nínú idánílẹ̀kọ̀ yìí ni a ó ti tẹ̀síwájú lórí akitiyan tí àwọn arínrìnàjò àti òjísẹ̀ Ọlórún lórí kíkọ̀ àti kíkọ̀ èdè Yorùbá. A ó sọrọ̀ lórí Henry Townsend, Gollmer, Koelle, Bowen, Lepsius àti Baudin.

2.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1. Sọ iyàtò tí ó wá nínú ìṣowọ̀ kọ̀ kọ̀nsónàntì Gollmer, Crowther àti Raban?
- 2. Ta ni ó dá iwé iròyìn Yorùbá sílẹ̀? Níbo sè ni ibùjókòò rẹ̀?
- 3. Ta ni ó kọ̀ *Polygotta Africana* ?

4.0 Ìdánílẹ̀kọ̀

4.1 Ipa Àwọn Ajíhìnṣere àti Arínrìnàjò II

Nínú idánílẹ̀kọ̀ yìí ni a ó ti sọrọ̀ nípa Gollmer, Townsend, Koelle, Bowen, Baudin àti Lepsius.

4.2 Charles Andrew Gollmer

Ọmọ ilú Wurtemberg ní ilẹ̀ Jámánì (Germany) ni Charles Andrew Gollmer í ẹ̀. Ó ní imọ̀ nípa èdè lóríṣííríṣíí, lára wọ̀n ni èdè Ítálì, Faransé, Gẹ̀ẹ̀sì, Látinnì, Gíríkì àti èdè Héberù. Àmọ̀, ọ̀dún 1844 ni ó bẹ̀rẹ̀ iṣẹ̀ lórí èdè Yorùbá. Lára àṣeyọ́rì rẹ̀ ni títúmọ̀ Àdúrà Olúwa, Òfin mẹ̀wáà àti àwọ̀n orí Bíbélì méjì láti inú ìwé Ìhìnṣẹ̀ Mátíù. Lára iṣẹ̀ rẹ̀ náà tún ni títúmọ̀ ìwáásù sí Yorùbá, tí ó pe àkọ̀lẹ̀ rẹ̀ ní “Crumbs from Heaven or Fourteen Short Sermons” tí ó túmọ̀ sí “Èrún ọ̀run tàbí Mẹ̀rìnlá ìwáásù Kúkúró”. Ó wá fi òfin lélé lórí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Ó ṣàlàyé pé lẹ̀tà kan ni ó gbọ̀dọ̀ dúró bí iró kan. Nígbà tí ó n yiri iṣẹ̀ Crowther wò, ó ẹ̀ àkíyèsì iṣùpọ̀ kọ̀nsónáńtì, nítorí náà, ó dá báà lílo àmì àfíyán láti fi iyàtọ̀ hàn dípò kí á ṣàmúlò kọ̀nsónáńtì alákaṣọ̀. Àpẹ̀rẹ̀ tí ó fi lé lẹ̀ nìyí:

ṗ ḃ ñ ɾ

Ó pe àkíyèsì sí àwọ̀n kọ̀nsónáńtì Yorùbá mẹ̀ṣẹ̀dógún kan nínú àkọ̀tọ̀ Yorùbá tí wọ̀n kò dójú rú:

b d f g h j k l m n r
s t w y

Ó pe àkíyèsì sí lẹ̀tà “**n**” tí ó máa n yí padà sí “**m**” tí ó bá jẹ̀yọ̀ ṣáájú “**b**” bí ó ẹ̀ wà nínú “**mb**”: ó ní àwọ̀n kọ̀nsónáńtì mǎrùn-ún kan wà. Àwọ̀n ni; gb kp ɾ r ʃ

Tí a bá ẹ̀ àfíwé kọ̀nsónáńtì tirẹ̀ pẹ̀lú ti Crowther ati Raban. Àwọ̀n Ìyàtọ̀ tí ó wà nìyí gẹ̀gẹ̀ bí ó ẹ̀ fojú hàn nínú àtẹ̀ isàlẹ̀ yí

Kọ̀nsónáńtì oníṣòro	Gollmer	Crowther	Raban
gb	gb	bh	bw
kp	p	kp	kpw
ŋ	ng	ng	ng
r	r	rh	hr
sh	sh	sh	ş

Gollmer kọ̀ àwọ̀n fáwẹ̀lì Yorùbá wọ̀nyí jàde:

a e i o u ẹ ọ

Nípa fáwẹ̀lì àránmúpè, ó dábàá kí á máa lo àmì àfiyán ní abẹ́ fáwẹ̀lì láti şàmi àránmúpè fáwẹ̀lì bẹ̀. Àpẹ̀rẹ̀ ni:

kankan → **kaka**

iran → **ira**

Ó pe àkíyèsí sí fáwẹ̀lì ẹ̀lẹ̀yọ̀ kan tí ó fi àyísódì hàn, iye ni “**ai**”

4.3 Henry Townsend

Àlùfàà ajìhìnre lẹ́ láti ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì ní ẹ̀. Ó ti kọ́kọ̀ wà ní Freetown ní ilẹ̀ Sàró kí ó tó wá sí ilẹ̀ Yorùbá. Ó sì kọ́ nípa imọ̀ èdè Yorùbá dáadàa ní ilẹ̀ Sàró kí ó tó wá sí ilẹ̀ Yorùbá. Ó lẹ́wọ̀ nínú iṣẹ́ Àjàyí Crowther ní 1842. Ó fẹ́ iránlẹ́wọ̀ fún Robert Clarke lórí àkọ́jọ̀pọ̀ àwọn òwe, ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀, àyọ̀lò àti orin kan ní èdè “**Akú**”. Ó túmọ̀ iwé orin mímọ̀ ti Sẹ̀mẹ̀sì, ó sì tẹ̀ ẹ̀ jáde ní ọ̀dún 1856. Ó dá ilẹ̀ iṣẹ́ iwé iròyìn sílẹ̀ ní ọ̀dún 1859. Òun sì ni olóòtú. “**Iwé Iròyìn fú [ifu] àwọn Ègbá àti Yorùbá**”. Iwé Iròyìn náà sì wà láàárín ọ̀dún 1859 sí 1867, idi iwé iròyìn igba ó dín mẹ́wáá ni ó gbé jáde láàárín oṣù kọ̀kànlá 1859 sí oṣù kẹ́wáá 1867; ọ̀sẹ̀ méjì méjì ni ó n gbé e jáde. Ó n ẹ̀ àgbéjádé ní èdè abíníbí (Yorùbá) àti Gẹ̀ẹ̀sì. Nítorí pé ọ̀sìṣẹ́ iwé iròyìn ni, ó máa n tako àbá àwọn ẹ̀lẹ̀gbẹ̀ rẹ̀ lórí ilò àmì àfiyán bí i dọ̀tì, irù tàbí àmì fàágùn. Ó gbà pé àwọn irufẹ́ àmì báwọ̀nyí ni wọ̀n le ẹ̀ àkóbá fún ẹ̀ro itẹ̀wé. Akitiyan rẹ̀ miiran tí ó ẹ̀ ni pé òun ló ẹ̀ itumọ̀ iwé John Bunyan *The Pilgrim’s Progress* tí ó pè ní *Itẹ̀sìwájú Èrò Mímọ̀*.

4.4 Henry Venn

Venn fẹ̀ràn imọ̀ èdè, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé kí í ẹ̀ onímọ̀ ẹ̀dà-èdè. Ó mọ̀ iwúlò kí àkọ̀tọ̀ tó dántọ̀ wà lórí iṣẹ́ ẹ̀kọ̀ àti ẹ̀sìn. Èyí ni wọ̀n fi pe ijíròrò 1848 sí London nígbà tí Townsend àti Gollmer wá sí London fún isinmi. Ó pe àwọn onímọ̀ ẹ̀dà-èdè kí wọ̀n wà la àwọn èniyàn wọ̀nyí lóyẹ̀ lórí ilànà òfin àkọ̀tọ̀ tí ó yẹ́ kí àwọn ajìhìnre máa ló. Àwọn ọ̀jọ̀gbọ̀n onímọ̀ ẹ̀dà-èdè méjì tí wọ̀n ẹ̀ àgbékalẹ̀ òfin àkọ̀tọ̀ ọ̀dún 1848 ni Ọ̀jọ̀gbọ̀n Samuel Lee àti James Fedrick Schön. Òhun náà ni wọ̀n wá n pè ní àwọn Òfin Venn. Àwọn kọ̀nsónántì òfin Venn ni:

b	d	f	h	k	l	m	n	p	r
t	v	w	y	g	j	s	z	h	

nígbà tí àwọn fáwẹ̀lì rẹ̀ sì jẹ́:

i e ẹ a a ọ o u

Òfin Venn fún àwọn lẹ̀tà Gẹ̀ẹ̀sì wọ̀nyí ni iró m̀íràn bí a ẹ̀ là á kalẹ̀ ní isàlẹ̀ yìí

c	q	x
↓	↓	↓
k	kw	ks

Òfin Venn ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ àfipẹ̀ oníbeji tí ó n fara hàn nínú àwọn kónsónànti kan bí ó ẹ̀ hàn nínú àpẹ̀pẹ̀ yìí. **ng, kp, gb**

Òfin Venn lòdì sí ilò àmì àfiyán nítorí wàhálà tí ó máa n bá títẹ̀ tàbí àkọ̀sílẹ̀ rẹ̀. Sùgbón òfin rẹ̀ gbà kí á lo àmì ohùn àti àfiyán ní agbo ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ àti fún ọ̀rọ̀ pípé nínú iwé atúmò èdè sùgbón tí ó bá ẹ̀ àwọn ọ̀mọ̀ abíníbí ni wọn n kọ̀wé fún, kò nílò kí wọn lo àmì kankan.

4.5 Sigismund Wilhem Koelle

Àkọ̀jọ̀pọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ Yorùbá tí Koelle ẹ̀ dá lóri àwọn ẹ̀ka-èdè bí i, Ọ̀tá, Ẹ̀gbá, Idşesa. (Ijẹ̀sà), Yorùbá, Yàgbà, Dşumu (Ijumu), Ọ̀wọ̀rọ̀, Dşebu (ijẹ̀bú). Nípa irànlọ̀wọ̀ Edward Norris, J.Clarke àti H.Barth, ó ẹ̀ àkọ̀jọ̀pọ̀ àwọn ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ wọ̀nyí sí inú iwé rẹ̀ tí ó pẹ̀ ní *Polyglotta Africana*. Ó yẹ̀ kí á yán an pé àwọn èdè iran m̀íràn tún wà nínú iwé yìí. A tún rí àwọn èdè bí i: Hausa, Kànúrí, Ijaw, Ibo (Igbo), Nupe, Igala, Igbìrà, Tiv, Jukun àti Eregba (èdè àrà tí o kò le tọ̀ka sí gẹ̀gẹ̀ bí iran kan tí ó n sọ̀ ní pàtó).

Ó lo isùpọ̀ kónsónànti nínú iwé rẹ̀ bí i **ds**. Nńkan tó ẹ̀ nínú isẹ̀ rẹ̀ ni pé ó pín àwọn èdè Íwọ̀-Oòrùn Afíríkà sí isọ̀rí.

4.6 Thomas J. Bowen

Àlùfáà Ijọ̀ Onítẹ̀bọ̀mi ni Thomas Bowen jẹ̀, ọ̀mọ̀ ilẹ̀ Amérikà sì ni. Ó nifẹ̀ sí èdè Yorùbá dáadáa. Ó sì tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ àwọn àmì àfiyán tí wọn fi bẹ̀ẹ̀ pọ̀ nínú èdè Yorùbá. Èyí ló sì fàá tí àwọn atẹ̀wé kan fi máa n fi ojú fo ilò wọn. Ó tún máa n fa wàhálà fún òńkọ̀wé. Àwọn èrò rẹ̀ nípa àwọn lẹ̀tà bí “**ş**”, “**o**”, “**e**” Ó dábaá pé kí a máa lo “**Г, β, 3**” dípò “**ş, o, e**” bí ó ẹ̀ hàn nínú àwọn ọ̀rọ̀ bí:

“**Şuqβn**” (şùgbón)

“**3l33**” (ẹ̀lẹ̀şẹ̀)

Ó gbé ìwé jáde tí ó pè ní *Grammar and Dictionary of The Yorùbá Language* ní ọdún 1858. Àwọn àkòónú ìwé rẹ̀ ni Ìkédé, Ọ̀rò àkòsọ, Àkòónú Ìtókasi, Ìtòka àwọn Ìwé Yorùbá tí wọn tẹ̀ jade, Gíràmà Yorùbá (1-55), aṣẹṣẹ̀ àròkọ, òwe, Ìtumọ̀ èdè, (56-71), Atúmọ̀ Èdè Yorùbá (Yorùbá – English, English to Yorùbá) (1-134), àṣiṣe tí ó yojú nínú iṣẹ̀ yìí (135-136).

4.7 Noel Baudin

Noel Baudin náà ṣiṣẹ̀ lórí èdè Yorùbá. Ó gbé ìwé kan jáde tí ó ti ṣe atúmọ̀ èdè Yorùbá sí èdè Faransé. Èyí tí ó pe àkólé rẹ̀ ní *Dictionaire Yorùbá Francais*. Ó ṣe àkójọpọ̀ ọ̀rọ̀ tí ó ju ti Bowen lọ. Ó tún ṣe àfihàn “**ai**” gégé bí i mófìimù ibèrẹ̀, bí aṣẹṣẹ̀;

àì – bàjé, àì – balẹ̀ abbl.

Ó tún lo “**ai**” pọ̀ mọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ iṣe kan ní inú iṣẹ̀ rẹ̀. Ó ṣe àgbékalẹ̀ ọ̀rọ̀ tó ní àlòpọ̀ “**alái**”, bó ṣe wà ní;

alái – bèrù, alái – mọ̀, alái – ṣẹ̀ abbl

4.8 Karl R. Lepsius

Àrìwísí wà lórí àkọtọ̀ tí ọdún 1848. Ìpàdé ìgbimọ̀ àkọtọ̀ Yorùbá ní ọdún 1854 wá rò ó pé ó yẹ kí wọn tún ṣe àgbéyèwò àkọtọ̀ ọdún 1848 nítorí pé kò tẹ̀lẹ̀ ilàna fònétíkì. Lepsius tí ó jẹ̀ ọ̀kan lára àwọn ọ̀mọ̀ ìgbimọ̀ yìí ṣe àgbékalẹ̀ àkọtọ̀ tirẹ̀, nínú èyí tí ó ti mẹnù ba àwọn èyà ara tí a fi n pe iró èdè àti oríṣìrìṣìí ọ̀nà tí a lè gbà lo àfipẹ̀ àkànmọ̀lẹ̀ àti àfipẹ̀ àsún sí. Nínú iṣẹ̀ rẹ̀ yìí ni a ti rí i pé Lepsius ṣe àmúlò àmì àfiyán mètàdínlógún láti yán àwọn lẹ̀tà rẹ̀ lókè. Ó wá lo mérénlá láti fi yán àwọn lẹ̀tà rẹ̀ ní isàlẹ̀. Àlákàlẹ̀ rẹ̀ ṣe àfihàn àkọtọ̀ tí gbogbo ayé le lò fún èdè wọn.

5.0 Ìṣoníṣókí

A sọ̀rọ̀ lórí àbá tí ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ajìhìn rere àti àwọn onímọ̀ èda-èdè ṣe àgbékalẹ̀ nínú iṣẹ̀ wọn : a rí i pé ilàna àkọtọ̀ tí àwọn miiṣà gbé kalẹ̀ kò wà fún èdè Yorùbá nìkan. Nígbà tí òmiiṣà tí wọn gbé kalẹ̀ wà fún Yorùbá pọ̀nbélé. Ènu wọn kò kò lórí lílo iró kónsónàntì, àfipẹ̀ oníbejì àti ilò àmì. Ohun kan tí a mọ̀ ni pé kálukú n dábàá

ohun tí ó rò pé ó tònà. Venn ni ó pe ipàdè àwọn onímò èdà-èdè kan sí ilú London níbi tí òfin àkọtó tí a mò sí òfin Venn fún ilàna àkọtó èdè Yorùbá ti jáde.

6.0 Iṣe Sise

- 1) Dárúko ilàna àkọtó tí wọn se agbèkalè ní ọdún 1848, àwọn wo sì ni ó se agbàterù rẹ?
- 2) Àwọn èka-èdè Yorùbá wo ni Koelle ti gba ọrọ jọ?
- 3) Se agbèkalè àwọn ọrọ márùn-ún nípa lílò mófìmù ibèrè “**ai-**”

7.0 Iwé Itokasi

Adé Àjàyí, J.F (1960). How Yorùbá was Reduced to Writing, nínú *Odù* No.8, Ìbàdàn.

Aróhunmmólàṣe, Oyèwòlè (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtó Yorùbá*.

Ìbàdàn: Oníbonòjé Press & Book Industries (Nig) Ltd.

Bowen, T.J (1858). *Grammar and Dictionary of The Yorùbá language*. New York:

D.Appleton & Co.

Crowther, S. Àjàyí (1852). *Grammar And Vocabulary of the Yorùbá Language*.

London: Seeleys.

Ọlájùbú, Olúdàre. 1988. Àgbéyèwò àwọn Iwé Alákòóbèrè Yorùbá Látì Ibèrè Pèpè

nínú Ọlátúnjì O.O (Olóòtú) *Ìdàgbàsókè Èkó Ìmò Ìjìnlẹ Yorùbá*. Lagos: J.F

Ọdúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Ègbé Akómólédè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà (1986), Bí Èdè Yorùbá se di Kíkọ sílẹ̀, 1844 –

1875 *Yorùbá Gbòde: Iwé Àtigbàdégbà ti Ègbé Akómólédè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà*

No 1 & 2, Ibadan: Macmillan Nig.

Ìpín Kẹrin: Ipa Àwọn Ìgbìmò

Akoonu

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòṣ
- 4.1 Àbá Ìgbìmò Àkọtọ 1875
- 4.2 Òfin Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì Amúnisìn Lórí Àkọtọ Yorùbá ọdún 1890
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣé Sísè
- 7.0 Ìwé Itókasi

1.0 Ìfáàrà

A ti kiyèsí pé awuyewuye ṣì wà, ẹnu kò tí ì kò lórí àkọtọ èdè Yorùbá. Èyí ló wá bí ipinnu láti ṣe àgbékalẹ̀ ìgbìmò àkọtọ fún èdè Yorùbá. Lára àwọn ìgbìmò tí wọn gbé jáde ni ìgbìmò àkọtọ 1875 tí Ìjọ Sẹmẹ̀ṣì gbékalẹ̀, Ìta Fájì ní Èkó ni wọn ti ṣe ipàdẹ̀. Lẹyìn nàà, ni ìgbìmò 1890 àti àkọtọ ọdún 1926 – 1952, èyí tí ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì gbékalẹ̀; kálukú wọn ló mú àbá tirẹ̀ wá, èyí tí a ó ṣì lówéláwẹ̀.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹyìn idánilékòṣ yíí, o ó le:

- tọka sí àwọn ibéèrè mẹ̀wẹ̀wẹ̀wá tí ó jáde lórí àkọtọ Yorùbá ọdún 1875,
- sọ ohun tí ó jẹ̀ ipinnu ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì lórí àkọtọ èdè Yorùbá ní ọdún 1890.
- ṣàlàyé lórí oríṣìrìṣìí àbá tí ó wáyé lórí àkọtọ èdè Yorùbá láàárín ọdún 1926 – 1952.

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

1. Kí ni èrò Ìgbìmò 1875 lórí ilò àmì?
2. Kí ni èrò Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì lórí “ṣ”?
3. Àbá wo ni E.A Akintán dá lórí àkọtọ Yorùbá?

4.0 Ìdánìlẹ̀kòò

4.1 Àbá Ìgbimò Akotó 1875

Wón ti ẹ̀ ẹ̀kíyèsí pé awuyewuye ẹ̀ wà lórí àkòtò èdè Yorùbá, bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé òfin àkòtò 1848 ti wà àti àkòtò Lepsius ti 1854. Ìyàtò oríṣííríṣíí tí ó n fọ̀jú hàn nínú àkòtò èdè Yorùbá tún n kọ̀ àwọn ìjọ̀ lóminú yálà Ìjọ̀ Elétò tàbí Ìjọ̀ Sẹ̀mẹ̀ẹ̀sì (Methodist àti Anglican). Kí ìpàdẹ̀ 1875 yìí tó ẹ̀lẹ̀, wón ti kọ̀kọ̀ ẹ̀ ìpàdẹ̀ ìdákòńkọ̀ kan ní Ojọ̀ Kejídínlọ̀gbọ̀n sí Ojọ̀ Kọ̀kànlẹ̀lọ̀gbọ̀n, Oṣù Kejìlá. Ọ̀dún 1874. Ilé Ìjọ̀ Sẹ̀mẹ̀ẹ̀sì tí ó wà ní Ìta Fájì ní ilú Èkó ni wón ti ẹ̀ ìpàdẹ̀ àkòtò yìí. Ìjọ̀ Elétò ran aṣojú mẹ̀ta wá, ẹ̀gbọ̀n gbogbo èrò ìpàdẹ̀ jẹ̀ mẹ̀ẹ̀dọ̀gbọ̀n. Bísọ̀bù Samuel Àjàyí Crowther ni alága, Àlùfáà J.B Wood ni akòwé ìgbimò náà. Àwọn ibèèrè mẹ̀wáá tí wón jíròrò lé lórí lọ̀ báyìí.

1. a. Njẹ́ ó yẹ̀ láti ẹ̀ àtúnṣe sí àmì àfiyán lábẹ̀ àwọn lẹ̀tà “e”, “o”, “s” bí a ti rí “ẹ”, “o”, “s”?
- b. Ẹ̀ ó yẹ̀ láti ẹ̀ àtúnṣe sí bí a ti n kọ̀ irò “gb” tàbí kí mú irò lẹ̀tà kan láti dípò “gb”
- d. Ẹ̀ kí “p” ẹ̀ máa dípò “kp”
2. Ẹ̀ ó dára láti kọ̀ “o” bí wón ti n kọ̀ ọ̀ báyìí nínú àwọn ọ̀rọ̀ kan, tàbí kí á máa lo “u” dípò, gẹ̀gẹ̀ bí ó ti hàn nínú àkà-ọ̀rọ̀ bí i “nino” dípò “nínú”?
3. Njẹ́ ó yẹ̀ láti gbé òfin kalẹ̀ nípa lílo àwọn àmì ohùn? Bí ó bá yẹ̀ irú òfin wo ni?
4. Ọ̀nà wo ni ó yẹ̀ kí á gbà ẹ̀ àgbékalẹ̀ gbólóhun yìí “ I wọ̀ lọ̀ iwo” tàbí “I wọ̀ lọ̀ wo”?
5. Ẹ̀ ó tọ̀nà kí á máa kọ̀ irò kọ̀nsónàntì “n” síwájú “w” nínú ọ̀n ọ̀rọ̀ bí i “Nwọn” tí ó yẹ̀ kí ó jẹ̀ “wọn”
6. Ẹ̀ ó yẹ̀ kí á máa lo kọ̀nsónàntì alákanpò nínú àwọn ọ̀rọ̀ kan kí a ba à lè dá wọn mọ̀ yàtò sí irú ọ̀rọ̀ miíràn tí à n pè bakan náà: Àpẹ̀rẹ̀ ni “abbe” (under).
7. Báwò ni ó ẹ̀ yẹ̀ kí a kọ̀ àkànpò ọ̀rọ̀-orúkọ̀ àti ọ̀rọ̀-atókùn, bí àpẹ̀rẹ̀: ní inú → nínú; “lí òkè → lókè
8. Njẹ́ àwọn òfin kan ẹ̀ é gbékalẹ̀ tí yòò tóni sọ̀nà nípa bí a ẹ̀ n kọ̀ àwọn orúkọ̀ inú Bíbẹ̀lì fún àwọn tí ó tùmọ̀ Bíbẹ̀lì?
9. Njẹ́ ó tọ̀nà láti fi nọ̀nbà Àrábíiki dípò ti àwọn nọ̀nbà ti Rómáani nígbà tí a bá n kọ̀ orí tí o wà nínú Bíbẹ̀lì?

10. Njẹ kò tònà kí ọ̀nà kan wà tí a ó gbà máa pe lẹ̀tá tí ó wà nínú álífábẹ̀tì Yorùbá (ABD)?

Ìpinnu ìgbìmò àkọ̀tọ́ ọ̀dún 1875 ni wònyí:

1. a. Ìgbìmò yí ní kí á máa lo irù láti yán lẹ̀tá bí i “**ẹ ọ ş**” dípò kí á máa kán ọmọ sí abé wọn
b. Ìlò lẹ̀tá “**gb**” ni ìgbìmò fowó sí.
d. Ìgbìmò yí ní kí á máa lo “**p**”
2. Ìlò “**o**” àti “**ú**” ni wọn fi sun àwọn ọ̀rọ́ kan, bí àpẹ̀rẹ, wọn ní kí á máa kọ “**igun**” (Corner) dípò “**igon**” tí wọn n kọ, şùgbọ̀n kí wọn máa kọ “**abiron**” (a sick person) fún “**abirun**”
3. a. A gbódò şe àfihàn iró ohùn òkè àti ti iró ohùn isàlẹ́ lóri àwọn ọ̀rọ́ onísílẹ̀bù kan
b. Àmọ́ tí iró bẹ̀ẹ́ bá jẹ́ onísílẹ̀bù púpọ́, tí gbogbo àwọn iró inú rẹ́ gba iró ohùn òkè tàbí iró ohùn isàlẹ́, sílẹ̀bù àkókò ni a gbódò fi iró ohùn tí ó yẹ sí, bí àpẹ̀rẹ:
(i) Gbogbo àwọn iró jẹ́ ti isàlẹ́: “**gùdugudu**” (scramblingly) fún “**gùdùgùdù**”;
(ii) Gbogbo iró jẹ́ ti òkè “**gúdugudu**” (a drum) fún “**gúdúgúdú**”
d. Nígbà tí ó bá jẹ́ sílẹ̀bù iparí ni ó gba iró ohùn òkè tàbí ti isàlẹ́ nínú ọ̀rọ́ onísílẹ̀bù púpọ́, iró sílẹ̀bù tí ó gbèyìn ni wọn gbódò fi sílẹ̀bù tí ó yẹ sí; bí àpẹ̀rẹ́ “**aigbó**” (not to hear)
e. Şùgbọ̀n tí apá kan ọ̀rọ́, (tí ó jẹ́ onísílẹ̀bù púpọ́) bá jẹ́ iró oún isàlẹ́ tí apákan sì jẹ́ iró ohùn òkè, a gbódò fi gbogbo iró ohun náà hàn bí ó ti yẹ
4. Lẹ̀yìn àrìyànjiyàn tí ó wà lóri bí ó şe yẹ kí á kọ gbólóhùn yí “**Ìwo lo Iwo**” ni wọn gbà wọlé
5. Ìgbìmò yí ní kí á máa kọ “**Nwon**” bí ọ̀rọ́ arọ̀pò-orúkọ ní ipò olùwà; şùgbọ̀n kí á kọ “**won**” bí ọ̀rọ́ arọ̀pò-orúkọ ní ipò àbò nínú gbólóhùn.
6. Ìgbìmò yí ní kí á máa lo àkànpọ́ Kòńsónántì nínú àwọn ọ̀rọ́ bí i “**abbe**” (under), “**apatta**” (rock), “**obba**” (king), “**okko**” (husband), “**ommọ**” (child) àti bẹ̀ẹ́ bẹ̀ẹ́ lọ. Èrò ìgbìmò yí ni pé nípa kíkọ́ wọn bá yí ni a ó şe dá wọn mọ́ sí àwọn ọ̀rọ́ miiran tí wọn jọ ní iró kan náà, şùgbọ̀n tí itumọ́ wọn şe ọ̀tọ̀tọ́.
7. Ìgbìmò yí ní kí á máa lo àlòpọ́ nígbà tí a bá fẹ́ kọ “lí òkè” kí ó jẹ́ “**lókè**”; fún “lí ẹhin” kí ó jẹ́ “**lẹhin**”

8. Kí á sì máa yí orúkọ inú Bíbélì sí èdè Yorùbá ní ìbámu pèlú ìrísí wọn ní èdè Gẹ̀ẹ̀sì; bí aṣẹṣẹ:

Peter **Pétérù**

Márk **Máàkù**

Adam **Ádámù**

Esther **Ésítèrì/Ésítà**

9. Ìgbìmọ̀ yìí gbà pé kí á máa lo nọ́nbà Arábíìkì 1, 2, 3, fún orí Bíbélì dípò nọ́nbà Rómáàni I, II, III.

10. Ìgbìmọ̀ yìí gbà pé kí á máa pe àwọn lètà álífábẹ̀tì (ABD) Yorùbá báyìí:

a	bí	dí	e	ẹ	fí	gí	gbì	hí	je	ke	li
mí	ní	o	ọ	pi	ri	si	şı	ti	u	wi	yi

4.2 Òfin Ijoba Gẹ̀ẹ̀sì Amúnisìn lórí Àkọ̀tọ̀ Yorùbá ti Ọ̀dún 1890

Gbogbo akitiyan àwọn ajihínrere Ìjọ lórí àkọ̀tọ̀ Yorùbá ti ọ̀dún 1890 ni Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì amúnisìn sọ pé kò kógo já. Èyí kò sì dùn mọ̀ ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì nínú pé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àkọ̀tọ̀ Yorùbá ni ó n fọjú hàn de lójoojúmọ̀, pàápáá bí wọn ẹ̀ n jẹyọ nínú orúkọ ibikan ati orúkọ abíníbí ẹnìkan gégé bí Àjọ ẹgbẹ̀ Ìmọ̀lẹ̀-ayé (the Royal Geographical Society) ẹ̀ n ló ó, pèlú ìlọ̀wọ̀sì ilé-iṣẹ̀ Aṣojú Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì Amúnisìn ní ilẹ̀ òkèèrè. Àwọn àbùdá ọ̀tun tó fọjú hàn nínú àkọ̀tọ̀ ọ̀dún 1890 nìwọ̀nyí:

- i. Gbogbo sípèlì àwọn orúkọ èniyàn tàbí àdúgbò ibikan, tí àwọn ònkàwé Gẹ̀ẹ̀sì ti mọ̀ dunjú láti ọjọ̀ tó ti pé ni kí á fi sílẹ̀ bẹ̀ẹ̀ láì yípadà rárá. Bí aṣẹṣẹ, kí á máa kọ̀ sípèlì orúkọ àwọn ilú kan bí wọn ẹ̀ wà **“Lagos”** tàbí **“Badagry”**; kí a má sì ẹ̀ kọ̀ wọn ní **“Legos”** **“Badagri”**
- ii. Kí a máa kọ̀ àwọn sílẹ̀bù ọ̀rọ̀ bí wọn bá ẹ̀ dún tàbí ró nínú ọ̀rọ̀. Kò sí aayan láti ẹ̀ àfihàn àwọn ìró àránmúpè, wọn kò sì ẹ̀ àmúlò àmì ohùn tàbí dọ̀tì láti ẹ̀ àfihàn àyípadà ọ̀tun tó fọjú hàn.
- iii. a. Kí a tẹ̀lẹ̀ bátàni Ítálì láti pe àwọn fáwẹ̀lì Yorùbá gégé bí ó ẹ̀ wà nínú àkà-ọ̀rọ̀ Gẹ̀ẹ̀sì bí i;

father → a

same → ‘e’

- b. Kò sí àlàyé lórí àwọn lètà kónsónàntì kan tí wọn kò sí nínú èdè Gèèṣì, ùgbòntí tí wọn wà nínú èdè Yorùbá. Àwọn ni: **“gb”** àti **“p” (kp)**
- d. Àwọn lètà kónsónàntì Gèèṣì tí wọn dìjọ jọra pèlú lètà kónsónàntì Yorùbá ni pípè wọn máa n ẹ ọ̀tọ̀tọ̀. Lára àwọn kónsónàntì nàà ni:
- ‘f’, ‘h’, ‘j’, ‘k’, ‘l’, ‘m’, ‘r’,** àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ.
- iv. Kí á máa pe àwọn iró lètà kòòkan láàyè ọ̀tọ̀tọ̀, kí wọn sì dún dáadáa àfi níbi tí ìṣùpọ̀ kónsónàntì bí i **“ch”** àti **“sh”** tí jẹyọ léyìn fáwẹ̀lì kùkùrú.
- v. a. Nínú àkọ̀tọ̀ Yorùbá ọ̀dún 1890, wọn yọ lètà **“q”** kúrò pátápátá. Ùgbòntí, kí á máa lo ìṣùpọ̀ kónsónàntì yìi: **“kw”** láti fi jirò lètà **“q”** gégé bí ó ti fi hàn nínú àkà ọ̀rọ̀ bí i **“queen”**
- b. Wọn ka **“y”** kún ara kónsónàntì ùgbòntí kò gbọ̀dọ̀ parí àkà-ọ̀rọ̀ Yorùbá kankan.
- d. Kí á máa kọ **“sh”** dípò **“s”** tí a fi dọ̀tì ẹ̀ àmì àfiyán rẹ̀: **Oshogbo, Ilesha**
- e. Àbá wáyé kí á máa lo àmì àrokò **“j”** láti dúró fún **“g”**
- vi. Àwọn àmì ohùn àti àwọn àmì àfiyán pèlú àmì fàágùn tí àwọn ajìhìnrere tí gbà wọ̀lé ní Iléésẹ̀ Ijọba Amúnisìn kò lówó sí.

A ní láti sọ pé Lóndon ni wọn ti fowọ sí i, láì jẹ kí àwọn alákwéwé àti àwọn ajìhìnrere mọ nípa rẹ̀. Ìdí rẹ̀ é tí awuyewuye fi tún wà lórí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Èyí ló fá á tí àwọn ènìyàn kòòkan àti àwọn ile ìmọ̀ ẹ̀kọ̀ fi n sọ̀rọ̀ lórí àkọ̀tọ̀ Yorùbá. Lára àwọn onímọ̀ nàà tó sọ̀rọ̀ lórí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá ni Migeod àti Dennet.

Nígbà tí n ẹ̀ ẹ̀gbéyẹ̀wò idàgbàsókè àkọ̀tọ̀ fún àwọn èdè ilẹ̀ Áfíríkà, ó ṣàlàyé pé ìwé yòówù tí ó bá máa wà fún gbogbogbòò ònkàwé, ìṣewékú ilàna fòònu kò pọ̀n dandan, bí kò ẹ̀ wíwá ọ̀nà iròrùn tí iwé á ẹ̀ ẹ̀ é kà ní èdè Yorùbá. Migeod kò faramọ̀ ilò ìṣùpọ̀ Kónsónàntì.

Dennet tẹ̀ iwé kan jáde ní ọ̀dún 1916 pèlú èròngbà àti yẹ̀ra fún “yánpon –yánrin àinídí, tó wà nínú síṣọ̀ èdè Yorùbá,” nípa dídábáà ilàna sípèlì tó fọ̀jú pọ̀. Gbogbo ète tí ó n dá ni láti yẹ̀ra fún àmì àfiyán ní abẹ̀ àwọn lètà **“o”, “e”, “s”**. Àbá tí ó dá láti ẹ̀ àfihàn iró lètà **“e”** àti **“o”** nígbà tí wọn bá bẹ̀rẹ̀ àkà-ọ̀rọ̀ kan ni lílo kónsónàntì tí ó làwọn láàárín lẹ̀mẹ̀jì bí a ẹ̀ kọ̀ sílẹ̀ yìi:

Àkọtọ̀ Ìpilẹ̀	Àkọtọ̀ Dennet	Gẹ̀ẹ̀sì Àkà- ọ̀rọ̀
Èmí	Emmi	Spirit
Èmi	Emi	I

Èyí tùmọ̀ sí pé lẹ̀tà kọ̀nsónáńtì ẹ̀yọ kan ni yòò jẹ̀yọ lẹ̀yìn fáwẹ̀lì “e”. Àbá Dennet àti Migeod kò fi taratara ní ipa lóri àkọtọ̀ Yorùbá.

4.2 Àkọtọ̀ Èdè Yorùbá Láàárín Oḍún 1926-1952

Akitiyan àwọn ajihínrere lóri àkọtọ̀ èdè Yorùbá kò sé lẹ̀yìn àníyàn àtiṣe ìtumọ̀ àwọn ẹ̀ṣe inú Bíbẹ̀lì. A gbódò rán ara wa létí pé ilàna bátànì àkọtọ̀ Ítáìlì àti Gẹ̀ẹ̀sì ni wọn fi ṣe àtẹ̀gùn. Wọn mú ipè fáwẹ̀lì láti inú èdè Ítáìlì, nígbà tí wọn sì gùnlẹ̀ ipè kọ̀nsónáńtì láti inú èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Sùgbọ̀n nígbà tí ilò àkọtọ̀ Yorùbá fejú kojá lílò fún ẹ̀kọ̀ iwàásù àti ìjìhínrere, ó wá hànḍe pé ó yẹ kí wọn wá wọ̀rọ̀kọ̀ fi ṣe àdá tí wọn bá fẹ̀ kí àwọn àkọtọ̀ Yorùbá ṣe é ló ní àwọn ilé ẹ̀kọ̀. Èyí lo mú, Òfin Ẹ̀kọ̀ oḍún 1926 ṣe àtúntò, Àjọ̀ Ètò Ẹ̀kọ̀. Àjọ̀ yìí ló gbìyàńjú àti-ṣe àgbékalẹ̀ àkọtọ̀ mìíràn. Kí iṣẹ̀ yìí lè kẹ̀ṣejárí, wọn pe Ọ̀jọ̀gbọ̀n Westermann, ẹ̀ni tó fi ìgbà kan rí jẹ̀ ajihínrere àti ọ̀kan gbòògì ní International Institute of African Languages and Culture (IIALC) wá sí ilẹ̀ Nàìjíríà láti wá gba Ìjọ̀bá ni ìmọ̀ràn lóri àkọtọ̀ fún àwọn èdè abíníbí ilẹ̀ Nàìjíríà. Agbo Imò Ẹ̀kọ̀ yìí gbé iwé iléwọ̀ kan jáde ní 1927 tí àkólé rẹ̀ jẹ̀: *Practical Orthography of African Language* jáde; wọn sì tún iwé yìí ṣe pàdà ní oḍún 1930.

Agbo Ilé-Ẹ̀kọ̀ Imò yìí gbà pé mí mọ̀-ọ̀n mọ̀ ṣẹ̀dá àwọn lẹ̀tà kan, dára jù kí a kàn máa lọ̀ àwọn lẹ̀tà Rómáàní, tí ó máa ní lo àmì àfíyán dọ̀ṣìtì àti ilò ohùn lábẹ̀ àti lókè. Òtẹ̀ òfin tí wọn ṣàmúlò láti ṣe àgbékalẹ̀ àkọtọ̀ wọn lọ̀ bá yìí:

1. Kí lẹ̀tà kan dúró fún fónìimù kan nínú èdè
2. Kí á fi ààyè gba ìró oníbejì á ké roro wa sodò
3. Kí wọn sì jẹ̀ mọ̀ ilàna lẹ̀tà Rómáni
4. Pé ó tọ̀nà láti pa ilò lẹ̀tà níla tì
5. Kí á sì máa tẹ̀le òfin tí ó de ilò ohùn lẹ̀wọ̀ yìí; àti-pé kì iṣẹ̀ sì máa lọ̀ lóri wọn.

Sùgbọ̀n gẹ̀rẹ̀ tí Ọ̀jọ̀gbọ̀n Westermann kúrò ní Nàìjíríà ni wọn gba àbá rẹ̀ lóri àkọtọ̀ dànù. Awuyewuye kò wawọ̀ lóri àkọtọ̀ Yorùbá. E. A. Akintan ẹ̀ni tí ó jẹ̀ òńkòwé èdè Yorùbá àti oloòtú iwé ìròyìn *Elétí ofẹ̀* sọ̀ pé kí á máa pààlà láàárín “Nwọn” àti

“wọn” yálà ó jẹyọ ní ipò olùwà tàbí àbọ. Kí a máa lo “Nwọn”. Ó tún dábàá pé àwọn ihun ọ̀rọ̀ kan tí wọn máa n kọ pọ̀ tẹ̀lẹ̀ ni a gbòdò yà sọ̀tọ̀:

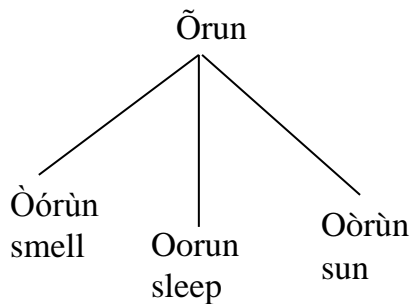
- a) “Ao” → ‘A o’
- b) “eniti” → “ẹ̀ni tí”
- d) “Atigbọ” → “A ti gbọ”

Akintan ní ki á yọ “i” tí ó wà láàárín ọ̀rọ̀ wọ̀nyí kúrò nítorí wọn kò ní iṣẹ̀ kan gbòdògì tí wọn n ẹ̀. Àwọn àkà-ọ̀rọ̀ nàà ni:

Aiye → aye

Ẹ̀iyẹ̀ → ẹ̀yẹ̀

Ẹ̀wẹ̀, Akintan kò faramọ̀ ilò àkà-ọ̀rọ̀ yìí “ásẹ̀nti” (Ásẹ̀nti) tùmọ̀ sí iṣọ̀wọ̀sọ̀rọ̀. Ó lòdì sí lílò àmì fàágùn lóri àwọn fàwẹ̀lì oníbejì nítorí kò wúlò, bẹ̀ẹ̀ ni kò bójú mu. Ó wá dábàá kí á máa kọ gbogbo fàwẹ̀lì tó bá hànde nínú ọ̀rọ̀ ì báà ẹ̀ méjì tàbí mẹ̀ta ni wọn, sùgbọ̀n kí á lo ohùn tí ó yẹ lóri wọn – ohùn isàlẹ̀, ohùn àárín àti ohùn òkè: kí á ba à lè yera fún isòro tí ó le sùyo, nínú pípe àwọn ọ̀rọ̀ kan tí wọn jọra ní kíkọ̀ sílẹ̀, àmọ̀ tí ipè wọn sọ̀tọ̀tọ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Ìgbìmọ̀ lítírẹ̀sọ̀ tí wọn dá sílẹ̀ ní ọ̀dún 1944 nàà lẹ̀wọ̀ sí ṣíṣe àtúnṣe sí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Alága ni Gaskin, nigbà tí I.A Akíntóyè jẹ akòwé. Ìgbìmọ̀ yìí ẹ̀ àlákálẹ̀ àwọn òfín tí àwọn ònkòwé àti aṣògbufọ̀ yòò máa tẹ̀lẹ̀. Àwọn òfín àkọ̀tọ̀ tó wọn là kalẹ̀ nìwọ̀nyí:

i. Ìpinnu ni pé kí a má ẹ lo ilàna sípẹ̀lì/fónẹ̀tíkì Yorùbá. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ nìwònyí

Àkọtọ̀ àtijọ̀	Àkọtọ̀ t'òní
on	oun
onjẹ	ounjẹ
ohunkohun	ounkoun
pẹ̀pẹ̀iyẹ	pẹ̀pẹ̀yẹ
obirin	obinrin

Ẹ̀gbọ̀n wọ̀n fàyẹ̀ gba kí àwọ̀n ò̀nkòwẹ̀ àti aṣògbufò láti máa lo èyí tí wọ̀n bá fẹ̀. Ìdí nìyí tí ó fi ẹ alábaàpádẹ̀ oríṣìíríṣìí àkọtọ̀ tí ó ẹ̀tòtòtò nínú iwé Yorùbá.

ii. A kò gbọ̀dọ̀ pe kò̀nsónántì méjì tí ó dúró fún iró ẹ̀tòtòtò papò láì jẹ̀ pé a fi fáwẹ̀lì là wọ̀n láàárín. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀

“Bambam” ni a gbọ̀dọ̀ kọ̀ gẹ̀gẹ̀ bí **“bámúbámú”**

iii. A kò gbọ̀dọ̀ ẹ̀ àkànpò àwọ̀n àkà ọ̀rò méjì nínú èdè Yorùbá. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

anlọ - a gbọ̀dọ̀ kọ̀ ọ̀ báyíí ‘a nlọ’

iv. A gbọ̀dọ̀ yẹ̀ra fún ẹ̀ka èdè ní lílò. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀

Mo dẹhin wa; bí a ẹ̀ ẹ̀ gbọ̀dọ̀ kọ̀ ọ̀ nìyí ‘Mo padà wá’

v. A kò gbọ̀dọ̀ ẹ̀ àmúlò ilàna sípẹ̀lì tàbí ipẹ̀ ọ̀rò Gẹ̀ẹ̀sì tàbí tilẹ̀ àjòjì. Kiki létà Yorùbá ni a gbọ̀dọ̀ lò. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀: **“Òffa”** kò tònà, èyí tí ó tònà ni **Òfà**

vi. A gbọ̀dọ̀ ẹ̀ àpètúnpe fáwẹ̀lì iparí ọ̀rò iṣẹ̀ láti tọ̀ka sí àrọ̀pò orúkọ̀ àbò. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

Òjọ̀ lù ú

vii. Àmì fàágùn ni a gbọ̀dọ̀ lò lórí àwọ̀n fáwẹ̀lì àkànpò tí ásẹ̀ntì (iṣowósòrò) yàtò síra wọ̀n gédégédé. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

a. ẹ̀gun –ohùn tí ó wà lórí “e” kííni àti ẹ̀kejì ẹ̀ ẹ̀tòtòtò.

b. Ẹ̀gbọ̀n tí wọ̀n bá dijọ̀ ní ohùn kan náà tí ó jọ̀ra. A kò gbọ̀dọ̀ lo àmì fàágùn lórí irúfẹ̀ ọ̀rò bẹ̀. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

“Duru”, èyí tí ó tònà ni **‘Dùrù’**

viii. Kí a máa lo àmì fàágùn lórí àwọn fàwẹ̀lì àránmúpè láti ẹ̀ àfihàn irúfẹ̀ iró bẹ̀, pàápàá níbi tí ilò ‘n’ bá ti lè mú pón-ón-na wá. Bí àpẹ̀rẹ̀:

“**Akinade**” ni a gbòdò kọ báyii “**Akiade**” nítorí àti dẹ̀kun à̀sípè “**Aki-na-de**

ix. A ko gbòdò lo àmì fàágùn lórí fàwẹ̀lì tí ó wà nínú ọ̀rò یشه̀ ẹ̀yí tí ó ní àbò, níwòn ìgbà tí ó jẹ̀ pé àbò sáábà máa n jẹ̀ arópò orúkọ. A kò gbòdò kọ “**Àjàyí rā**”. Ohun tí a gbòdò kọ ni “**Àjàyí rà á**”

Kí ẹ̀ gbogbo یشه̀ro yí nàà ni wòn rí yanjú. یشه̀ sí n tẹ̀sìwájú lórí àkọtó èdè Yorùbá

5.0 Ìsọ̀nìsókí

A sòrò lórí akitiyan àti aáyan tí ó wà lórí àkọtó Yorùbá láti ọ̀dún 1875, 1890, 1926 sí 1952. Bi ijọ̀ Olórun ẹ̀ ẹ̀ àgbékalẹ̀ ipàdẹ̀ ní ọ̀dún 1875 nípa fifáayè gba àwọn așojú ijọ̀ Olórun m̀íràn mó ti Àngílikà láti wá ojútùú sí àkọtó èdè Yorùbá. Ìbèèrè m̀ewáà ni ìgbimò 1875 wa idáhùn sí. Sùgbón nígbà tí àkọtó nàà kò dàbí ẹnì kógo já, ijọba Gẹ̀ẹ̀sì tí n darí یشه̀kóso orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nàà gbé ìgbimò dide láti wá ojútùú sí àkọtó èdè Yorùbá. Ǹnkan pàtàkì tí wòn ẹ̀ ni pé, kí a máa kọ orúkọ abínibí àti ti àdúgbò bí wòn ẹ̀ n kọ wòn tẹ̀lẹ̀.

Láààrin ọ̀dún 1926 sí 1952, àwọn èniyàn kòòkan àti àwọn Ìgbimò Lítírẹ̀sò Yorùbá nàà kópa láti dábaà lórí àkọtó Yorùbá. A wá ẹ̀ àkíyèsì pé àkọtó tí àwọn kan ti gbà wólé wòn n fi òntẹ̀ lù ú nígbà tí wòn n bi òmíràn dànù.

6.0 یشه̀ Sise

1. Ta ni alága ìgbimò àkọtó ọ̀dún 1875?
2. Kí ni èrò ìgbimò àkọtó 1875 lórí fàwẹ̀lì nínú àkọtó Yorùbá?
3. Ìgbimò wo ni Ọ̀jògbón Westermann kó sòdí lórí àkọtó èdè Yorùbá?
4. Kí ni èrò Akintan lórí ilò ohùn?

7.0 Ìwé Ìtókasi

Aróhunmọlășe, Oyewólé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ Yorùbá.*

Ìbàdàn: Onibọnoje Press & Book Industries (Nig.). Ltd.

Awoniyi, T.A. (1978) *Yorùbá Language in Education.* New York: Oxford University Press.

Hair, P.E.H (1967) *The Early Study of Nigerian Languages.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ìpín Karùn-ún: Akitiyan Àwọn Ọmọ Abíníbí Yorùbá àti Ìjọba

Àkoónú

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Idánilékò
- 4.1 Akitiyan Bámgbóṣé 1965
- 4.2 Ìjọba Ìwò Oòrùn 1966 àti 1969
- 4.3 Òntẹ̀ àti Ìfowósí Àjọ JCCE lóri Àkọtọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Sṣe
- 7.0 Ìwé Itókasi

1.0 Ifáàrà

Àidògba pé si n fójú hàn nínú àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Ìdí nìyí tí àwọn ọmọ abíníbí Yorùbá tí wón ní imò edá edè fi n fojoojúmọ̀ ojọ wá ojútùú sí ọ̀rọ̀ àkọtọ̀ edè Yorùbá. Ọ̀rọ̀ yìí nàà ká Ìjọba Ìwò Oòrùn àtijọ̀ ilẹ̀ Nàìjíríà lára. Wón ṣe àgbékalẹ̀ ìgbimọ̀ kan lóri àkọtọ̀ edè Yorùbá. Wón sì ṣe àgbéjádẹ̀ iwé sandi kan. Lẹ̀yìn èyí ni ìjọba àpapọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nàà wá fowọ̀ sí àkọtọ̀ edè Yorùbá ní ọ̀dún 1974.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ̀yìn idánilékò̀ yìí, o ó lè:

- sọ̀ ọ̀bá Bámgbóṣé lóri àkọtọ̀ edè Yorùbá
- tọ̀ka sí èròngbà ìgbimọ̀ àkọtọ̀ ti Ìjọba Ìwò Oòrùn àtijọ̀, èyí tí ìgbimọ̀ rẹ̀ gbé kalẹ̀ ní ọ̀dún 1966 àti 1979
- ṣàlàyé lóri àkọtọ̀ tí ìgbimọ̀ ìjọba àpapọ̀ tí a mò sí Joint Consultative Council on Education gbà wọ̀lé.

3.0 Ìbèrè Ìsaájú

1. Dárúkọ ọmọ igbimò méré nínú àwọn tí ó ẹ̀ ẹ̀ lóri àkọ́tọ̀ èdè èdè Yorùbá lórúkọ Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀.
2. Kí ni àbá igbimò yí lóri ilò ohùn?
3. Kí ni èrò Bámgbóşé lóri kíkọ̀ àwọn fáwẹ̀lì àránmúpè kan nínú àkọ́tọ̀ Yorùbá?
4. Kí ni èrò igbimò, J.C.C.E lóri ipín ọ̀rọ̀?

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

4.1 Akitiyan Ayò Bámgbóşé 1965

Onímò ẹ̀dá èdè ni Ayò Bámgbóşé ní Ẹ̀ka Ìmò Ẹ̀dá Èdè àti Èdè Ilẹ̀ Áfíríkà ti Yunifásítì Ìbàdàn. Ó gbé iwé sandi kan jáde ní ọ̀dún 1965 tí ó kọ̀ àpilẹ̀kọ̀ yí. Àwọn ẹ̀gbé ìjìnlẹ̀ Yorùbá ni wón pè é kí ó wá dá àwọn lẹ̀kọ̀ lóri àkọ́tọ̀ èdè Yorùbá, èyí ló bí iwé iléwọ̀ rẹ̀ tí àkọ̀lé rẹ̀ n jẹ̀ *Yorùbá Orthography* (Àkọ́tọ̀ Èdè Yorùbá).

Àgbálogbábò àwọn kókó tí a rí fà yọ̀ nínú àbá Bamgbose ni a tò sí isàlẹ̀ yí:

- i. Kí a máa kọ̀ sípẹ̀lì **a**, **e**, síwájú **y** tàbí **o**, lẹ̀yìn ‘**y**’ dípò **ai**, **ei** àti **oi**. (gégé bí ó ẹ̀ fojú hàn de nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ yí:

aiya - **àyà**
eyẹ - **eyẹ**
yio - **yóò/yóó**

- ii. Ìrò àránmúpè ‘**on**’ tí wón n ló ‘**a**’ lẹ̀yìn ‘**n**’ ni a máa sípẹ̀lì pèlú ‘**on**’ gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú

ona - **onò**

- iii. Ìlò sípẹ̀lì ‘**an**’ fún fáwẹ̀lì àránmúpè ni kí a fí ‘**on**’ dípò Bí àpẹ̀rẹ̀:

okan - **okon**

- iv. Ìlò fáwẹ̀lì àránmúpè ‘**on**’ fún arópò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ni ipò olùwà ni o tònà, kí a yera fún lílò ‘**o**’ tí ó tẹ̀lé ọ̀rọ̀-ìşẹ̀ tí ó parí gbólóhùn naà.

Bí àpẹ̀rẹ̀:

Ó pòn ó - **Ó pòn on**

- v. Kí a dáwọ̀ kíkọ̀ àmì fàágùn, kí a máa kọ̀ iye fáwẹ̀lì tó bá yẹ. Bí àpẹ̀rẹ̀:

õrun - **oòrùn**

òrun - òórùn

òrun - oorun

- vi. Kónsónánti àránmúpè aṣesílèbù ni kí a máa lo ‘n’ fún un ni gbogbo ibi tí ó bá ti jẹyọ. Bí àpẹẹrẹ

O mbọ - Ó ñbọ

ng o mọ - n ò mọ

- vii. Ìlò ‘n’ síwájú lètà wònyí, w, y ni kí a gé sọ̀nù bí o ti fọ́jú hànḁ nínú

nwọ̀n - wọ̀n

nyín - yín

- viii. Ìṣùpọ̀ kónsónánti méjì àti ilò ‘sh’ ni kí a pa ti. Bí àpẹẹrẹ:

Iddo - Ìdó

Oshogbo - Òṣogbo

- ix. Kí a máa fí àwọ̀n àmì ohùn hàn ní ibi gbogbo tí ó bá yẹ. Àmì ohùn àárín ni kí a ṣe àfihàn rẹ̀ nípa lílo àmì ibú lóri kónsónánti àránmúpè aṣesílèbù. Bí àpẹẹrẹ:

Panla - Pañla

Ṣùgbọ̀n ní ibi tí a bá ti rí àmì ohùn ìsàlẹ̀ amòòkùn, kí a máa lo dọ̀tì, bí ó ti hàn nínú

Lóni - Ló.ni

- x. Àwọ̀n àkà ọ̀rọ̀ kan tí wọ̀n máa n sùpọ̀ ni kí a pín sí méjì. Bí àpẹẹrẹ:

ibití - ibi tí

wí pé - wí pé

bàjé - bà jé

- xi. Ìlo kọ́má olókè láti se àfihàn pé a pa lètà kan jẹ ni kí a patì, kí a máa kọ̀ àwọ̀n ọ̀rọ̀ náà papọ̀.

Bí àpẹẹrẹ:

fọ̀’ṣọ - fọ̀ṣọ

gbá’ṣọ - gbáṣọ

- xii. Àwọ̀n ọ̀rọ̀ tí a ṣẹ̀dá ni a gbọ̀dọ̀ lò áífínni fún níbi tí wọ̀n kò bá ti ṣe é kọ̀ papọ̀ bí eyọ̀ ọ̀rọ̀ kan

Bí àpẹẹrẹ:

àìlówó lówó - àìlówó-lówó

pelebe pelebe - pelebe-pelebe

4.2 Akitiyan Ìjọba Ìwọ Oòrùn 1966 àti 1969

Oṣù kínní ọdún 1966 ni wọn ṣe ifilólẹ̀ igbimọ̀ àkọtọ̀ Yorùbá yìí. Èka Ètò Ìjọba Ìwọ Oòrùn ni ó gbé igbimọ̀ náà dide. Àwọn ọmọ̀ igbimọ̀ náà niwònyí: Archdeacon S.A. Banjo (Alága), Arábinrin C.O. Adeniyi, Ọgbẹni J.O. Ajibola, Àlùfáà E.A. Atilade, Ọmòwé Adébóyè Babalọlá, Ọmòwé Ayọ̀ Bámbgòsé, Olóyè I.O. Delano, Bişòòbù S.I. Kale, Ọgbẹni P.O. Ogunbòwale, Arábinrin A.F. Ọjó, Olóyè J.F. Ọdunjo, Ọgbẹni J.A. Olayomi, Arábinrin F.A. Thompson, Ọgbẹni D.A. Kalejaiye (Akowe).

Léyìn tí igbimọ̀ yìí bèrè ipadé rẹ̀ ní ọjó keje, oṣù keji, ọdún 1966, wọn fenu kò lóri àwọn àbájáde wònyí; èyí ni a sì mò sí ipinnu Ìjọba Ìwọ Oòrùn lóri àkọtọ̀ Yorùbá.

Ọwọ̀ márùn-ún ni wọn pín àbájáde ipinnu wọn sí. Ọwọ̀ kínní dá lóri sípèlì fáwèlì, ọwọ̀ kejì dá lóri sípèlì kónsónáńtì; ọwọ̀ kẹta ni sípèlì ohùn, ikẹrin ni ipín ọ̀rò, nígbà tí ọwọ̀ karùn-ún jẹ irú wá ọ̀gìrì wá.

a. Sípèlì Fáwèlì

1. Wọn ní kí á si máa lo **ai, ei** şáájú létà ‘y’.

Bí àpẹẹrẹ: **aiye, aiya, eiyẹ**

2. Sípèlì ‘**an**’ àti ‘**on**’ ni kí a sì máa lò gégé bí ó ṣe fojú hàn nínú àwọn àkà ọ̀rò yìí:

itan, ibon

Şùgbón tí ó bá jẹ nínú àdàkọ̀ tí ó jẹ mó ẹka èdè tàbí ọ̀rò pípè nínú atúmọ̀ èdè, onkòwé gbọdò ní òminira láti lo irúfẹ̀ sílébù to bá wù ú

3. A gbọdò ṣe àfihàn àránmúpè ọ̀rò arópò orúkọ ẹni kẹta ní ipò àbò. Bí àpẹẹrẹ:

‘**Fún u**’ ni a gbọdò kọ ní ‘**fún un**’

‘**pọ̀n ọ**’ ni a gbọdò kọ ní ‘**pọ̀n ọ̀n**’

4. “**On**” ni a gbọdò sípèlì bá yìí “**Ọun**”

5. A gbọdò pa sípèlì “**ọkọ̀nrin**” tí, èyí tí a sá bà máa ń rí nínú bíbélì. Dípò rẹ̀, kí a máa kọ “**ọkùnrin**”.

6. Sípèlì oríşìí méjì “**obinrin**” àti “**obirin**” ni a lè lò bí sípèlì tí ó tònà tí a fi lè jirò ara wọn.

7. Àmi àfiyán ní abẹ̀ àwọn létà gbọdò jẹ irù tàbí dọ̀tì, kò gbọdò jẹ àmi ibúlẹ̀.

Àpẹẹrẹ: **o, e, s, o, e, s**

b. Sípèlì Kònsónántì

8. Kònsónántì aránmúpè aṣesílèbù ni a gbòḍò sípèlì nípa lílo “**m**” ṣáájú ‘**b**’ nígbà tí a sì lè lo ‘**n**’ ṣáájú àwọn létà yòókù. Àpẹẹẹ; **mbò, nlo, nké**, abbl.
9. Kí a sì máa lo ‘**nw**’ ‘**ny**’ bí ó ti fojú hàn nínú àwọn àká ọ̀rò wònyí: **nwón, nyin, enyin**.
10. Kí á pa ilò àkànpò kònsónántì méjì àti “**sh**” tí ní lílò nínú orúkọ àdúgbò tàbí ilú. Nítorí náà, a gbòḍò kọ ‘**Ọtta**’ ni ‘**Ọtà**’, **Ọshogbo** ni **Ọṣogbo**.

d. Ìlò Ohùn

11. Kí á pa àmi fàágùn tí, kí á ṣe àkọkún fàwẹ̀lì méjì àti ṣíṣe àfihàn àwọn ohùn lórí àwọn fàwẹ̀lì wònyí. Bí a pẹẹẹ:

òrun ni a gbòḍò kọ báylí “**òórùn**”

12. Níbi tí isúnkì bá ti wáyé nínú àwọn ọ̀rò orúkọ tí ó ní fàwẹ̀lì oníbejì tí fàwẹ̀lì àkókó ni ohùn isàlẹ̀, tí fàwẹ̀lì tí ó tẹ̀le sì ní ohùn òkè tàbí ọ̀rò iṣe àbájáde àkànpò, awọn irúfẹ̀ ọ̀rò bẹ̀ẹ̀ ni a gbòḍò ṣe àfihàn pẹ̀lú fàwẹ̀lì mẹ̀ta. Bí a pẹẹẹ:

oní àánú - aláàánú

gbọ òórùn - gbóòrùn

13. Kò ṣe pàtàkì fún ònkòwé láti má lo àmi ohùn lórí gbogbo sílèbù àyàfí tí ó bá ṣe pé iwé atúmò ede, ewi, ẹ̀ka èdè àti àwọn iwé àkànṣe mìíràn tí a kọ ni a ti gbòḍò lo ohùn lórí sílèbù kòḍokan
14. Ní ibi tí ònkòwé kan bá ti pinnu pé òun máa lo ohùn lórí àwọn àká ọ̀rò kan nínú iṣe iwé kíkọ rẹ̀, ó gbòḍò ṣe afihàn gbogbo ohùn bẹ̀ẹ̀ lórí àwọn sílèbù tí ó hánde nínú àká ọ̀rò bẹ̀ẹ̀ tí ó fi mó ohùn àárín. Àpẹẹẹ: oògun ni mo fẹ̀. Àmi ibú láti ṣàfihàn ohùn àárín.
15. Ní ibi tí ó bá ti di ọ̀ràn-anyàn fún ònkòwé láti ṣe àfihàn gbogbo ohùn tí ó jẹ̀ yọ, pàápàá nínú àwọn iṣe bí iṣe atúmò èdè, ewi, àdàkọ ni ẹ̀ka èdè àwọn ohun èlò ikoni fún àwọn akékòḍò láti ilẹ̀ òkèèrè abbl. a gbòḍò ṣe àfihàn iró ohùn àárín láijé pé àmi ibúlẹ̀ yẹn wà lórí rẹ̀
16. Ohùn tí ó yẹ kí ó wá lórí kònsónántì aránmúpè aṣesílèbù ni a gbòḍò fí hàn, pàápàá níbi tí o bá ti máa dá wàhálà sílẹ̀ nípa ‘**n**’ tí ó ní ṣe àfihàn iránmúpè gégégé bí ó ṣe jẹyọ nínú ọ̀rò: kònkò, gban᠓gba

17. Àbá láti yanjú ìsòro tí ìpajẹ ohùn ìsàlẹ̀ sílẹ̀bù nínú ìsúnkì, tí o bi ohùn ìsàlẹ̀ amòòkùn ni kò bójúmu. Kí a máa kọ àwọn àkà ọrọ náà báyí:

Ó wá iṣẹ = **ó wáṣẹ** dípò **o wá.ṣẹ**
Ó wá imò = **ó wámò** dípò **ó wá.mò**

d. Ìpín Ọrọ̀

18. A kò gbọdò ṣe àfihàn àfàgùn fàwẹ̀lì láàárín ọ̀rọ̀ méjì gégé bí ó ṣe ọ̀yọ̀ nínú àpẹ̀rẹ̀ yí:

Omọ mi dípò **Omọọ mi**

19. A kò gbọdò ṣe àfihàn ìpajẹ tí ó wáyé láàárín ọ̀rọ̀ iṣe àti ọ̀rọ̀ orúkọ àkànpò. Bí àpẹ̀rẹ̀:

tọ̀jú, rántí

Àmọ̀, fún ọ̀rọ̀ iṣe àti ọ̀rọ̀ orúkọ tí a kànpò, níbi tí ọ̀rọ̀ kan ti n sàpẹ̀júwe ọ̀rọ̀ orúkọ tí ó wà níbẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀:

“ṣiṣẹ̀ ipá” a di **“ṣ’iṣẹ̀ ipá”**

20. Níbi tí a bá ti lo kọmá olókè láti ṣe àfihàn ìpajẹ, ó gbọdò wà níbi tí a ti pa fàwẹ̀lì jẹ. Sùgbón ibi tí fàwẹ̀lì méjì bá ti jọra wọn, a gbọdò gba pé fàwẹ̀lì àkókó ni a pa jẹ. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Ṣ’iṣẹ̀ ipá

Kọ’lé iwé

R’asọ àrán

21. Àwọn wúnren ‘i’ tí o máa n fọ́jú hàn nínú àwọn ọ̀rọ̀ ní **“ní iṣe”** **“ki iké”** ni a gbọdò kọ papọ̀ pẹ̀lú ọ̀rọ̀-ìṣe gégé bí ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ kan

22. Àwọn àkà-ọ̀rọ̀ wònyí ni a gbọdò máa kọ papọ̀ gégé bí ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ kòòkan. Àpẹ̀rẹ̀:
nígbàgbọ̀, nítorípé, nílátì, bíótilẹ̀jẹ́pẹ̀, ìbá, kòì, tani, kíni

23. A gbọdò kọ àwọn àkà ọ̀rọ̀ yí lótòtò: **jẹ́ kí, wí pé, gégé bí, ẹ̀ni tí, ibi tí, ẹ̀yí tí**

24. Ọ̀rọ̀ orúkọ tí a ṣẹ̀dá ni a gbọdò fi áífínnì sí ààrin rẹ̀ láti so wọn pọ̀ tí wọn bá ti ní àkà ọ̀rọ̀ méjì tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ. Gégé bí ó ṣe fọ́jú hàn nínú ọ̀rọ̀ yí:

Ọ̀gbórí-ẹ̀gùn-bá-wọn-jó-dùndún-nílẹ̀-Ilọ̀rin

e. Irú wá ògìrì wá

25. Gbogbo àwọn àbá òkè yí kò ní nńkan ẹ̀ lórí sípẹ̀lì orúkọ èniyàn, ewi tàbí àdàkọ ẹ̀ka èdè, iwé atúmò èdè, gíràmà àtí àwọn iwé àkànṣe lórí nńkan miíràn. Òńkòwé ní òmìnira láti yapa kúrò nínú àkọtọ̀ Yorùbá tí a tẹ̀wọ̀ gbà, níwòn ìgbà tí iṣẹ̀ tí wọ̀n n kọ̀ bá fààyè gba irú rẹ̀.

4.3 Ìpinnu Ìgbìmò Ìjọba Ìwò Oòrùn Àtijọ̀ Lórí Àkọtọ̀ Oḍún 1969

Àwọn ọ̀mọ̀ ìgbìmò wọ̀nyí ni Àlùfáà Olóyè S.O Bada (Alága), Arábirin S.O Adéníyì, Dókítà C.O. Adéoyè, Olóyè J.O Ajíbọ̀lá, Àlùfáà E.A Atiládé, Olóyè J.A Ayorinde, Ọ̀mọ̀wé Adeboye Babalọ̀la, Ọ̀jọ̀gbọ̀n Ayọ̀ Bamgboṣe, Àlùfáà S.A Banjo, Olóyè I.O Delano, Ọ̀gbéni Olanipekun Eṣan, Ọ̀gbéni Adébáyọ̀ Fálétí, Àlùfáà S.I. Kale, Ọ̀gbéni D.A Kalejaiye, Ọ̀gbéni E.I. Láṣebikan, Olóyè J.F. Oḍúnjọ̀, Arábirin A.F Ojo, Ọ̀gbéni J.A Olayomi, Arábirin F.A. Thompson, Omidan V.O. Ṣolanke (Akòwé).

Sùgbọ̀n ó ẹ̀ni láàánú pé ọ̀kan lára àwọn ọ̀mọ̀ ìgbìmò tí oḍún 1966 ti jáde láyé. Ọ̀gbéni P.O Ogunbọ̀walé, ẹ̀ni tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ ìgbìmò ti oḍún 1966 ni ó jáde láyé ní oṣù kẹ̀sàn-án, oḍún 1967.

Léyìn ipàdé méfà tí ìgbìmò yí ẹ̀ni láàárín ojú kọ̀kànlélogún oṣù kọ̀kànlá oḍún 1969 sí ojú kejìdínlogbọ̀n oṣù kọ̀kànlá, oḍún 1969. Ìgbìmò yí wá pinnu pé:

- a) Kí á gba gbogbo ipinnu tí ìgbìmò oḍún 1966 fowọ̀ sí. Èyí ni àwọn ipinnu tó wà ní nọ̀nbà wọ̀nyí: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, àti 25.
- b) Àwọn ipinnu tó wà ní nọ̀nbà “21” tí ó jẹ̀ mó ẹ̀rún ọ̀rọ̀-ìṣe ni wọ̀n sọ̀ pé ó lè ni ẹ̀dà bí ó ẹ̀ni jẹ̀yọ̀ nínú àwọn isọ̀ méjì yí:
 - i) **a. Ọ̀rọ̀ rere ni í yọ̀ obì l’ápò**
b. Ọ̀rọ̀ rere ni í yọ̀ obì l’ápò
 - ii) **a. Ọ̀mọ̀lúàbí kì í hu ‘wà ọ̀dàlẹ̀**
b. Ọ̀mọ̀lúàbí kì í hu ‘wà ọ̀dàlẹ̀
- d) Kí a ẹ̀ni àpètúnpè fáwẹ̀lì àránmúpè nípa lílo áífìni ní àárín àwọn ọ̀rọ̀ náà bí ó ti tọ̀ àti bí ó ti yẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀: gan-an, ọ̀fón-òn, tìn-ín-tìn-ín, sùn-ùn

4.4 Ìpinnu Ìgbìmò Àjọdà Lórí Ètò Èkó (JCCE) lórí Àkọtọ Yorùbá 1974

Ìgbìmò Àjọdà Lórí Ètò Èkó ni orílẹ̀-èdè Nàìjíríà tí a mò sí Joint Consultative Committee on Education jókòò ẹ̀ ṣe ipàdẹ̀ láti fi òntẹ̀ lu àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Àjọ̀ yìí ṣiṣẹ̀ pọ̀ pẹ̀lú ilé iṣẹ̀ ètò èkó fún gbogbo orílẹ̀èdè Nàìjíríà. Àbájáde ipinnu wọn niyí:

a. Sípẹ̀lì Fáwẹ̀lì

1. Kí a má ẹ̀ lo ‘i’ nínú sípẹ̀lì àwọn àká ọ̀rọ̀ wònyí:

aiyé - ayé, aiya – aya, eiyẹ - eyẹ.

2. Kí a máa lo sípẹ̀lì ‘an’ àti ‘on’ bí a ti n ló wọn tẹ̀lẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀: **ìtàn, ibon**

3. Kí a máa ẹ̀ aṣìhàn iránmúpẹ̀ nínú ọ̀rọ̀ àrọ̀pọ̀ orúkọ tí ó wà ní ipò àbò. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Àtìjọ	Ìgbìmò 1974
fún u	fún un
pọ̀n ọ	pọ̀n on

i. Àmọ̀, ní ibi tí àkọtọ̀ kò bá ti ẹ̀ aṣìhàn àránmúpẹ̀ nínú fáwẹ̀lì ọ̀rọ̀ iṣe, a gbọdọ̀ ẹ̀ aṣìhàn yékéyéké irú arọ̀pọ̀ orúkọ àbò. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Àtìjọ	Ìgbìmò 1974
mọ̀ ọ	mọ̀ on
mú u	mú un
mì í	mì in

ii. Kí á lo áíṣínnì ní àárín iró àránmúpẹ̀ tí a fà gùn nígbà tí a bá n ẹ̀ àpẹ̀túnpe iró, bí ó ti fojú hàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ wònyí:

gan-an, ọ̀fọ̀n-ọ̀n, tìn-ín-tìn-ín, sùn-ùn

4. Kí á máa kọ sípẹ̀lì ‘òun’ dípò ‘òn’

5. Kí á pa sípẹ̀lì ‘**ọ̀kọ̀nrin**’ tí a sáà máa n ẹ̀ ṣalábàápàdẹ̀ nínú bíbẹ̀lì tì, kí á sì máa kọ “**ọ̀kùnrin**”

6. Kí a pa kíkọ ‘**obirin**’ tì, ẹ̀ gbọ̀n kí á máa kọ ‘**obinrin**’

7. Kí a máa lo àmì àṣìyán pẹ̀lú irú bí ó ti hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ yìí: (**o, e, s**). Kí á pa ilo dọ̀tì tì.

b. Sípèlì Kónsónántì

8. Kí á máa lo lètà ‘n’ fún Kónsónántì àránmúpè aṣesílèbù gégé bí ó ɛ hàn nínú àwọn àká-òrò yìi: ‘**ńbẹ**’, ‘**ńké**’, ‘**ńlọ**’. Sùgbón sá, tí ó bá ɛ òrò arópò orúkọ ẹnìkíní ni a fẹ kọ, kí a lo ‘**ng**’ bí o ti yọ nínú gbólóhùn yìi: “**ng ò lọ**”.
9. Àwọn sípèlì ‘**nw**’, ‘**ny**’ ti máa n fójú hàn nínú àwọn àká òrò bí ‘**nwọn**’, ‘**nyín**’ ‘**enyin**’ ni a gbòdò pa ti.

Àtìjọ	Ìgbìmọ 1974
nwọn	wọn
nyin	yin
enyin	eyin

10. Kí a má ɛ kọ sípèlì ìṣùpò kónsónántì méjì àti ‘**sh**’ bí ó ti máa n hàn nínú àwọn orúkọ agbègbè kan

Àtìjọ	Ìgbìmọ 1974
Ọtta	Òtà
Òshogbo	Òsogbo

d. Sípèlì Ohùn

11. Kí a má lo àmì fàágùn mọ, sùgbón kí a máa kọ fàwẹlì méjì tí ó fójú hàn nínú àká òrò pẹlú àmì ohùn tí ó yẹ:

Àtìjọ	Ìgbìmọ 1974
oṢrun	oòrùn
oṢrun	òórùn

12. Nígba tí a bá pa fàwẹlì jẹ níbi tí òrò orúkọ èkejì tí ó bèrè pẹlú fàwẹlì méjì nínú èyí tí àkókó jẹ olóhùn isàlẹ, ó pọn dandan kí a lo lètà mẹta fún àwọn fàwẹlì wọnyí bí ó ti fójú hàn nínú àwọn àpẹrẹ isàlẹ wọnyí:

oní àánú - aláàánú
gbọ òórùn - gbóòórùn

13. Kì í ẹ̀ ọ̀ràn-anyàn láti lo àmì lórí gbogbo sílébù tó fojú hàn nínú ìwé atúmò èdè, ewì, ẹ̀ka èdè, àti àwọn ìwé àkànṣe. Àmọ́ o, kí a má gbàgbé pé èdè olóhùn ni èdè Yorùbá, ó ẹ̀ pàtàkì fún gbogbo ònkòwé láti lo àmì ohùn ni ọ̀nà tí yóò fí gbé ọ̀ye yọ
14. Ní ibi tí ònkòwé bá ti pinnu láti lo ohùn lórí àkà ọ̀rò kan, ó ẹ̀ pàtàkì fún un láti ẹ̀ àfihàn ohùn òkè àti ohùn isàlẹ̀, sùgbọ̀n sílébù tí kò bá fí àmì ohun sí, ni a máa kà kún ohùn àárin. Àmọ́, níbí tí ohùn bá ti jẹ́ ohùn àárin lórí kọ̀nsónáńti àránmúpè aṣesilébù, ó gbọ̀dọ́ lo àmì ibúlẹ̀ bí àpẹ̀rẹ̀: **sinńdódo, jańbata**
15. Tí ònkòwé bá ní láti lo àmì lórí gbogbo sílébù, pàápàá nínú àwọn ìwé bí atúmò èdè, ewì, àdàkọ, ẹ̀ka èdè, àwọn ìwé ikọ̀ni fún àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀ àjòjì abbl. Ó gbọ̀dọ́ ẹ̀ àfihàn àmì ohùn àárin láti lo àmì kankan fún un, àyàfí tí ó bá jẹ́ kọ̀nsónáńti àránmúpè aṣesilébù.
16. A gbọ̀dọ́ ẹ̀ àfihàn àmì ohùn lórí kọ̀nsónáńti àránmúpè aṣesilébù, pàápàá níbí tí ó bá ti lè da ojú rú pẹ̀lú ‘n’ tí ó jẹ́ kọ̀nsónáńti àránmúpè bí ó ẹ̀ fojú hàn nínú àwọn ọ̀rò wònyí:

kònkò, gbańgba, dẹ̀ndẹ̀, dáńkú.

17. Dípò kí a lo atọ̀ka àmì ohùn isàlẹ̀ amòòkùn nínú àwọn fáwẹ̀lì tí ó ní àmì ohùn isàlẹ̀ níbí tí ẹ̀dà àmì ohùn òkè ti rọ̀ra nì gòkè lórí sílébù tí ó wà ẹ̀aájú iró ohùn isàlẹ̀ ni a gbọ̀dọ́ kọ́ báyií:

Ó wá isẹ́ - ó wáṣẹ̀ẹ̀
Ó wá idí - ó wádíí

Irúfẹ́ akitiyan yií náà wà fún àwọn àkà ọ̀rò bí èyí tí ó jẹ́yọ láti inú èyí

Àwọn ọ̀rò kan tún wà tí wọ̀n lè fa pọ̀n-ọ̀nna níbí tí a bá ti ẹ̀ ipajẹ ohùn isàlẹ̀. Ìgbimò gbà pé kò ẹ̀eṣe láti ẹ̀ àgbékalẹ̀ iró ohùn ọ̀tò láti wá ojútùù sí isòro yií. Ìgbimò náà gbà pé ọ̀gangan ilò isẹ̀lẹ̀ ni yóò ran ònkòwé lówọ́ lórí irúfẹ́ itumò tí àkà ọ̀rò bẹ̀è ní.

Bí àpẹ̀rẹ̀:

oní + àwo - Aláwo (owner of a plate)

oní + awo - Aláwo (owner of a cult)

e.) **Ìpín Ọ̀rọ̀**

18. Fàágún tí ó bá fojú hàn láàárín àká-ọ̀rọ̀ méjì ni a kò gbọ̀dọ̀ ẹ̀ ẹ̀fihàn ẹ̀. Bí ẹ̀pẹ̀ẹ̀:

“Ọ̀mọ̀ mi” kí í ẹ̀ **“Ọ̀mọ̀ mi”**

19. Kí a má ẹ̀ ya àlọ̀pọ̀ ọ̀rọ̀ iṣe àti ọ̀rọ̀ orúkọ sọtò, àyàfí tí ọ̀rọ̀ orúkọ náà bá ní ẹ̀yán. Ẹ̀pẹ̀ẹ̀: **tọ̀jú, rántí**. Sùgbón àwọn àlọ̀pọ̀ ọ̀rọ̀-ṣe àti ọ̀rọ̀-orúkọ bá gba ẹ̀yán ni a gbọ̀dọ̀ kọ̀ bááyí:

ṣíṣé - ṣ’iṣé ipá
ó lọ̀ sókè - ó lọ̀ s’ókè ọ̀jà

20. Níbi tí a bá ti pa fàwẹ̀lì kan jẹ, a gbọ̀dọ̀ fi kọ̀má olókè sí ọ̀gangan ipò tí a ti pa fàwẹ̀lì náà jẹ, àmọ̀ tí fàwẹ̀lì bá jẹ ọ̀wọ̀ kan náà, a gbọ̀dọ̀ tàmọ̀ ọ̀n pé fàwẹ̀lì tí ó wà nínú àká ọ̀rọ̀ àkókó ni a pajẹ. Ẹ̀pẹ̀ẹ̀:

ṣíṣe ipá - ṣ’iṣe ipá
kọ̀le ewé - kọ̀’lé ewe
rasọ̀ àrán - r’asọ̀ àrán
pèrò púpọ̀ - p’èrò púpọ̀
sọ̀rọ̀ èkè - s’ọ̀rọ̀ èkè

21. Wọn ni kí á máa ya ẹ̀rún ‘i’ gégé bí ẹ̀sọ̀ láì jẹ pé a so ó mọ̀ ọ̀rọ̀-ṣe nítorí pé tí a bá kọ̀ ọ̀ pọ̀ pẹ̀lú ọ̀rọ̀-ṣe, ẹ̀yí a fún wa ni ẹ̀rò pé ẹ̀dè Yorùbá ni àwọn àká ọ̀rọ̀ tí ohùn ọ̀ke bẹ̀rẹ̀ wọn. Ẹ̀pẹ̀ẹ̀:

Ẹ̀yí tí ó tọ̀nà	Ẹ̀yí tí kò tọ̀nà
ní í ẹ̀	ní iṣe
kí í ké	kí ike
kò ní í wa	kò ní wá

22. Kí a máa kọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ wọ̀nyí ní àkọ̀pọ̀:

níbo
nílátí
ìbá

23. Kí a má ẹ̀ kọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ wọ̀nyí gégé bí àká ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ kan:

ta ni

kí ni
èwo ni
jé kí
wí pé
gégé bí
eni tí
nítorí náà
nítorí tí
nígbà tí
nígbà náà
nígbà gbogbo
níwòn ìgbà tí
lèhìn náà
bí ó tilẹ̀ jé pé

24. Kí a máa lo àmì asòròpò (áíffinni) fún isòdorúkọ tí ó bá ju ọ̀rọ̀ kan lọ. Bí àpẹ̀rẹ̀
akùn-yùn-ùn
a-dá-ná-ìjà

ẹ. Irú wá ògìrì wá

Gbogbo àwọn àbá òkè yí kò níhun-ún ẹ̀ lórí sípẹ̀lì orúkọ èniyàn, ewi tàbí àdàkọ ẹ̀ka èdè, iwé atúmò èdè, gírámà àti àwọn iwé àkànşẹ̀ lórí nńkan miíràn. Ońkòwé ní òmìnira láti yapa kúrò nínú àkọtọ̀ Yorùbá tí a tẹ̀wọ̀ gbà wònyí, níwòn ìgbà tí işẹ̀ tí wòn n kọ̀ ti fààyè gbà irú ẹ̀.

5.0 Ìşoníşókí

Lábẹ̀ idánilẹ̀kọ̀ yí lati ẹ̀ ągbéyèwò akitiyan oríşíríşí tí àwọn ìgbimò ẹ̀légbéjẹgbẹ̀, ẹ̀nikòòkan àti Ìjọba Èkùn Ìwọ̀ Oòrùn àti Ìgbimò Àjọdá Lórí Ètò Èkó (JCCE). Àkíyèsí tí a ẹ̀ ni pé ipinnu tí àwọn ìgbimò tí ó bá kókọ̀ şáájú bá gbé kalẹ̀ ni àwọn tí ó tẹ̀lé wòn n şişẹ̀ tọ̀. Èyí ló bí ijọra àti iyàtò láàárín àwọn işẹ̀ kòòkan tí a yiri wò níbi. Ọ̀pó tí gbogbo wòn si n gbé işẹ̀ wòn lé lórí ni sípẹ̀lì fáwẹ̀lì, sípẹ̀lì kónsónàntì, ilò ohùn, ipín ọ̀rọ̀ àti irú wá ògìrì wá

6.0 Iṣẹ́ Ṣiṣe

1. Kọ àwọn sípẹ̀lì tuntun tí a fi dípò àwọn sípẹ̀lì àtíjọ
Ebute mẹtta
Oshogbo
Aiya
Peipeiye
Olopa
ōrun
ōre
Nigbati
Bíótilẹ̀jẹ́pé
Bákannā
Gborun
Pon o
Enyin
On
Okorin
2. Òtẹ́ wo ni Bamgboṣe fi lélé lórí sípẹ̀lì fáwẹ̀lì?
3. Tọ́ka sí ipínnu márùn ún tí Ijọba Àpapọ̀ se lórí àkọtọ̀ èdè Yorùbá ní ọ̀dún 1974
4. Ìyàtọ̀ wo ni ó wà láàárín ipínnu Ijọba Ìwọ̀ Oòrùn lórí àkọtọ̀ èdè Yorùbá ti ọ̀dún 1966 àti ti 1969?

7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

Arohunmọ̀lase, Oyewọ̀lé (1987). *Àgbéyẹ̀wò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ̀ Yorùbá.*

Ìbàdàn: Onibọ̀noje Press & Book Industries (Nig.) Ltd.

Bamgboṣe, Ayo (1965) *Yorùbá Orthography.* Ibadan: University Press.

Bamgboṣe, Ayo (1990) *Fonólọ̀jì àti Gírámà Yorùbá.* Ibadan: University Press PLC.
(2014)(Edition)

Ministry of Education Ibadan (1969) *Káààrò-oò-jíire – A Report on Yorùbá Orthography.* Ibadan: Ministry of Education.

Egbé Akómọ̀lédè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà (1986), *Bí Èdè Yorùbá se di Kíkọ̀ sílẹ̀, 1844 – 1875 Yorùbá Gbòde: Ìwé Àtìgbàdégbà ti Egbé Akómọ̀lédè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà*
No 1 & 2, Ibadan: Macmillan Nig.

MÓDÙ KĒTA: Kíkọ Àti Ìlò Èdè Yorùbá

Ìpín Kínní: Ìlò Èdè Yorùbá ní Ilé Iṣẹ́ Ìwé Ìròyìn àti Ilé Iṣẹ́ Ìtẹ̀wétà

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èrò̀ngbà àti Àfojú̀sùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìsaájú
- 4.0 Ìdánilékòó
- 4.1 Ìlò Èdè Yorùbá ní Ilé Iṣẹ́ Ìwé Ìròyìn
- 4.2 Ìwé Eré Atọ̀ka ní Èdè Yorùbá
- 4.3 Ilé Iṣẹ́ Ìtẹ̀wétà
- 5.0 Ìṣonìṣókí
- 6.0 Iṣẹ́ Sísẹ
- 7.0 Ìwé Ìtọ̀kasí

1.0 Ìfáàrà

Tí a bá wò ó ní sísẹ̀ n tẹ̀lé ní abẹ̀ ọ̀wọ̀ Mòdù yìí, ìwé títẹ̀ ni ó saájú ilò èdè Yorùbá nínú afẹ́fẹ́. Èrèdí ẹ̀ niyí tí a fi máa kókó ẹ̀ idánilékòó lórí ipa tí ilé iṣẹ́ ìwé ìròyìn àti atẹ̀wétà kó nínú idàgbàsókè kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọtó pẹ̀lú lílò èdè Yorùbá. Àwọn ilé iṣẹ́ ìwé ìròyìn tí n tẹ̀ ìwé jáde kó ipa pàtàkì nínú idàgbàsókè lítírésọ̀ Yorùbá, ipolongo àṣà, itàn ibílẹ̀ Yorùbá, ibèrè ètò ìṣelú ayé ọ̀de ọ̀nì, gbogbo ǹnkan wọ̀nyí ni a ẹ̀ alábaápàdé nínú àwọn ìwé ìròyìn tí wọ̀n tẹ̀ jáde. Lẹ̀yìn èyí ni àwọn ilé iṣẹ́ ìtẹ̀wétà náà wá dide lókan-ò-jòkan láwùjọ Yorùbá àti àwọn tó wà ní ilẹ̀ ọ̀kèrèrè. Gbogbo wọ̀n ni wọ̀n sì ẹ̀ akitiyan láti rí i pé ìwé Yorùbá túbò ǹ gbèrú láwùjọ.

2.0 Èrò̀ngbà àti Àfojú̀sùn

Lẹ̀yìn idánilékòó yìí, o ó lè:

- dárúkọ̀ àwọn ìwé ìròyìn tí ó ti jáde bèrè láti ọ̀dún 1859 wá títí di ọ̀nì
- sọ̀ ǹnkan tí ilé iṣẹ́ ìwé ìròyìn tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mó

- tọka sí àwọn ilé iṣẹ atẹwétà tí wọn gbé iwé èdè Yorùbá jáde, yálà ní Gẹ̀sì tàbí èdè Yorùbá.
- dárúkọ àwọn ònkòwé ọmọ Yorùbá tí wọn gbé iwé jáde ní èdè Yorùbá àti iwé wọn tí wọn kọ

3.0 Ìbèrè Ìsaájú

1. Ilé iṣẹ iwé iròyìn wo ni ó gbé Ìtàn Èmi Sẹ̀gíloḷa Èlẹ́yinjú Ègẹ, Èlẹ̀gbèrún Ọkọ Láyé jáde?
2. Dárúkọ ilé iṣẹ atẹwétà márùn-ún tí o mò, kí ó sì sọ oríṣíí iwé márùn-ún tí wọn gbé jáde ni èdè Yorùbá

4.0 Ìdánílẹ̀kọ̀

4.1 Ìlò Èdè Yorùbá ní ilé iṣẹ iwé iròyìn

Ìwé iròyìn Yorùbá tí a kókọ mò ni èyí tí Ajíhínrere Henry Townsend gbé jáde ní Ọdún 1859. Ó sì pé àkólé rẹ ní **Ìwé Ìròhìn fún àwọn Ègbá àti Yorùbá**. Oṣù Kejilá Ọdún 1859 ni ó bèrè sí í gbé e jáde. Ìjọ Sẹ́mẹ̀sì ni ó n sísẹ̀ fún, sùgbón lẹ́yìn rẹ, àwọn iwé iròyìn Yorùbá miiran jáde. Kí a tó wa tò wọn kalẹ, a gbodò se àlàyé rẹ pé àwọn ile iṣẹ iròyìn àtijọ́ máa n gbé Ìwé Ìròyìn jáde ní ọ̀sẹ̀ méjì méjì àti pé wọn tún máa n lo èdè àjẹ̀jì (èyí ni Gẹ̀sì) àti Yorùbá nínú àwọn iwé iròyìn bẹ̀. Àwọn iwé Ìròyìn ayé àtijọ́ nìwònyí:

S/N	Ìwé Ìròyìn	Ọdún tí ó bèrè	Olóótú
1.	<i>Ìwé ìròhìn fún àwọn Ègbá àti Yorùbá</i>	1859	Henry Townsend
2.	<i>Ìwé ìròhìn Èkó</i>	1888	A.M Thomas
3.	<i>Ìwé Èkó</i>	1891	Revd. J. Vernal
4.	<i>In Leisure Hours/Nígba tí Ọwọ́ bá dilẹ̀</i>	1910	C.M.S
5.	<i>Èkó Akéte</i>	1922	Adeoye Déníga
6.	<i>Eléti Ofe</i>	1923	E.A Akintan
7.	<i>The Yorùbá News</i>	1924	D.A Ọbasá
8.	<i>Èkó Ọ̀sọ̀sẹ̀</i>	1925	T.H. Jackson
9.	<i>Èkó Igbèhìn</i>	1926	E.M. Awobiyi
10.	<i>Akède Èkó</i>	1928	I.B. Thomas
11.	<i>Ìjẹ̀bú Weekly News</i>	1934	J.A Olúṣọ́lá
12.	<i>Ọ̀ṣùmàrè Ègbá</i>	1935	D.A.S Bamgboye
13.	<i>Ègbá Land Echo</i>	1941	

14.	<i>Ìròyìn Yorùbá</i>	1945	
15.	<i>The Ijẹ̀bú Weekly Echo</i>	1947	
16.	<i>Ìrawọ̀ Obòkun</i>	1952	

Tí a bá wá n sòrò nípa ti ayé òde òní, a tún ni àwọn iwé iròyìn ní èdè Yorùbá; àti pé púpò wọn kò sí lórí àtẹ̀ mọ́ bíi ti ìṣaájú. A ní *Ìmólẹ̀ Òwúrò*, *Ìṣokan Yorùbá*, *Gbohùngbohùn*, abbl. Lóde òní, a ní *Aláròyé*, *Akéde Àgbáyé*, *Alaroye Kwara*, *Atòka Aláròyé*, *Ìríri Ayé*, *Aláriyá*, *Akéde*, *Ìròhìn Òwúrò*, *Àlàyé*, *Àjorò*, *Ofe*, abbl. Púpò àwọn iwé iròyìn Yorùbá yíi ni ó jẹ̀ pé òsòòsè ni wọn n jade báyi. Sùgbón òkòòkan àwọn ilé isé iwé iròyìn yíi ni wọn ni àkòmòná wọn. E jẹ̀ ká ṣe àfihàn àkòmòná àwọn bíi mélòò kan:

Eléti Ofe: “Kì í ṣe fún ire ara mi, bíkòṣe fún ire ilú mi” (1923)

The Yorùbá News: “For God, the king and the people” (1924)

Èkó Igbèhìn: “Fún Olórun, fún oba àti Mèkúnnù

Akéde Èkó: “Láti kéde àánú fún àwọn òtòsì àti mèkúnnù, àti láti gba àwọn Òjìyà èniyàn lówó idààmú àwọn alágbára

Aláriya: “Èwà àti Igbéláruḡe àṣà Yorùbá ni tiwa”

Aláròyé: “Ìwé iròyìn tó n sojú omọ Yorùbá níbi gbogbo”

Nínú bebà *Ìwé Ìròhìn*, àwọn àkóónú rẹ̀ ni ọ̀rọ̀ tí ó jẹ̀ mọ́ ìbí, ikú; irinàjò àwọn ajíhìnrere; àwọn isé ijọ, ọ̀rọ̀ itẹ̀bomi àti ijérií, ọ̀rọ̀ ọ̀ṣelú tó jẹ́mọ́ Abéòkúta àti agbègbè rẹ̀; ètò ọ̀rọ̀-ajé tó fi mọ́ iròyìn lórí okòwò, òwú títà àti kòkó títà iyeó tí wọn tà wọn; iròyìn lórí àkóso Ìjọba Gẹ̀ṣì náà n wáyé pèlú; bakan náà ni iròyìn láti ilẹ̀ òkèèrè; ikéde àti ipolóngo fún àwùjọ; ogun ifólé ni o jẹ̀ kí iwé iròyìn kógbá sílé ní ojú ketàlá ọ̀dún 1862.

Ní ti àkóónú iwé iròyìn *Aláròyé*, a rí ọ̀rọ̀ ọ̀ṣelú, Ìtàn Ìyá Bíólá Oníṣẹ̀ Lójà Oṣòdì; iròyìn lórí iwà ọ̀daràn; iròyìn lórí ikú akoni; iròyìn lórí isèlẹ̀ àtijó bí ọ̀rọ̀ àwọn ológun Nàìjíríà, sọjà àti Ìjọba alágbádá; iròyìn “Ó sojú mi kòró”, ikéde àti ipolówó oja; ọ̀rọ̀ aráálú; ọ̀rọ̀ lórí eré idárayá; àti ọ̀rọ̀ láti ẹ̀nu omọ ọ̀dò àgbà.

Àmọ̀ ìṣòrò tí ó kojú àwọn ilé ìṣẹ̀ ìròyìn wònyí ni pé wọn kì í sáà lo àmì ohùn, èyí tó máa n mú pón-ón-na bá ìṣẹ̀ wọn. Èyí sì tako òfin àkọtó. Èwè wọn tún máa n fejú ìṣẹ̀lẹ̀ kojá bí ó ti mọ̀. Ìròyìn wọn máa n ṣe bẹ̀ di amárabùmáṣọ̀.

A ní láti sọ ọ̀ pé, àwọn iwé ìròyìn wònyí ni wọn pilẹ̀ lítírésò èdè Yorùbá. Lítírésò Yorùbá sì pèka sí ọ̀nà méta: ewi, itàn àròsọ̀ àti eré oníṣe tàbí eré onítàn. Wọn máa n túmọ̀ ewi èdè Gẹ̀ẹ̀sì sí Yorùbá, pàápàá èyí tí ó bá jẹ̀ mọ̀ ijìhìnre tàbí ọ̀rọ̀ iwàásù. È jẹ̀ kí a wo àpẹ̀rẹ̀ ewi kan ti wọn kọ̀ ni irántí Frances Allen sínú *Ìwé Ìròyìn ti Oṣù Dìsẹ̀nbà 1860*, tí ó lọ̀ bá yíí:

Ìgbà arò àti ayò
 Lówó rẹ̀ li ó wà
 Ìtúnú mi tọ̀wọ̀ rẹ̀ wá
 O si lọ̀ laṣẹ̀ rẹ̀
 Ki layé àti èkún rẹ̀?
 Adùn kíkorò ni
 Gba tí mo fẹ̀ ká itànná
 Mo bẹ̀gún èṣùṣù
 Pípé ayò kò si níhin
 Òróòro da loyin
 Láàrin gbogbo àyída yíí
 Wọ̀ ma jẹ̀ gbogbo mi

I.B Thomas náà kọ̀ ewi ní irántí Revd. J.S. Fanimokun, Ọ̀gá Ile Ìwé C.M.S Grammar School Lagos, si inú iwé ìròyìn *Nìgbà tí Ọ̀wọ̀ bá dilẹ̀* ní Oṣù Kẹ̀rin Ọ̀dún 1920. E.A Akintan náà kọ̀ ewi ní irántí Bishop James Johnson sínú *Eléti Ofẹ̀* ti Ojọ̀ Kẹ̀tádínlógún Oṣù Karùn-ún Ọ̀dún 1923. D.A Ọ̀basa náà kọ̀ àwọn ewi rẹ̀ ní idágbàndágbá, àwọn ewi náà ni ó kọ̀jọ̀ papọ̀ sínú iwé *Àwọn Akéwì (Yorùbá Philosophy)*.

Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé eré itàgẹ̀ tàbí eré onítàn kò jẹ̀ àjẹ̀jì sí iran Yorùbá, a kì í sáà kọ̀ eré náà sílẹ̀. E.A Akintan kọ̀ eré onítàn kan sínú *Eléti Ofẹ̀*, tí ó pe àkólẹ̀ rẹ̀ ní “*Rẹ̀rìn-in Diẹ̀*”, “*Pa mi n kú obìnrin*” “*Èni máa kú pàdẹ̀ èni máa pa á*” Èyí la lè pè ní ibèrẹ̀ eré onítàn Yorùbá.

Lóri itàn àròsọ̀, àwọn iwé ìròyìn máa n gbé àlọ̀ jáde. Nínú iwé ìròyìn *Nìgbà tí Ọ̀wọ̀ bá dilẹ̀* ti Oṣù Kẹ̀ta, Ọ̀dún 1914 ni o kọ̀kọ̀ fi àlọ̀ àpamọ̀ dá àwọn ònkàwé rẹ̀ láràyá kí ó tó bèrẹ̀ itàn tí ó fẹ̀ sọ̀. Àwọn àlọ̀ àpamọ̀ náà nìwònyíí:

“Wò mi pé é, wo ni sùn, ọ̀dọ̀ rẹ̀ ni mo m̀bò”
 “Ajá dúdú etí odo, ko mojú àlejò ko mojú olúwarẹ̀”

“Gíga rẹ̀ tó erin, mògìdì rẹ̀ to ẹ̀fòn, ó ni ojú lábẹ̀”
“Òpó kútúpú igi Ẹ̀lẹ̀dàá, ọ̀kan ọ̀sọ̀ náà ni a fi ro ilé baba mi”

Kò fi itumò wọn sí i.

Bẹ̀rẹ̀ láti ọ̀dún 1915 wá ni ilé iṣẹ̀ iwé iròyìn “Nígbà tí ọ̀wọ̀ bá Dilẹ̀” bẹ̀rẹ̀ sí sọ itàn ojú ayé. Ó pe àkólé rẹ̀ ní “ọ̀rọ̀ tí kì í pín”, ó sì n gbé e jáde fún ìgbádùn àwọn ònkòwé rẹ̀ lósoosù. Ọ̀gbéni I.B.Thomas náà ẹ̀ ẹ̀ àtúnro àwọn itàn àròso Gẹ̀ẹ̀sì tí ó gbádùn sí èdè Yorùbá. Àwọn irúfẹ̀ itàn bẹ̀ ẹ̀ ni : “*Ìtàn Cinderella*” (*Nígbà tí ọ̀wọ̀ bá Dilẹ̀*, July 1919), “*Ìtàn Alli Baba àti àwọn Ogóji Olóṣà* (Sept. 1919); *Ìtàn Omobìnrin Oba kan àti ọ̀pòlò*” (Jan 1920). Yorùbá ijìnlẹ̀ ni I.B Thomas fi ẹ̀ ẹ̀ àgbékalẹ̀ àwọn itàn rẹ̀ yíi.

Ọ̀gbéni E.A Akintan ẹ̀ni tí ó jẹ̀ olóòtú *Eléti Ofẹ̀* ẹ̀ ẹ̀ àgbéjadé itàn àròso tí ó bá iṣẹ̀lẹ̀ ojú ayé mu. Ó sì pe àkólé rẹ̀ ní *Ìtàn Èmi Omọ̀ Ọ̀rukàn* iwé náà jáde bí iwé itàn àròso kékeré lábẹ̀ àkólé : *Ìtàn Èmi Bánwò Omọ̀ Ọ̀rukàn*”.

Nígbà tí I.B Thomas náà dá ilé iṣẹ̀ iwé iròyìn tirẹ̀ *Akéde Èkó* sílẹ̀, ní ojọ̀ kẹ̀rin, oṣù keje ọ̀dún 1929, ni ó bẹ̀rẹ̀ itàn kan nínú *Akéde Èkó*. Ó sì pe àkólé rẹ̀ ní *Ìtàn Èmi Sẹ̀gìlọ̀lá, Eléyinjú Egé, Elégbèrún Oko láyé*. Ó sì n gbé itàn náà jáde lóṣòṣò sínú iwé iròyìn *Akéde Èkó*. Ọ̀kíkí yíi kàn káàkiri. Àwọn ònkòwé mǐràn tí wón n kọ itàn léyìn I.B Thomas ni wón n fi tirẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ àwòkòṣẹ̀. Lára àwọn ònkòwé bẹ̀ ẹ̀ ni O.A Sobande, tí ó kọ itàn *Aye-Jọkẹ Arógbón dára Obìnrin tí a fi n sẹ̀pẹ̀ f’obìnrin*. Inú *Akéde Èkó* náà ló kọ ọ̀ sí. Akintunde Sowumi náà kọ itàn *Àyòkẹ̀ Felayo*.

Ọ̀gbéni A.K Ajisafẹ̀ náà ẹ̀ ẹ̀ àgbéjadé àwọn iwé lítírésọ̀ Yorùbá bíi mǎrùn ún. Àkólé wọn niwònyí: *Ta n T’òlòrun?, Ènià Sòro, Gòngòsú, Èdidàrẹ̀ àti Aiyé Akámarà*

4.2 Ìwé Eré Atọ̀ka ní Èdè Yorùbá

Ilé iṣẹ̀ atẹ̀wétà tí a mò sí *West African Book Publisher* ni ó ẹ̀ ẹ̀ àgbéjadé iwé *Atọ̀ka* ní èdè Yorùbá, láàárín ọ̀dún 1967 sí ọ̀dún 1991. Wón pe àkólé *Atọ̀ka* yíi ní ìbẹ̀rẹ̀ pẹ̀pẹ̀ ní *Yorùbá Photo Play Series*. È̀ẹ̀meji lóṣù ni ó máa n jáde. Àkoónú rẹ̀ pín sí méjì: Eré onítàn àti àwọn àfikún. Àwọn àfikún tí o máa n wà nínú rẹ̀ pẹ̀ka sí oríṣiíríṣií. Lára rẹ̀ láti rí itàn àròso, ewi, ọ̀rọ̀ òkèèrè, Iròyìn Kàyéfi, Àwòrán Èfẹ̀, Ìpolówó ojà, Agbòràndùn, àti Àntí Ayò. Àwọn eré tí ó máa n jáde nínú *Atọ̀ka* máa n jẹ̀mọ̀ itàn iwáṣẹ̀, itàn gidì àti àwọn mǐràn tí kò jẹ̀mọ̀ itàn gidì. Àwòrán fòtò gidì tí àwọn ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ ni

wọn máa n ló nínú *Atóka* wònyí. Èyí máa n fún àwọn ònwòran ní ànfààní láti ri àwòrán àwọn òṣèré onílàná Ògunde dípò kí wọn lọ wò wọn ní gbòngàn ipàtẹ eré orí itàgé. Wọn n fi *Atóka* yíí dí àlàfo ààyè tí ó máa n ṣófo nígbà tí wọn bá gbé àwọn eré wọn lọ sí àdúgbò mìíràn. *Atóka* yíí ni kì í jẹ kí àwọn ònwòran káààrè pé àwọn eléré wònyí kò sí ni itòsí. Wọn máa n fi ọ̀rò sí ẹ̀nu ẹ̀dà-ìtàn kòòkan, wọn á sì ya àwòrán wọn pèlú imòsílára tí wọn fi n hàn. Àkíyèsí tí a wá ẹ̀ ni pé àwọn òṣèré onílàná Ogunde wònyí máa n ẹ̀ àyípadà àkòlé eré wọn kúrò ní bí a ẹ̀ mò ọ̀n sí. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ ni *Ìdààmú Pààdi Mínkáílù* tí wọn sọ di *Àwaarawa* nínú *Atóka Èkùró Olójà* tí wọn sọ di *Ènìyàn ṣòro* nínú *Atóka*, nígbà tí wọn ẹ̀ àyípadà *Ìdájọ́* ti Lere Paimọ si *Olú Èsan* nínú *Atóka*. Ṣùgbọ̀n ni ojú páálí iwé, àwòrán aláwọ̀ oríṣííríṣíí ni wọn n ló, ṣùgbọ̀n nínú eré gan-an to wà nínú iwé eré *Atóka Àwòrán àwọ̀ dúdú* àti funfun ni wọn máa n ló nínú iwé *Atóka*.

Àkíyèsí tí a wá ẹ̀ ni pé ìṣowókòwé wọn kò bọ̀wọ̀ fún ọ̀fin àkọtó, ṣùgbọ̀n wọn si gbìyànjú náà, nítorí pé wọn gbé èdè Yorùbá lárugẹ.

È jẹ́ kí a mú àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ láti inú eré *Atóka* tí àkòlé rẹ̀ jẹ́ *Baṣọrun Gáà* (wo ìṣíde) Vol.32,

No 1 o.i 1

Gaa joye Baṣọrun ni aye Alafin Labisi. Awọn opitan sọ fun ni wipe Baṣọrun yi buru pupọ ni igba aye re, iwọ ika tí o si hu kò ẹ̀ fenu sọ.

Tomode tagba lo beru Baṣọrun Gaa nitori agbara re. Agbara ti a n soro re yi ki se agbara ti egungun, nitoripe aro ni, sugbon ki a soro ti ogungun, okunrin l'ada.

Alafin marun ni Gaa fi je ni tele-tele ni igba aye re, on na lo si pa merin ninu won ki ekarun to rehin on na. Awọn Alafin merin tí ó towo Baṣọrun Gaa di ero ọrun ni Labisi, Awonbioju, Agboluaje ati Majeogbe. Leyin Majeogbe ni Abiodun joba. Abiodun na lo wa lori oye nigbati ere yi bere....

4.3 Ilé Iṣé Itẹ̀wétà

Tí a bá n sọ̀rọ̀ nípa àkọtó àti ìdàgbàsókè èdè Yorùbá, a kò lè fowọ̀ ró aáyan àti akitiyan àwọn Ilé Iṣé Itẹ̀wétà sẹ̀yìn. Gégé bí a ẹ̀ sọ tẹ̀lẹ̀, Ìjọ Séméèsì àti Ìjọ Elétò

(Methodist) kó ipa takuntakun nínú síṣe àgbéjádé àwọn iwé kíkà ní èdè Yorùbá. Wón ṣe oríṣíríṣí iwé aláḱòḱbèrè ohun tí àwọn òmòrán sọ ni pé Bísòḱbù Samuel Ajayi Crowther ni ó kòkò kọ iwé aláḱòḱbèrè ní ọdún 1849, sùgbón wón ni ó dabí ẹnì pé Àlùfáà Macaulay tí kọ irú rẹ tí ó pé ní iwé aláḱòḱbèrè sáájú iyẹn ni 1848. A fura pé ohun tí ó jẹ kí iwé Bísòḱbù Crowther hánḱe ni pé ó lo iwé tirẹ fún àwọn akékòḱ kan. Ní ọdún 1871, àwọn Ìjọ Elétò tí a mò sí Wesley Missionary Society gbé iwé jáde tí wón pé ní *Ìwé Èkíní ti Èdè Yorùbá* (The First Book of Yorùbá Language). Sùgbón nínú gbogbo àwọn ìjọ yìí, Ìjọ Sémèḱsì ni wón gbájú mò iwé títè. Lára àwọn iwé tí ìjọ Sémèḱsì gbé jáde ni “*Ìwé Èkíní Lí Èdè Yorùbá*” tí a mò sí ABD Olóḱe. Iwé kejì tí wón gbé jáde ni *Ìwé Kíkà Èkejì Lí Èdè Yorùbá* ní ọdún 1877, òhun ni wón pé ní iwé “Ìjápá àti Òjòlá”

<i>Ìwé Ekini lí Èdè Yorùbá</i>	1871
<i>Ìwé Kíkà Ekeji lí Èdè Yorùbá</i>	1877
<i>Ìwé Kíkà Ekeḱta lí Èdè Yorùbá</i>	1911
<i>Ìwé Kíkà Ekerin lí Èdè Yorùbá</i>	1911
<i>Ìwé Kíkà Ekaru-un lí Èdè Yorùbá</i>	1915

Yàtò sí iwe tí Ìjọ Sémèḱsì n bá wón gbé jáde, wón tún n tẹwé fún òkòḱkan àwọn tí ó bá wá bá wón láti bá wón gbé iwé jáde. Lára àwọn iwé bẹ̀ẹ̀ ni:

J.G Kúyè <i>A.B.D Aláwòrán Part I.</i> C.M.S. 1911
J.G Kúyè <i>A.B.D Aláwòrán Part II.</i> C.M.S. 1916
<i>Ìwé Ayárabíàṣá Part I.</i> C.M.S. 1916
<i>Ìwé Ayárabíàṣá Part II.</i> C.M.S. 1921
Oyerindé and Sadler <i>Aláḱòḱbèrè</i> C.M.S. 1933

A kò gbòḱò gbàgbé pé J.F. Ọdúnjọ náà kọ iwé *Aláwìyè*. Ọmọ ìjọ Àgùdà ni òun n ṣe. Iwé *Aláwìyè* Ọdúnjọ yìí sì gbájúgbajà. Olùkò àgbà kan ní Baptist Day School Ògbómòṣò, ẹnì tí orúkọ rẹ n jẹ E.O Láfímihàn náà gbé iwé jáde tí ó pe àḱolé rẹ ni *Komoniwe Apa kini*. Ó kọ ọ fún ilò àwọn akékòḱ ilé iwé Ìjọ Baptist káákiri ilẹ̀ Yorùbá. Ní ọdún 1948, D.O Fagunwa náà kọ iwé Aláḱòḱbèrè kan tí ó pé ni *Taiwo àti Kẹhinde Apa Ekini*. Ilé iṣé itẹwé Oxford University Press ni ó tẹ é jáde.

Àwọn ilé iṣé atẹwétà ti wá pò tí wón n gbé iwé jáde fún oríṣíríṣí ipẹle èkò.

Àwọn Iwé Aláḱòḱbèrè ní èdè Yorùbá:

1. 1848. Macaulay *Alákòóbèrè*
2. 1849. Ajayi Crowther *Alákòóbèrè Yorùbá*
3. 1849. Wesley Missionary Society *Ìwé Ekini ti Èdè Yorùbá*
4. 1871. C.M.S *Iwe Kika Ekini li Ede Yoruba*
5. 1911. J.G Kúyè A.B.D *Alawòrán Part I. C.M.S.*
6. 1916. *Iwe Ayarabiaşa Part I. C.M.S.*
7. 1933. Oyerindé and Sadler *Iwe Kika fun Alakoobere C.M.S.*
8. 1942. J.F Odunjo *Iwe kini A.B.D Alawiye*
9. 1945. E.A Atilade *Akoka Yoruba Apa-kini* New Nigerian Press
10. 1945 E.O Olafimihan *Komonwe Apa-Kini* Nelson
11. 1948. D.O Fagunwa *Taiwo ati Kehinde Apa kini* Nelson
12. 1957. M.B Odejeji *Yoruba Dun ka Apa-kini* Nelson
13. 1965. J.A Olayomi *Karọ o Jire iwe kini* Nelson
14. 1966. Femi Jeboda *Oloyinmomo iwe kini* Longman
15. 1966. J.S.A Odujinrin *A.B.D Asiko*
16. 1966. Olufunmilayo Şosanya *Yoruba Aladun iwe kini* Evans
17. 1971. Aromolaran and Oladiji *Akomolode Yoruba Iwe kini* Macmillan
18. 1971. J.S. Ogunlesi *Afarakosi*
19. *Ede Yoruba Kiko ati Kika ni Inu Iwe kini* Ilesanmi
20. Femi Jeboda *Yoruba Gbayi Iwe Kika Kini* A.U.P

Àkíyèsí tí a şe ni pé àwọn ilé işé atẹwétà tún şe iwé fún àwọn ilé èkó gíga lóríşííríşí, yálà èyí tó dá lóri àşà, èkó, imò èdá èdè, fonólòjì, mofólòjì, gírámà, imò ìbágbépò láwùjọ Yorùbá, Ìşirò, Lítírèşò abbl. Àwọn ilé işé atẹwétà wònyí pò tí a kò lè dárúkọ wọn tán. A ní ti aládaáni, a ní ti àjọ ilé işé tí àwọn náà n gbé iwé jáde. Lára àwọn iwé lítírèşò tí wón n lò ní ilé èkó gíga ni iwé D.O Fágúnwà wònyí:

Ògbójú ode Ninú Igbó Irúnmòlè

Igbó Olódùmarè

Ìrínkerindò Ninú Igbó Elégbèje

Ìrèké Onibùdó

Àditú Olódùmare

J.F Odúnjo náà kọ àwọn iwé tí wón n lò fún àwọn akékòò ilé iwé gíga bíi:

Kúyè

Omọ Òkú Òrun

Àgbàlówómèèrì Baálè Jòntolo

Adébáyọ Fálétí nàà kọ àwọn iwé bíi:

Baṣòrun Gáà

Omọ Olókùn Èṣin

Wón Rò Pé Wèrè Ni

Ìdààmú Páàdi Mínkáilù

Fẹrẹ Bí Èkùn

Àwọn Ewì Adébáyọ Fálétí I

Àwọn Ewì Adébáyọ Fálétí II

Oládèjọ Òkediji nàà kọ àwọn iwé bíi:

Àjà ló lẹrù

Àgbàlagbà Akàn

Atótó Arére

Réré Run

Áárò Olómọge

Kàrìn Ká Pọ

Şàngó

Aájò Ajé

Àwọn iwé tí Akínwùmí Ìṣòlá kọ ni:

Èfúnṣetán Aníwúra

Ó Le kú

Kòṣeégbé

Abé Ààbò

Ayé Yẹ Wón Tán

Şaworoidẹ

Ogún Omọdé

Olú Omọ

Diẹ lára àwọn ilé iṣẹ atẹwétà nàà nìwònyí:

Oxford University Press tí a mò sí University Press PLC

Evans Brothers (Nigeria Publishers)
Longman Nigeria, Plc
Macmillan Publishers
Heinemann Educational Books (Nig) Publishers Plc
Nelson Publishers Ltd
Hodder and Stoughton Ltd
Onibonoje Press & Book Industries
Collins, Sons and Co Ltd. Publishers
African University Press
Lagos University Press
Ibadan University Press
University of Ife Press
Cambridge University Press

A dára kí o ló ẹ̀ ẹ̀ àkójò orúkọ àwọn ònkòwé, orúkọ iwé tí wón kọ, ilé iṣé tí ó gbé iwé náà jáde àti ọdún tí wón gbé e jáde. Fi àpẹẹrẹ̀ isàlẹ̀ yìí ẹ̀ awòkòṣe.

Fágúnwà, D.O. (2007) *Àdìtú Olódùmarè*. Ibadan: Nelson Publishers Ltd.

Babalọla, A. (1967) *Àwọn Oríkì Orílẹ̀*. Glasgow: Collins, Sons & Co. Ltd.

Adeleke, Duro. (2011) *Léyìn Itàn Àròṣọ D.O Fágúnwà M̀ar̀ar̀ùn-ún, Èwo ló kù?*

Ibadan: DB Martoy Books.

Àkọtọ́ tí ó wà nínú àwọn iwé tí ilé-iṣé atẹ̀wétà gbé jáde yàtò sí ara wọn. Ohun tí ó fa èyí dúró lórí ọdún tí wón gbé iwé kòòkan jáde àti irúfẹ̀ ẹ̀ni tí ó jẹ̀ olóòtú.

5.0 Ìṣọ̀nìṣókí

A ti ṣàlàyé ipa tí ilé iṣé iròyìn kó nípa idàgbàsókè ẹ̀kọ́ èdè Yorùbá nítorí pé nínú àwọn iwé iròyìn wònyí ni wón ti ẹ̀ ifilólẹ̀ ẹ̀kọ́ lítirésọ̀ Yorùbá. Wón sì n ẹ̀ àfihàn àṣà àti iṣe Yorùbá. Àwọn iwé iròyìn yìí kan náà ni wón lò láti fi sọ̀rò lórí iṣẹ̀lẹ̀ tó n ló lówùjọ, bí ọ̀rò iṣẹ̀lú, ètò ọ̀rò ajé, wón sì tún ẹ̀ ifilò àwọn tó jáde láye àti àwọn tí ó bímọ. Àwọn iwé iròyìn yìí tún wa fakọ yọ nípa gbígbé iwé *Atọka* jáde, èyí tó fún àwọn ọ̀ṣèrè Onílàna Ògúnde ní ànfààní láti gbé éré onífòtò jáde tí wón sì n fi ọ̀rò sí ẹ̀nu àwọn ẹ̀dá itàn tí wón wà nínú fòtò náà. A tún m̀enu ba akitiyan tí àwọn ilé iṣé

atẹwẹtà ẹ látí rí í dájú pé Yorùbá dí kíkọ́lẹ̀ látí fí kọ́ àwọn ọmọ. A rí nínú àkọ́lẹ̀ wí pé àwọn ilé íşẹ̀ atẹwẹtà yí kọ́ íşẹ̀ wọn látí ọ̀dọ̀ àwọn Ìjọ Séméèsi. Àwọn ìjọ méjì wọ̀nyí náà kò gbéyìn; Ìjọ Àgùdà àti Ìjọ Onítẹ̀bomi nínú gbígbé iwé jáde.

6.0 Íşẹ̀ Şíşẹ̀

1. Dárúkọ àwọn iwé iròyìn àtijọ́ márùn-ún, kí o sì dárúkọ olóòtú wọn pẹ̀lú ọ̀dún tí wọn bèrẹ̀ ilé íşẹ̀ iwé iròyìn náà
2. Ànfààní wo ni iwé *Atọka* ti fún àwọn ọ̀şẹ̀ré Onílàná Ogunde?
3. Wá *Atọka* kan, kí o sì ẹ̀ àfàyo eré-onítàn kan jáde níbẹ̀.
4. Yíiri àkọ́tọ́ inú itàn náà wò, kí o sì şàlàyé bí ó ti bá ọ̀fin àkọ́tọ́ 1974 mu tó.
5. Dárúkọ ilé íşẹ̀ atẹwẹtà márùn-ún tí o wù ọ, kí o sì sọ iwé márùn-ún márùn-ún tí wọn gbé jáde látí àwọn ilé íşẹ̀ náà. Má şàisọ ọ̀dún tí wọn gbé àwọn iwé náà jáde.

7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

Adeleke, Duro. (2011) *Léyìn Itàn Àròşọ D.O Fágúnwà Máràrùn-ún, Èwo ló kù?*

Ibadan: DB Martoy Books

Akangbe, Adeniyi (2014). History, Production And Content of *Atọka* photoplay

Magazine. Ph.D Thesis, University of Ibadan.

Akangbe, Adeniyi (2014). The Photo-Dramatic of *Atọka* Photoplay Magazine in

Journal of Yoruba Studies Association of Nigeria Vol. 7, No. 3.

Arohunmọlaşẹ, Oyewọ́lẹ (1987). *Àgbéyẹ̀wò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọ́tọ́ Yorùbá.*

Ibadan: Onibonje Press & Book Industries

Awoniyi, T.A (1978) *Yorùbá Language in Education.* Ibadan: Oxford University

Press.

Ogunsina, Bisi (1980). Ipa tí Àwọn Ìwé Ìrohìn Yorùbá Àtijọ́ Kó Nínú Ìdàgbàsókè

Àpilẹ̀kọ *Yorùbá Gbòde* (August 1980). Ibadan: Yokele pẹ̀kun Press

Ogunsina, Bisi (1992). *The Development of the Yoruba Novel 1930-1975.* Ibadan:

Gospel Faith Mission Press.

Ogunsina, Bisi (2005). *Sociology of the Yoruba novel: An Introduction*. Ilorin: Integrity Publication.

Salawu, Abiodun (2004). The Yoruba and Their Language Newspapers: Origin, problems and Prospects in *Studies in Tribes Tribals* Vol. 2(2); 97-104

Ìpín Kejì: Ìlò Èdè Yorùbá Lórí Aféfé: Tẹlifòònù, Rẹdìò àti Tẹlifisàn

Àkoónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀
- 4.1 Èrọ̀ Ìbáńisòrò Tẹlifòònù
- 4.2 Ìlò Èdè Yorùbá lórí Rẹdìò
- 4.3 Ilo Èdè Yorùbá lórí Tẹlifisàn
- 4.4 Àwọn Eré Onílàná Ogunde àti Orin Àwọn Òṣèré Nínú Rẹ̀kọ̀dù
- 5.0 Ìṣonìṣókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Sísẹ̀
- 7.0 Ìwé Ìtọ̀kasí

1.0 Ìfáàrà

Bí wọ̀n ṣe n lo èdè Yorùbá nínú ìwé títè ni wọ̀n tún n lo Yorùbá lórí aféfé. Ipa tí èdè Yorùbá n kó kì í ṣe kèrémí nínú iṣẹ̀ itanilólóbó fún àwọn aráálú lórí ọ̀rọ̀ iselú, ọ̀rọ̀ okòwò, ètò ọ̀rọ̀ ajé, iṣẹ̀ ọ̀gbìn, ètò èkọ̀, ilanilóyè lórí ètò ilera, idáníláraya, ipolongo ojà, iròyìn nípa eré idárayá abbl. Àwọn nńkan tí wọ̀n n lò èdè Yorùbá fún lórí aféfé pẹ̀ka. Èyí ni a o fí mú wọ̀n ní sísẹ̀-n-tẹ̀lé. Wọ̀n pẹ̀ka sí ipele méjì; Rẹdìò àti Tẹlifisàn ni ó ṣe kókó, èyí tí wọ̀n n lò lábẹ̀ ilé. Bákan náà a ó kókó sàyèwò ilò Yorùbá lórí tẹlifòònù.

2.0 Èròngbà àti Afojúsùn

Léyìn idánilẹ̀kọ̀ yí, o ó lè:

- sọ ipa tí tẹlifòònù kó nínú idàgbàsókè èdè Yorùbá
- dárúko àwọn ohun èlò miiran tí tẹlifòònù bí fún igbòhùnsáféfé
- sọ bí a ṣe n lo èdè Yorùbá lórí èrọ̀ iléwọ̀ fún àtẹ̀jìṣẹ̀ ní èdè Yorùbá
- tọ̀ka sí bí a ṣe n lo àwòrán àti àkọ̀mọ̀nà èdè Yorùbá nínú èrọ̀ iléwọ̀
- dárúko àwọn ètò tí wọ̀n n gbé jáde lórí rẹdìò àti tẹlifisàn ní èdè Yorùbá

3.0 Ìbèrè Ìṣáájú

1. Odún wo ni tẹlifòònù wọ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà?
2. Dárúko ilé iṣẹ̀ rediò tí ó wà ní ipínlẹ̀ rẹ̀.
3. Tóka sí àwọn ètò tí wọn n gbé jade ní èdè Yorùbá ní àwọn ilé iṣẹ̀ tẹlifíṣàn tí iṣẹ̀ àpapọ̀ tí ó fi ipínlẹ̀ rẹ̀ ṣe ibùjokòó.
4. Ṣàlàyé àjọṣepò tó wà láàrín tẹlifòònù, rediò àti tẹlifíṣàn

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

4.1 Èrọ̀ Ìbáńisòrò̀ Tẹlifòònù

Odún 1886 ni èrọ̀ tẹlifòònù wọ ilẹ̀ Nàìjíríà. Iṣẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì tí ó n ṣe iṣàkóso ní orílẹ̀èdè Nàìjíríà nígbà yẹn ni ó ṣe ètò bí wọn ṣe ṣètò bí àwọn aṣojú wọn tí ó wà ní Èkó ṣe lè máa bá àwọn aláṣe tí ó fi Lónḍòṇù ṣe ibùgbé sòrò. Odidi odún méje gbáko ni o gba Iṣẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì kí ó tó fa okùn tẹlifòònù wọ àwọn ilé iṣẹ̀ iṣẹ̀ tí ó wà ní Èkó, Jẹbba àti Ilorin. Sùgbón pé wọn yòò fi tẹlifòònù ṣe okòwò, odún 1923 ni wọn fà á lọ sí Calabar àti Itu. Ní odún 1952, tẹlifòònu wá láti Èkó sí ilú Ìbàdàn. Lẹ́yìn èyí ni wọn fa okùn tẹlifòònù dé àwọn ilú nílá nílá. Nígbà tí a n wí yìí, ilé iṣẹ̀ kan tí ó fi ibùjokòò rẹ̀ sí Lónḍòṇù tí orúkọ rẹ̀ n jẹ̀ Cable àti Wireless ni wọn jẹ̀ olùpèsè fún ilẹ̀ Nàìjíríà nígbà yẹn. Nígbà tí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà gba òmìnira ṣe idásílẹ̀ ilé iṣẹ̀ tẹlifoonù tiwọn tí wọn pè ní Nigeria External Telecommunication Limited. Bá'yìí ni tẹlifòònù ṣe lu orílẹ̀-èdè Nàìjíríà pa. Bí ọ̀gbàgbà ilò tẹlifòònù ṣe gbalẹ̀ ní Nàìjíríà niyí tí àwọn ilé iṣẹ̀ n gbà á sí ilé iṣẹ̀ àti ilégbèé àwọn òṣiṣe wọn. Àwọn tó sì rọ̀wọ̀ ọ̀rì nígbà náà bèrè sí ní gbà á sí ilégbé wọn. Bí wọn ṣe n gbà á ni wọn máa n sanwó fún ilé iṣẹ̀ NET.

Ohun tó hàn de ni pé bí wọn ṣe n gba àwọn ọ̀mọ̀ ẹ̀ran Hausa, Igbo sí ẹ̀nu iṣẹ̀ bẹ̀è náà ni wọn n gba Yorùbá, Edo àti àwọn ẹ̀ran miiran. Ó yẹ kí a rán ara wa létí pé èdè Yorùbá jẹ̀ ọ̀kan lára èdè méta sànkò tí iṣẹ̀ àpapọ̀ kà kún. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé èdè tó wà ní orílẹ̀èdè Nàìjíríà lé ni ẹ̀dẹ̀gbẹ̀tá-lé-lọ̀gbòn. Àwọn tí ó jẹ̀ ọ̀mọ̀ Yorùbá a máa lo èdè Yorùbá láti bá àwọn ẹ̀bí wọn sòrò bí àwọn ọ̀mọ̀ Hausa àti Igbo náà ti máa n ṣe, èyí ni o bí ipilẹ̀ ilò Yorùbá nínú afẹ́fẹ́. Tẹlifòònù tí a kọ̀kọ̀ mọ̀ ni aláfọ̀wọ̀yí, èyí tí a fi àwòrán rẹ̀ hàn nísàlẹ̀ yìí:

shutterstock.com • 72475252

Fóònù aláḡwọ́yí

Şùgbón bí ojọ ẹe n gorí ojọ náà ni idàgbàsókè àti itèsíwájú n bá orílẹ̀-èdè Nàìjíríà bẹ̀e náà ni itèsíwájú n bá okowò tẹlifóònù. Ní ọdún 1992 ni wón ẹe àgbékalẹ̀ ilé işẹ̀ okòwò fóònù alágbèékà tí wón pè ní Mobile Telecommunication Service. Bí àwọn tẹlifóònù alágbèékà ẹe wọ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà niyí. Àwọn èniyàn tí ó n lo ẹ̀rọ alágbèékà ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà yòò lé ní àádọ́jọ mílìọ̀nù níye. Àwọn ilé işẹ̀ olókoòwò tẹlifóònù alágbèékà ti wá pọ̀ lọ jàrà. Àwọn tẹlifóònù iléwọ̀ tí wón n ẹe yií ẹe é ki bọ̀ àpò, oníkálùkù sì n gbé e kiri. Kò sí ibi tí wón kì í ti lo ẹ̀rọ iléwọ̀ yií, wón n lò ó lóko, nílẹ̀ àti níbi gbogbo, yàtò sí ẹ̀rọ tẹlifóònù abéẹ̀le. A ẹe àkiyèsí pé àwọn ẹ̀rọ iléwọ̀ yií ni àmi tí o fi hàn pé òfin àkọ̀tọ̀ ti wá gbilẹ̀ nínú ẹ̀rọ Iléwọ̀. A ẹe àkiyèsí pé àwọn tẹlifóònù iléwọ̀ ti n ẹe àmúlò àkọ̀tọ̀ Yorùbá nípa şíşẹ̀ ilò SWIFT BETA KEYBOARDS. Wo àwòrán ẹ̀rọ tẹlifóònù iléwọ̀ isàlẹ̀ yií.

4.2 Ìlò Èdè Yorùbá lórí Rédíò

Bí a ɛ sọ ɛájú ọ̀gbàgbà ìlò ọ̀pó tẹ̀lífóònù tí gbilẹ̀ dáadáa nípa ifowósowópò pẹ̀lú ilé iṣẹ́ British Broadcasting Corporation. Nígbà tí ó máa fi di oṣù kejilá ọ̀dún 1935, wọn tí gbé ilé iṣẹ́ redíò kan dide ní Èkó. Àwọn ètò tí wọn bá ti ɛ ní ilú Lónḍòdò̀nù ni wọn tún n ɛ àtúnṣe rẹ̀. Gbogbo ohun tí wọn n ɛ nígbà nàà, èdè Gẹ̀ẹ̀sì ni. Nígbà tí à n wí yìi Rẹ̀dífíṣà̀n alágbèékọ̀ ara ọ̀giri ló wà. Àwọn tí ó bá sì n san owó ni ó ní ànfààní láti máa gbọ̀ ohun tí wọn bá n sọ lórí redíò yìi. Ní ọ̀dún 1948 yìi ni wọn fàayè gba àwọn ètò tó jẹ̀ mó iṣẹ̀lẹ̀ tó n lọ láàárín àwùjọ̀. Wákàtí kan sì ni wọn n fún wọn láti ɛ̀tò yìi. Nígbà tí Gẹ̀ẹ̀sì n lo wákàtí m̀erìndínlógún àtààbò̀. Sùgbón nígbà tí ó di ọ̀dún 1951, wọn ɛ idásilẹ̀ àwọn ilé iṣẹ́ redíò m̀etàlá tí ó wà káàkiri, tí ó sì n tẹ̀pele mó ètò tó jẹ̀ mó àwùjọ̀ Nàìjíríà. Kèrèkèrè bẹ̀e ni redíò bẹ̀rè sí í ní dàgbà. Ní ìbèrè pèpè, ìjọ̀ba àpapọ̀ nìkan ló ní ilé iṣẹ́ redíò ara rẹ̀. Àwọn ilé iṣẹ́ aládaàni nàà ti wá n dá ilé iṣẹ́ redíò káàkiri. Ilé iṣẹ́ redíò ti wá pò lọ̀ bá yìi tí wọn ọ̀ lónkà.

Ìjọ̀ba àpapọ̀ ni ilé iṣẹ́ redíò rẹ̀ tí wọn n pè ní Federal Radio Corporation of Nigeria FRCN, èyí tí olú ilé iṣẹ́ rẹ̀ n bẹ̀ ní Àbùjá; sùgbón ó tún wà ní àwọn ẹ̀ka ilé iṣẹ́ redíò yìi káàkiri àwọn ìpínlẹ̀ m̀erìndínlógójì tí ó wà ní ilẹ̀ Nàìjíríà, yàtò sí èyí tó wà ní Àbùjá tí í ɛ olú ilú Nàìjíríà. Ẹ̀kùn m̀efà ni wọn pín Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà sí: Àarin gbùngbùn Àríwá (North Central), Ìwò Oòrùn Àríwá (North West), Ìlà Oòrùn Àríwá (North East), Ẹ̀kùn Gúsù tí Gúsù (South South), Ìlà Oòrùn Gúsù (South West). Ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ilé iṣẹ́ m̀efèfèfà yìi tó wà ní ẹ̀lẹ̀kùnjẹ̀kùn ni wọn ní ètò tí wọn tẹ̀pele mó, pàápàá èyí tí ó jẹ̀ mó nìkan tí ìjọ̀ba àpapọ̀ n gbé ɛ lókè, bí i iṣẹ́ ọ̀gbìn, ètò ìlera, ìròyìn ní èdè abíníbí, ìgbéláruge àṣà àti iṣe, eré idárayá, eré oníṣe, ètò ẹ̀kọ̀. Ọ̀rò tó jẹ̀mó iṣẹ́ ọ̀gbìn ni Fàdámà n tẹ̀pele mó nígbà tí wọn bá n ɛ ètò orí Rédíò fún àwọn àgbè àwùjọ̀ Yorùbá. Bákan nàà ni ó rí ní ẹ̀kùn yòókù. Nígbà tí wọn bá n lo àwọn àkà-ọ̀rò tó jẹ̀ mó iṣẹ́ ọ̀gbìn lórí ètò Fàdámà, oríṣìrìṣìí ọ̀rò tuntun ni ó n yí wọ̀ inú èdè Yorùbá, nípasẹ̀ bẹ̀e idàgbàsókè n bá èdè Yorùbá.

Ní bá yìi, àwọn ìpínlẹ̀ nàà wá ti n ní ilé-iṣẹ́ redíò aládaàni tiwọn, tí ó yàtò gédégédé sí ti ìjọ̀ba àpapọ̀. Àwọn ìpínlẹ̀ nàà ni; ìpínlẹ̀ Ọ̀yọ̀, ìpínlẹ̀ Èkó, Èkiti, Oṅdó, Ọ̀ṣun àti Ọ̀gùn. Àmó, àwọn ìpínlẹ̀ kan nàà wà tí a ti ní ìran Yorùbá gégé bí a ti sọ ní ìbèrè kọ̀òsì yìi. Àwọn ni Kwara, Kogi, Delta àti Edo. Àwọn ìpínlẹ̀ yìi nàà a máa ṣàmúlò Yorùbá ní ilé iṣẹ́ redíò wọn. A fẹ̀ yán an pé, ní àwọn ilé iṣẹ́ wònyí, èdè abíníbí

ni wọn n lò dáadáa ju èdè Gèèsì lọ nítorí pé kí ohun tí wọn n sọ nípa akitiyan ìjọba ba à le yé àwọn ará ilú nílẹ̀ lóko, lónà àti lẹ̀yìn odi. Wọn n ka iròyìn wọn ní èdè Yorùbá, bẹ̀ẹ̀ ni wọn tún n lo Yorùbá láti ẹ̀ itúpalẹ̀ àwọn iwé iròyìn.

Adébáyò Fálétí ka ewi rẹ̀ *Işẹ̀ Àgbẹ̀* lórí rediò ní 1956. Ó sì tún máa n ka ewi rẹ̀ lórí ètò kan tó n ẹ̀ lórí Nigerian Broadcasting Corporation tí ó pè ní “Mo Kágò o” ní oḍún 1958. Bẹ̀rẹ̀ láti 1959 sí 1976 Adébáyò Fálétí darapò mó ilé işẹ̀ rediò àti tẹ̀lífisàn Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn (Western Nigeria Broadcasting Corporation (WNBC)). Ó ka iròyìn lórí rediò àti tẹ̀lífisàn ní ààrín oḍún 1959 sí 1976 yìí kan náà. Ó jẹ̀ Olòótú fún oríṣìíríṣìfì ètò Yorùbá tó dá lórí oḍún ibílẹ̀, àtọ̀lẹ̀dọ̀lẹ̀-àṣà-máyámí, ọ̀rọ̀ ibọ̀, àṣà abbl. Lára àwọn ètò tó n ẹ̀ lórí rediò nígbà náà ni *Tiwa-n-tiwa*, *Yorùbá Rhythms* èyí tó dá lórí músíkì Yorùbá, *Serial Reading* èyí tó dá lórí kíka àwọn itàn àròṣo oríṣìíríṣìfì. Bákan náà ni ó tún n ẹ̀ àwọn ètò bí i Iròyìn *Telejo*, *Aiye-lu* lórí tẹ̀lífisàn WNTV. Nípasẹ̀ rẹ̀ ni a fi rí àwọn akéwì tí àwọn náà n kéwì. Lára àwọn akéwì bẹ̀ẹ̀ ni Olátúbòsún Oládàpò àti Lánrewájú Adépòjù. Ó tilẹ̀ hánde pé púpò nínú ewi tí Olátúbòsún Oládàpò àti Lánrewájú Adépòjù ké ni wọn sọ di iwé. *Ìrònú Akéwì* ni ti Lánrewájú Adépòjù nígbà tí *Àròyé Akéwì* jẹ̀ ti Olátúbòsún Oládàpò. A tún gbọ̀ pé ní ààrín oḍún 1955 sí 1956, Alàgbà Bòsún Sòbòwálẹ̀ ẹnì tí í ẹ̀ ọ̀mọ̀ Sòbò Sówándé Aróbíodu Aláṣàrò-Ọ̀rọ̀ náà máa n kéwì lórí rediò, pàápàá lórí Rediò Nàìjíríà. Dúró Adélékè náà ti kéwì dáadáa rí ní ilé işẹ̀ Rediò Nàìjíríà tí ó wà ní Ìkòyí, ní Ìpínlẹ̀ Èkó láààrín oḍún 1978 sí 1980. Nígbà tí ó sì dé Ìbàdàn ó bẹ̀rẹ̀ sí ka iròyìn Yorùbá ní orí Rediò Nàìjíríà Ibadan, láààrín oḍún 1981 sí 1982.

Ní àwọn ilé işẹ̀ rediò wònyìí, wọn máa n ẹ̀rẹ̀ oníṣe, bẹ̀ẹ̀ ni wọn máa n kòrin onílànà Ogunde. Lára àwọn ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ to ti ẹ̀ eré lórí rediò dáadáa ni Hubert Ogunde, Duro Ladipo, Kólá Ògúnmólá, Oyin Adéjọbí, Bàbá Sàlá, Léré Pàímọ̀ abbl. Àwọn ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ máa n ẹ̀rẹ̀ wọn fún işẹ̀jú mèèédógún, èyí tó bá gùn jù ni ogbòn işẹ̀jú.

Àsikò ikéde máa n wáyé ní àwọn ilé işẹ̀ rediò wònyìí láti ta àwọn ará ilú jí tàbí ta wọn lólobó ojùṣe wọn láàrin ilu. Àpẹ̀rẹ̀ àwọn ikéde kan niyí:

1. Ìkéde tàbí Ìpolongo lórí iwà ibàjẹ̀ lórí fífì àṣírí idánwò han ọ̀mọ̀

Lílẹ̀: Àṣírí ikokò kò yẹ kó tọ̀wọ̀ ajá tú ú

Ègbè: E ẹ in

Lílẹ̀: Àṣírí idánwò kò ye kó tenu re jáde

Ègbè: E ẹ in

Lílé: Ẹni a fẹ̀yìn tì bí ó ba yè wíwí ní í wí

Ègbè: E ẹ in

Lílé: Ó dífá fún gbogbo ẹ̀yin tí a fẹ̀yìn tì ní I àsírí idánwò o

Ègbè: E ẹ in

Lílé: Ìwọ olùkó, ìwọ akòwè, ìwọ atẹ̀wé
Má fàsírí idánwò han ọmọ rẹ
Má fàsírí idánwò han olùfẹ
Má fàsírí idánwò han nítorí owó
A kí ì mà mà í ẹ rú ẹ kó má hunni

Ègbè: A kí mà mà í ẹ rú ẹ kó má hunni o.
A kí mà mà í ẹ ru ẹ kó má hunni!

2. Ìpolongo lórí kíkàràmasíkí iṣẹ ẹni láitijú iṣẹ tí kóowa n ẹ

Iṣẹ ẹni niṣẹ ẹni
Má tijú iṣẹ rẹ
Ikán kí í tijú à á mọlé
Èèrà kí í tijú à á yènà
Alápàndèdè kí í tijú à n fò kiri níta gbangba
Má tijú iṣẹ rẹ
Ò bá à ẹ̀gbè
Ò bá à ẹ̀kòwé
Bó o jóní ìnájà
Bó o jóní wóróbo
Má tijú iṣẹ rẹ
Iṣẹ kí í pani, àiṣe rẹ gan làbùkù!

3. Ìpolongo láti dẹkun iwà olè jíjà

Mo rí ọ o
Ìwọ tó n tọwọ bàpò alápò
Káì olè ni ò!

Èwè, wọ̀n ya àsikò kan sọtò fún àwọ̀n akẹ̀kọ̀ọ̀ láti kópa nínú àwọ̀n ètò lórí rẹ̀díò. Ilé-iṣẹ̀ rẹ̀díò ni ilé Akéde ni ètò “Tá n mọ ọ̀n” níbi tí wọ̀n á ti bèèrè ibèèrè lórí àṣà, lítírẹ̀ṣò, èdè àti gíràmà Yorùbá Olóyè Oyebamiji Mustapha ni ó bèrè ètò yí. Wọ̀n tún ya àsikò kan sọtò fún ọ̀we Yorùbá; ẹ̀ni tí ó máa ẹ atókùn èyí ni Olóògbé Sùpò Kòṣeémání nígbà ayé rẹ.

4.3 Ìlò Èdè Yorùbá Lórí Telifíṣàṅ

Bí a ṣe ní ilé iṣẹ̀ rediò náà ni a ní ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ. A gbodó yán an pé Ìjòba Ìwò Oòrùn àtijó ló kókó dá ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ sílẹ̀ ní oḍún 1959 ní gbogbo ilẹ̀ Áfíríkà. Ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ ti Ìjòba Ìwò Oòrùn àtijó yìi ni Ìjòba Àpapò gbà kúrò ní owó rẹ̀, kí wón tó sọ ó di ti ìjòba àpapò. Ìjòba ipínlẹ̀ kòòkan ló ní ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ tirẹ̀ nísinsinyí. Ní ipínlẹ̀ Òyó, a ní ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ àti rediò ní ilé Akéde Oríta Baṣòrun Ìbàdàn.

Nígbà tí wón dá WNTV sílẹ̀ láti ara WNBC, àwọn tó n ṣiṣẹ̀ lórí rediò náà ló n ṣiṣẹ̀ lórí telifíṣàṅ. Èyí ló fún àwọn akéwì kan lánfààní láti máa kéwì lórí rediò àti telifíṣàṅ. Àpeṣere wón ní, Adébáyò Fálétí, Olánrewájú Adéjòjù, àti Olatúbòsún Oládàpò. Àwọn ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ aláḍàáni náà ti wà káàkiri àwọn ipínlẹ̀ ní orílẹ̀ èdè Nàìjíríà. Ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ ìjòba Ìwò Oòrùn àtijó (WNTV) ló mú itèsíwájú bá eré àti okòwò àwọn eré onilànà Ogunde. Ogunde ni wón kókó ló tí ó máa ṣeré lórí telifíṣàṅ, ṣùgbón nígbà tí Ogunde tìkara rẹ̀ wí pé òun kò le gba owó òyà tí wón n fún un ni àwọn aláṣe ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ Ìjòba Ìwò Oòrùn àtijó bá kàn sí àwọn òṣèrè bí i Akin Ògúngbè, Kólá Ògúnmólá àti Oyin Adéjòbí. Moses Olàiyá (Bábá Sálá) náà n gbé eré olosòṣè tí wón n pè ní *Aláwàdà* jáde, nígbà tí Olá Omonitàn (Ajímájásán) náà bèrè sí ní gbé *Àwàdà* eré jáde ní oḍún 1970. Àwọn eré tí wón gbé jáde ní WNTV nígbà yìi niwònyí; *Àwàdà*, *Bodè Wáàsinmi*, *Tiátà Yorùbá*, *Eré Oníjò*. Wón n ṣe é bèrè láti ojò Ajé sí ojò Ètì. Kálukú òṣèrè ni wón fún ní ààyè tirẹ̀. Ní oḍún 1976 ni Oyin Adéjòbí pàṭẹ̀ *Kóòtù Aṣípa* lórí telifíṣàṅ. Yemí Elébùúbòṅ náà n ṣe eré oníṣe tí a mò sí *Ifá Olókun Asòròdayò* èyí tí wón gbé ka orí Odù Ifá. A kò gbodó gbàgbé pé Àlábí Ògúndépò náà pàṭẹ̀ eré *Àkùkà*, èyí tí wón gbé ka orí ijálá. Ṣùpò Kòṣeémaní tí n fi òwe ṣe àtẹ̀gùn eré rẹ̀ náà n gbé eré tí ó pè ní *Èlà Lọ̀rò* jáde. Bí ogbòn iṣẹ́jú ni wón máa n fi ṣe òkòòkan púpò nínú àwọn eré wònyí. Ṣùgbón ní oḍún 1974 ní àṣìkò tí wón n ṣe ayeṣe oḍún idásílẹ̀ ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ WNTV, wón pàṭẹ̀ eré Oyin Adéjòbí *Èkùró Olójà* àti eré oníṣe ti Adébáyò Fálétí *Fẹ̀rẹ̀ bí Èkùn* fún wákàtí tó gùn rẹ̀rẹ̀. Wón tún ní eré olosè mètálá tí wón fàyè gba lórí telifíṣàṅ, bèè ni wón ní àwọn eré aláṣeyípo-oḍún. Àwọn òṣèrè miiṣàràn náà tún gbé eré wón ka orí itàn àròṣo bí i itàn àròṣo D.O Fágúnwà *Ògbójú Ode Nínú Igbó Irúnmolè*, èyí tí Duro Ladipo sọ di *Igbó Irúnmolè*. Ilé iṣẹ̀ telifíṣàṅ BCOS ṣe àgbékalẹ̀ eré Jímò Àlù èyi tí gbogbo ayé nífẹ̀é sí. Àkólé eré náà ni *Àrélù*. Lẹ̀yìn tí wón ti rí bí àwọn ònwòran ṣe gbádùn eré *Àrélù* tó, BCOS n fààyè gbà wón láti pàṭẹ̀

àwọn eré bí i *Àgbélékú, Eniitàn, Adéoba, Awọ Ekùn, Yánponyánrin, Omọ inú ẹkùn àti Ópá Ajé*. Àìmoye ilé iṣẹ̀ tẹlífisàn ipínlẹ̀ ni wọn n gbé eré ọ̀lọ̀sọ̀sọ̀ jade. Gbogbo bí wọn se n se yi ni wọn n mú idàgbàsókè bá kíkà àti kíkọ̀ èdè Yorùbá. Wọn tún ya àsikò sọtò fún àwọn omodé ní ilé iṣẹ̀ wọn. Èrédí ẹ̀ nìyí tí wọn fi fààyè gba àlọ̀ pípa.

4.4 Àwọn Eré Onilànà Ogunde àti Orin Àwọn Òṣèré Nínú Rẹ̀kọ̀dù

A gbòdò yán an pé, ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn òṣèré olórin àti àwọn onítíatà ni wọn máa n gba ohùn wọn sílẹ̀ nínú rẹ̀kọ̀dù tí àwọn olùfẹ̀ wọn le máa gbádùn nínú ilé wọn nígbàkùùgbà tó bá wù wọn. Hubert Ogunde kọ̀ gbogbo orin tó kọ̀ nínú àwọn eré rẹ̀ sí inú rẹ̀kọ̀dù, bí àpẹ̀rẹ̀; *Yorùbá Ronú, Onímótò* abbl. Àwọn òṣèré mìíràn tí ó tẹ̀lẹ̀ ilànà yí bí Bàbá Sàlá tí òun náà se àwọn eré rẹ̀ sínú rẹ̀kọ̀dù. Lérè Pàímọ̀ náà se èyí nínú *Àkúkúùbí*. A ṣàkíyèsí pé wọn ti gba eré Duro Ladipo púpọ̀ sílẹ̀ ní Institute of African Studies. Àwọn eré bí *Ọba Kòso, Mọ̀rèmi, Èdá*, àti àwọn eré Kólá Ogúnmolá bí i *Òmùtí* tí ó gbé ka orí eré Amos Tutùọ̀lá *Palm Wine Drinkard*.

Àwọn òṣèré olórin ní oríṣííríṣí ni wọn n kọ̀rin bí i jùjú, fújì, wéré, àwùrèbe, wákà, dadakúádá, àpàlà abbl. Gbogbo nṁkan wọ̀nyí ni wọn gbé lóri àṣà àti iṣe Yorùbá. Èyí tún n jẹ́ kí àwọn omọ̀ Yorùbá gbọ̀ èdè abíníbí wọn sí i. Àwọn orin wọn sì ní àwọn kókó kókó nínú fún àwùjọ̀ Yorùbá, èyí tó jẹ́ mọ̀ iwà omólúàbí, ìmòtótó, òṣèlú abbl.

5.0 Ìṣoníṣókí

Ní abẹ̀ idánilẹ̀kọ̀ yí, a pe àkíyèsí sí ipa tí rẹ̀díò, tẹlífisàn, tẹlífòdùn àti orin rẹ̀kọ̀dù kó lóri, idàgbàsókè Yorùbá. A tọ̀ka sí àwọn onírúurú irúfẹ̀ ètò tí wọn n gbé jade lóri rẹ̀díò àti tẹlífisàn. Nínú idánilẹ̀kọ̀ yí ni a ti mọ̀ pé àfojúsùn ilé iṣẹ̀ rẹ̀díò àti tẹlífisàn ni ọ̀rò àṣà, ètò ẹ̀kọ̀, okòwò, ọ̀rò ajé, iwà omólúàbí àti igbélárugẹ̀ èdè Yorùbá.

6.0 Iṣé Sísẹ̀

- 1) Báwo ni rẹ̀díò se wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá?
- 2) Fi etí sí ètò Yorùbá kan tí wọn n se lóri rẹ̀díò, kí o sì ṣàlàyé bí o se lè gbé èdè àti àṣà Yorùbá lárugẹ̀.

- 3) Dárúkọ òṣèré méréń tı ílẹ̀ işẹ̀ tẹ́lífíşàń àtí rẹ́díò gbé jáde nínú eré onílàńà Ogunde, kí o sì dárúkọ eré tí wón şe.
- 4) Dárúkọ òṣèré Fújì márùn-ún tí o mò, kí o sì sọ àkólé orin wón.
- 5) Mú orin ọkàn nínú onífújì náà, kí o sì şe àyẹ̀wò ohun tí a lẹ̀ kọ nípa ilò èdè Yorùbá nínú orin náà.

7.0 Ìwé Ìtókásí

Adéjùmò, J. A (1974) *The Development of Radio, Broadcasting in Nigeria, West Africa*. Unpublished M.A Thesis, North Texas University. Denton, Texas.

Adélékè, D.A. (1995) *Audience Reception of Yorùba Film: unpublished Ph.D Thesis*, University of Ibàdàn.

Adeleke, D.A. (1996). *The Art in Yoruba Jingles on the electronic Media*, A paper presented at the Third Annual National Conference of the Institute of Nigerian Languages, held at the University of Ibadan.

Adeleke, D.A. (1997). *Ewì Alohùn Ìpàrọ̀wà lórí Rẹ́díò*, A seminar paper presented in Honour of Prof (Mrs) Omotayo Olutoye at the Department of Yoruba Studies, Ondo state University, Ado Ekiti.

Adeleke, D.A (2001). *Marketing Strategies in the film industry: The Yoruba Example in Folarin B. ed Topical Issues in Communication Arts and Sciences Volume one*. Lagos: Bakinfo Publications.

Àkàngbẹ̀, Adéníyì (2014). *History, Production and Context of Atọ́ka Photoplay Magazine* Unpublished ph.D Thesis, University of Ibàdàn.

Aróhunmalàşẹ̀, L.O (1982) *Jimoh Aliu Cultural Group Travelling Theatre: A Critical Study*. Unpublished M.A. Project, Department of Linguistics African Languages, University of Ibàdàn.

Aróhunmálàşẹ̀, Oyèwọ́lé (1987): *Àgbéyẹ̀wò Èdè àtí Àkọ̀tọ́ Yorùbá*. Ibàdàn: Oníbonòjé Press & Books Industries (Nig) Ltd.

Jeyífò, B. (1984). *The Yorùbá Popular Travelling Theatre of Nigeria*. Lagos: Nigeria Magazine Publications.

- Ògúndèjì, P.A (1981). The Play of Oyin Adéjóbí: An Introduction. Unpublished M.A project, Department of Linguistics and African Languages, University of Ibadan. Ìbàdàn.
- Ògúndèjì, P.A (1988), A Semiotic Study of Duro Ladipo's Mythio-historical Plays. Unpublished Ph,D Thesis, University of Ibadàn.
- Olátúnjì, O.O (1982) *Adebáyò Fálétí: A Study of His Poems*. Ìbàdàn: Ìbàdàn University Press.

Ìpín Kẹta: Ìlò Èdè Yorùbá Fún Fídìò àti Sinnimá

Àkóónú

- 1.0 Ìfààrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀
- 4.1 Ìlò èdè Yorùbá fún Sinnimá
- 4.2 Ìlò èdè Yorùbá fún Fídìò
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣẹ́ Sṣe
- 7.0 Ìwé Itókasí

1.0 Ìfààrà

Yàtò sí ilé iṣẹ́ tẹlifíṣàṅ, àwọn eléré onílàṅà Ogunde tún n ẹ àmúlò sinnimá láti máa gbé eré wọn kalẹ. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé wọn n ṣàfihàn àwọn iṣẹ̀lẹ̀ lówùjọ Yorùbá nínú sinnimá, sinnimá kò bẹ̀rẹ̀ ní ilẹ̀ Yorùbá tí tí di oḍún 1976.

Àwọn oṣèrè onílàṅà Ogunde náà ló sì bẹ̀rẹ̀ sí kópa, nípasẹ̀ bẹ̀, wọn n ẹ àwọn eré tó dá lórí itàn iwásẹ̀ àti iṣẹ̀lẹ̀ ojoojúmọ̀ tó n lọ lówùjọ. Lára àwọn oṣèrè onílàṅà Ogunde tí wọn n gbé sinnimá jáde ní Hubert Ogunde, Adé Love (Afoláyan), Moses Oláiyá Adéjùmọ̀ (Babá Sàlá). Lẹ̀yìn tí oḍá owó dá wọn, wọn wọn bẹ̀rẹ̀ sí ní ẹ fídìò àgbéléwò. Fídìò yíi ló wá gbajúgbajà di oní. Àfojúsùn sinnimá àti fídìò wònyí ni ìbenu-àtẹ-lu iwà-ìbàjẹ̀, ọ̀rò oṣẹ̀lú, yálà ti alágbádá tàbí ti lóbalóba, ọ̀rò lórí ẹbí, abbl.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ̀yìn idánilẹ̀kọ̀ yíi, o ó lè:

- sọ àwọn oṣèrè tí wọn gbé fîmù alágbàá jáde
- dárúkọ̀ àwọn fîmù alágbàá tí wọn gbé jáde.
- sọ idí tí àwọn oṣèrè onílàṅà Ogunde fi n ẹ fídìò Yorùbá fún ojó-yípo-dé-ojó

3.0 Ìbèrè Ìṣaájú

- 1) Odún wo ni wón kókó se fîmù Yorùbá àkókó? Kí si ni àkolé eré nàà?
- 2) Dárúko méta lára àwọn fîmù Ogunde tí ó gbé jáde, kí o sì sọ odún tí wón gbé òkòòkan jáde.
- 3) Ipa wo ni ìkànni African-Magic n kó nínú idàgbàsókè èdè Yorùbá?

4.0 Ìdánilékò

4.1 Ìlò Èdè Yorùbá fún Sinnimá

Fîmù àwọn òyìnbó ni wón máa n se àfihàn ní ilẹ̀ Nàìjíríà. Ní ìbèrè pèpè, àfojúsùn wón tí wón fi n gbé fîmù àwọn òyìnbó wá nígbà nàà ni fún isẹ̀ ihinrere nítorí àti dá àwọn ọmọ ilẹ̀ Áfíríkà nídè kúrò nínú èsìn ìbòrìṣà. Wón gbà pé àwọn ọmọ ilẹ̀ Áfíríkà jẹ̀ ẹhànnà àti ajèniyàn. Èyí ni kò fi yani lẹnu pé bí wón bá fẹ̀ sàfihàn sinnimá, èdá itàn inú sinnimá tí ó bá jẹ̀ ẹhànnà àti apàniyàn, aláwọ̀ dúdú ni wón fi máa n se é. Nítorí wón gbà kò sí nkan tí iran Áfíríkà le se tí ó dára. Nígbà tí ijoba Gẹ̀sì amúnisìn n se àkóso ilẹ̀ Nàìjíríà, wón tún máa n lo sinnimá láti se idánilékò tó jẹmọ̀ ọ̀rò ìmótótó tàbí ilera, isẹ̀ àgbè abbl.

Àwọn sinnimá alájààgbulà, tàbontàbòn ni wón fi n han àwọn ọmọ ilẹ̀ Afíríkà. Èyí tí ó dàbí eni pé ó tako iwà ọmólúàbí lówùjọ Yorùbá. sùgbón nígbà tí ó di odún 1976. Àwọn ọ̀sèrè onílàà Ogunde nàà bẹ̀rè sì í gbé sinnimá jáde. Olá Balógun ni ó kọ itàn *Ajani Ogun*, tí ó sì darí eré nàà. Àwọn ọ̀sèrè akópa ni Adéyemí Afoláyan Adé Love, Duro Ladipo àti àwọn ẹgbé ọ̀sèrè rẹ̀, wón sì tún lo ọ̀sèrèbinrin kan tí orúkọ rẹ̀ n jẹ̀ Mopé Ìlórí. Nígbà tí ó di odún 1978, Adé Love yíi kan nàà, Adéyemí Afoláyan, àti Olá Balógun dìjọ pawọ̀ pọ̀ se àtúntò itàn àròsọ Adébáyọ̀ Fálétí *Ọmọ Olókùn Eṣin*, wón sì fi se sinnimá tí wón pe àkolé rẹ̀ ní *Ija Ominira*. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn ọ̀sèrè tíatà onílàà Ogunde ni wón kópa níbè. Nígbà tí ó di Odún 1979 Hubert Ogunde àti Olá Balógun pawọ̀ pọ̀ se àtúnse itàn *Aiye* jáde. Àwọn tí ó kópa nínú eré yíi ni Ogunde àti àwọn ọ̀sèrè tíatà rẹ̀, Léré Pàímọ̀, Ìṣòlá Ògúnṣòlá, Micheal Adébísí Ọlókò, Jimọh Aliu, Ray Èyíwùmí, Adébáyọ̀ Sàlámì àti Akin Ògúngbè. Ní odún 1980, Ogunde se àgbéjádé *Jayesinmi*. Ogunde nikan ni ó dá itàn nàà kọ. Odún 1982 ni wón gbé fîmù *Orun Mooru* ti Moses Ọláiyá Adéjùmò jáde, ó sì lo àwọn ọ̀sèrè rẹ̀. Ade Love nàà dá fîmù ara rẹ̀ gbé jáde tí ó pè ní *Kadara*. Kẹ̀rẹ̀ kẹ̀rẹ̀ bẹ̀è ni sinnimá Yorùbá fi di

gbajúgbajà. È jé ká wá dárúko àwọn òṣèrèkùnrin tí wọn ní kópa nínú sinnimá Yorùbá. Oyin Adéjóbí kópa nínú *Efunṣetan Aniwura, Aropin n'tenia, Ayanmọ*; Fúnṣọ Adéolú kópa nínú *Taxi Driver, Ọmọ orukan àti Money Power* tí wọn tún pè ní *Owo Lagba*; Kareem Adepòjù kópa nínú *Eri Ọkan, Oṣe Sango, Aiye*: Adéyemí Afóláyan (Ade Love) kópa nínú *Ajani Ogun, Ija Ominira, Kadara, Ija Orogun, Iya Ni Wura, Taxi Driver I, Tax Driver II, Ayanmọ, Ori Olori*; Jimọh Aliu kópa nínú *Aiye, Jaiyesinmi, Lisabi, Arelu, Yanpọyanrin I, Yanpọyanrin II, Agbaarin, Fọpomọyọ*; Ray Èjìwùmí kópa nínú *Ija Orogun, Kannakanna àti Ha! Enia, Ọmọ Orukan, Eri Ọkan, Oṣe Sango*; Duro Ladipọ kópa nínú *Ọba Waja, Ajani Ogun àti Ija Ominira*; Ogunde kópa nínú gbogbo sinnimá rẹ̀ ṣùgbón kò bá àwọn èlòmìrán ẹ̀. Àwọn sinimá rẹ̀ ni: *Aiye, Jaiyesinmi, Aropin n'tenia* àti *Ayanmọ*. Akin Ògúngbè kópa nínú *Ireke Onibudo, Lisabi*; Ìṣòlá Ògúnṣòlá kópa nínú *Efunṣetan Aniwura, Jaiyesinmi, Ayanmọ, Lisabi, Kadara, Taxi Driver I, Taxi Diver II, Iya ni Wura, Ireke Onibudo, Ogun Ajaye, Ọmọ Orukan, Moṣebọlatan, Papa Ajasco, Agba Arin, Panpẹ Aiye, Ha! Enia, Kannakanna, Ejo N'gboro, Omiran, Oṣe Sango*; Moses Ọláiyá nàà kópa nínú *Orun Mooru, Aare Agbaye, Money Power (Owo Lagba), Moṣebọlatan*; Olówómojúòrẹ̀ Oyèwólé nàà kópa nínú *Anikura*; Charles Olúmọ (Àgbákò) nàà kópa nínú *Anikura, Iya Ni Wura, Ija Orogun, Papa Ajasco, Efunṣetan Aniwura, Lisabi, Kannakanna* àti *Oṣe Sango*. Sunday Ọmọbòlánílé kópa nínú *Papa Ajasco, Eri Ọkan, Ogun Ajaye, Ọmọ Orukan, Vendor, Ayanmọ, Oṣe Sango, Ọfa Oro*; Ọlá Ọmọ̀nìtàn kópa nínú *Anikura, Money Power (Owo Lagba), Ọmọ Araye le, Lérè Pàímọ* kópa nínú *Jaiyesinmi, Kannakanna, Ọmọ Orukan, Akọni, Ha! Enia, Eri Ọkan*; Báyo Sàlámì kópa nínú *Papa Ajasco, Ogun Ajaye, Ọmọ Orukan, Vendor, Eri Ọkan*.

Àwọn òṣèrèbìnrin ni Toyin Adégbolá tí ó kópa nínú *Ejo N'gboro* àti *Kannakanna*; Bukky Àjàyí kópa nínú *Ọmọ Orukan*; Fóláké Alíù wà nínú *Arelu, Ayanmọ, Agba Arin, Ori Olori* àti *Fọpomọyọ*; Abíólá Àtándá kópa nínú *Aiye, Jaiyesinmi, Aropin N'tenia, Akọni, Ayanmọ*; Lánre Hassan (Màmá Àwèrọ) wà nínú *Ogun Ajaye, Ọmọ Orukan, Eri Ọkan, Ose Sango, Ìbísomí Ogunde* kópa nínú *Aiye, Jaiyesinmi, Aropin N'tenia, Ayanmọ*; Rísíkátù Ogunde kópa nínú *Aiye, Jaiyesinmi, Aropin N'tenia, Ayanmọ*; Péjú Ògúnmólá kópa nínú *Aiye, Jaiyesinmi, Ọmọ Orukan, Ha! Enia, Ìyábò Ògúnṣòlá* kópa nínú *Efunṣetan, Ayanmọ, Oṣe Sango, Kirakita*; Yínká

Sàlámì kópa nínú *Taxi Driver I, Taxi Driver II, Ogun Ajaye, Omo Orukan Eri Okan, Ose Sango*. Şolá Şóbòwálé kópa nínú *Eri Okan*.

Àfihàn díẹ lára àwọn oşèré tó gbajúgbajà ni a şe àfihàn wònyíi nítorí pé wón pò ju báyií lọ. Egbé oşèré tí n bẹ lówùjọ Yorùbá lé ní igba. Àwọn nàà ni wón sì n kówòò şe àşepò nínú işe sinnimá. Şùgbón nńkan tó je mọ àşà àti işe Yorùbá ló je wón lógún nínú àwọn eré wón. Wón sì n lo ijìnlẹ Yorùbá nínú àwọn sinnimá yií, wón n pa òwe lóríşìrìşìí, wón sì n kòrin. Púpò nínú orin sinnimá ni wón fi sí orí rẹkòòdù láti mú işèlẹ àti işe wá sí irántí. Nínú sinimá *Kadara*, Ade Love şe àfàyo orin kan tí ó pè ní “*Kadara*” jáde nígbà tí Hubert Ogunde şe àfàyo orin “Kí ni mo şe?” jáde láti inú fíìmù *Aiye*.

4.2 Ìlò Èdè Yorùbá Nínú Fídìò

Ní igbà tí orò ajé sinnimá alágbàà dagun nítorí àwọn ohun èlò àti ya sinnimá wònyíi kò sí nílẹ Nàìjíríà, ilẹ òkèèrè ni wón ti máa n lọ ya fíìmù nàà wá. Owó sì wón ní orílẹ-èdè Nàìjíríà ní àsikò nàà. Èyí ló bí fíìmù onípánda şíşe. Wón á kókó ya irúfẹ àwòrán bẹẹ sínú fídìò, léyìn nàà ni wón á wá taari rẹ sórí fíìmù alágbàà. Ìdí rẹ é tí wón fi n pè é ní fíìmù alágbàà onípánda. Léyìn ojò díẹ tó bá ti jáde, fíìmù onípánda yií kò ní şe àfihàn àwò gidi dáadàa mọ. Gbogbo rẹ á rí bàìbàì. Lára àwọn fíìmù onípánda tí wón gbé jáde ni *Ojiji* ti Jídé Kòsòkò, *Orija* ti Olówómojúòrẹ Oyèwólé, *Inu kan* àti *Nnkan kan* ti Àlàdé Arómírẹ, nígbà tí Moses Omilaní gbé *Arigíşegi* jáde. Èyí kò fi bẹẹ tẹ àwọn ònwòran lórùn. Èyí wá ló fa sàbàbí tí wón fi bèrẹ sì í şe fíìmù onífídìò jáde. Wón ní fídìò tó kókó jáde ni *Igi Da* tí Kólá Olátúndé şe jáde, şùgbón a tún rí ẹrí pé Arómírẹ ló kókó dàyà kọ fíìmù onífídìò, tó pe àkọlé rẹ ní *Ekun*. Ohun tí a mọ ni pé fíìmù onífídìò ti gbòrẹgẹjigẹ lówùjọ Yorùbá débi pé a ò le sọ iye wón mọ. Kálukú şàà n gbé fíìmù onífídìò jáde ni. İşe fíìmù onífídìò ti di okòwò nílá tí tòmòdé tàgbà, tókùnrin tobìnrin fi n şe işe òòjọ jeun. Lára àwọn fídìò tí ó ti jáde ni *Ekun* ti Àlàdé Arómírẹ, *Eyinkule*, *Orun* ti Fẹmí Oyèwùmí, *Okùn Ifẹ* ti Isiaka Eégúnbunmi, *Ajumòbi* ti Túndé Omiluwa, *Enu* ti Rasheed Yusuf, *Eyin Oku* ti Adéyemí Afoláyan, *Koto Orun* ti Yẹkínì Ajílẹye, *Şodaabẹẹ* ti Adébáyò Sàlámì, *Lakunde Alagbe* ti Délé Odùlé, *Agba*

Woli ti Káyòdé Oyèbòdé, *Iyawo Alaaji* ti Jídé Kòsókó, *Tinuade* ti Ìdòwú Philips (Ìyá Ranbow), *Ebunoluwa* ti Yemí Fárónbí, *Imule Ife* ti Bimpé Adékólá Irètí, *Opon Aiye* ti Yèkìni Ajílèyè, *Adegbesan* ti Akeem Àjàlá, *Obuko Dudu* ti Kareem Adépòjù, *O Le Ku* ti Túndé Kèlání, *Ogbè Okan* ti Táíwò Hassan (Ògògò), *Ologbo Dudu* ti Kólá Olòótú, *Abore* ti Múkà Ray, *Saworoide* àti *Agogo Eewo* ti Túndé Kèlání abbl. Lára àwọn òṣèré tó ti kópa nínú fîmù alágbàà nàà ni wón tún kópa nínú fîmù onífídìò yìí.

A ti ṣe àkíyèsí pé wón n gbé fîmù tí wón fi n fònrere èsìn nàà jáde, yálà èsìn Kìrìsténì tàbí ti Mùsùlùmí. Nínú àwọn fîmù ti Kìrìsténì, wón máa n lo orin igbàgbó lóríṣíríṣíí. Nígbà tí wón á máa kéwù láti inú Kùránì nínú èyí tó bá jẹ ti Mùsùlùmí. Àwọn òṣèré tó mọ kéwù dáadáa ni wón máa n lò láti kópa tó jẹ mọ Àfàà Mùsùlùmí. Ìdí niyí tí a fi n rí àyálò èdè Lárúbáwá nínú èdè Yorùbá. Bí i kí a máa gbọ *Alláhù*, *Bísímìláhì*; bí wón bá fẹ lo orúkọ èdá itàn nínú irúfẹ eré bẹè, wón á lo orúkọ Mùsùlùmí bí i, **Fatimah, Jimoh**. Àkíyèsí wa ni pé àwọn orúkọ Mùsùlùmí tí wón n lò yìí kò tẹlẹ ilànà àkọtọ Yorùbá. Kònsónàntì n parí ọrò nínú orúkọ Mùsùlùmí, Kònsóàntì méjì sì n tẹle ara wón. Tí wón bá fẹ pe **Bàkàrè**, wón le pe **Bakry** tàbí **Thanny** dípò **Sanni**. Èyí kíi ṣèèwò. Kò yẹ kí á gbàgbé pé bí olórúkọ bá ṣe kọ ọ ni kí á bá wón kọ ọ. Ó yẹ kí á yán an pé àwọn fîmù onífídìò àgbéléwò yìí ti wá di nṣkan tí wón fi n hàn lórí ikànnì “African Magic” tẹlífíṣàn. Wón dīdī fi ikànnì yìí sílẹ fún eré Yorùbá ni. Àwòyípo ojúmọ ni fún gbogbo wákàtí mérénlélógún. Ṣùgbón àwọn òṣèré Yorùbá mìíràn n ṣe nṣkan tí ó fẹ lòdì sí àkọtọ àti èdè Yorùbá. Wón ti n lo àkólé tí wón fi èdè Gèèṣì kọ fún àwọn eré wón, bí ó tilẹ jẹ pé Yorùbá ni wón n sọ nínú fîmù bẹè. Èyí ni ara ipènjà tí ó n kojú fîmù Yorùbá. *Fear, Reborn, Dark Emotion* wà lára àwọn fîmù bẹè. Èyí léwu fún idàgbàsókè èdè Yorùbá.

5.0 Ìṣoníṣókí

A ti sọ fún ọ bí sinnimá tàbí fîmù alágbàà ṣe bèrè lówùjọ Yorùbá. Bí o kò bá gbàgbé, ọdún 1976 ni wón kókó gbé *Ajani Ogun* tí ó jẹ fîmù alágbàà àkókó jáde. A fi hàn pé léyìn èyí ni àwọn òṣèré bí i Hubert Ogunde, Ade Love, Moses Oláiyá Adéjùmò (Bàbá Sàlá) àti àwọn yòókù bèrè sí ní gbé fîmù alágbàà jáde. Àwọn òṣèré tí wón sì kópa ni a to léṣeṣe sí inú idánìlẹkọyọ yìí lókùnrin àti lóbìnrin. Nígbà tí ètò ọrò-ajé àti okòwò dagun ni fîmù alágbàà ní ifàsáyìn. Níṣe ni àwọn òṣèré Yorùbá bèrè sí lo fîmù

alágbàá onípánda. Òkùtá tó bá fîmù onípánda ló sún àwọn òṣèré Yorùbá lọ sí ṣíṣe àgbéjádé fîmù fídíò àgbéléwò fún àwọn òhńwòran. A kò le sọ iye fídíò tí n bẹ lórí àtẹ báyii nítorí ojoojúmọ ni wón n gbé wọn jáde. Ó sì ti di okòwò nlá pèlú. Àlèébù kan tí a wá rí ni pé àwọn onífîmù kan ti n lo àkọlé èdè Gẹ̀ẹ̀sì fún àwọn fîmù fídíò tí wọn gbé jáde

6.0 Iṣe Ṣíṣe

- 1) Dárúkọ àwọn òṣèré akópa nínú fîmù *Ajani Ogun* tí wón gbé jáde ní ọdún 1976
- 2) Dárúkọ fîmù márùn-ún tí Ìṣòlá Ògúnṣòlá ti kópa.
- 3) Dárúkọ òṣèrébínrin Yorùbá márùn-ún tí wón kópa nínú sinnimá alágbàà.
- 4) Ṣe àtúnkọ àkọlé fîmù mẹwàá tí a dárúkọ nínú ìdánilẹ̀kọ́ọ̀ yí nípa lílo ilàna àkọtọ̀ ọ̀de ọ̀ní
- 5) Kí ni ohun tó fa okòwò fîmù fídíò ṣíṣe nílẹ̀ Yorùbá?

7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

Adélékè, D.A (1995) Audience Perception of Yorùbá Films, unpublished Ph.D Thesis, University of Ibadan.

Adélékè, D.A (2009) Pattern of change in Yorùbá Vide Film Industry: What cultural and Ethical Lessons? *OYÈ: Ogun Journal of Arts* Vol. XV. June 2009.

Adésànyà, Afọlábí (1992) *The Nigerian Film / TV Index*. Lagos: A- Production Nig. Ltd.

Àlámú, O.O. (2001) The Aesthetics of The Yorùbá Video Film. Unpublished. Ph,D Thesis University of Ibàdàn.

Arónmólàṣe, Oyèwólé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè Àkọtọ̀ Yorùbá*. Ìbàdàn: Oníḅonòjé Press & Book Indutries Nig (Ltd).

Mgbejume, Onyero (1989). *Film in Nigeria*. Kenya: African Council on Communication Education, Nairobi.

Yusuff, Adékúnlé R. (2005) Ìdìdelẹ̀ àti Ìdàgbàsókè Fîmù Àgbéléwò Yorùbá. Unpublished B.A Project Submitted to the Department of Lingustics & African Languages, University of Ibàdàn.

Ìpín Kẹrin: Kíkó Èdè Yorùbá ní àwọn Ilé Ìwé Gíga àti àwọn Iṣẹ Akadá tí wọn ti gbé jáde

Àkòónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékò
- 4.1 Kíkó èdè Yorùbá ní ilé ìwé gíga
- 4.2 Àwọn iṣẹ Akadá tí wọn ti gbé jáde
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣẹ Sṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

A ti ṣàlàyé ṣaájú pé àwọn òyìnbó ti ó n kó èdè Yorùbá, pàápáà àwọn òyìnbó ajìhìnre ti n fi Yorùbá kó àwọn ọmọ n se èyí kí iṣẹ ihìnre ba à le tàn káàkiri. A gbodò wá fi kún un pé àwọn ọmọ Yorùbá náà n tèsíwájú nínú èkó wọn. Wọn gba ilú òyìnbó lo láti lo kó èkó tí ó je mọ ìmò èdà-èdè lórí èdè Yorùbá. Kèrèkèrè bèè ni àwọn Yunifásitì tí ó wà ní ilé Nàìjíríà náà bá n sọ èdè Yorùbá di ọkan nínú àwọn kòṣì tí à n ka ní orílẹ̀ èdè Nàìjíríà. Bí wọn ti n kó èkó èdè Yorùbá ní ilé èkó sẹkòndírì ni wọn n kó ọ ní àwọn Kólèjì Ènṣì àti ilé èkó gbogbonṣe tí a mọ sí Polí. Ọpọ̀ èyàn ló sì ti n fi èkó èdè Yorùbá jeun.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánilékò yí, o ó le:

- sọ bí èdè Yorùbá se di Kòṣì tí à n kó ní ilé èkó gíga ní àwùjọ Yorùbá.
- dárúko àwọn ilé èkó tí n kó èdè Yorùbá ní ilé Nàìjíríà àti ilé òkèrè.
- sọ diẹ̀ nínú àwọn aṣaájú tí wọn kòkò gbé èdè Yorùbá Lárugẹ.

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Dárúkọ ilé ìwé tí àwọn ọmọ Yorùbá ti kókó lọ kó ìmò èdá èdè àti lítírésọ ní ilú Lónḍòṅù.
- 2) Dárúkọ àwọn àgbà ọjẹ mèta nínú iṣẹ akadá èdè Yorùbá
- 3) Dárúkọ ilé ìwé gíga mèta tí wọn ti n gba ìwé érí Èńsìi
- 4) Àwọn Yunifásítì méjì wo ni wọn kókó bèrè kíkà ẹkọ èdè Yorùbá ní orílẹ̀ èdè Nàìjíríà?

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

4.1 Kíkọ̀ Èdè Yorùbá ní Ilé Ìwé Gíga

Gégé bí a ti sọ ṣaájú, àwọn òyìnbó ajìhìnṣẹ̀ ni wọn kókó mú iṣẹ̀ kíkọ̀ èdè Yorùbá ní ọ̀kúnkúndùn. Wọn tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ ọ̀n dáadáa. Ìdí sì ni pé wọn n wá ìtẹ̀síwájú ìhìnṣẹ̀ pàápàá àwọn Àlùfáà tí yòò lè máa jèrè ọ̀kàn fún ìdàgbàsókè ìjọ̀ wọn. Ìdí rẹ̀ é tí wọn fi n kọ̀ àwọn katikùnsì kan jáde, wọn sì tún fẹ̀ kí àwọn ọmọ̀ abínibí Yorùbá le máa ṣe ògbufò fún wọn nígbà tí wọn bá n bá àwọn ọmọ̀ abínibí Yorùbá tí kò ní ànfààni sí èdè Gẹ̀ẹ̀sì sọ̀rò. Irúfẹ̀ àwọn ògbufò yìi máa n wúlò nígbà tí wọn bá n bá olórí ilú sọ̀rò. Wọn sì tún n wá àwọn akòwé tí yòò máa ṣe ìránṣẹ̀ ní ọ̀fínṣì àwọn òyìnbó. Aájò èyí ni gbogbo àwọn òyìnbó ajìhìnṣẹ̀ n ṣe. Tí a kò bá gbàgbé, a ti sọ̀ ṣaájú pé oríṣìíríṣìi ọ̀fin ètò ẹ̀kọ̀ ni wọn ti ṣe láti fi ẹ̀kọ̀ Yorùbá sínú Kòríkúlọ̀mù. Nnkan àrà ọ̀tun wá ṣẹ̀lẹ̀ láàárín ọ̀dún 1951 sí 1967 nígbà tí Jí-sì-ìi (GCE, London O'level) gbé iṣẹ̀ èdè Yorùbá wọ̀ inú sílábọ̀sì rẹ̀, tí wọn sì bèrè sí ṣe ìdánwò fún wọn. Wọn n ṣe é fún àwọn akẹ̀kọ̀ tí wọn ní àwọn fẹ̀ ṣe Yorùbá gégé bí ọ̀kan lára iṣẹ̀ tí wọn n ṣe. Nígbà tí wọn kókó bèrè ẹ̀kọ̀ yìi, àwọn akẹ̀kọ̀ tí wọn n dá ẹ̀kọ̀ wọn kọ̀ lábẹ̀lé ni wọn n ṣe ìdánwò fún sùgbón nígbà tí ó di ọ̀dún 1953 àwọn akẹ̀kọ̀ tí wọn n ṣe ìdánwò lábẹ̀lé ti pò sí i. A wá rí i pé wọn n ṣe ìdánwò Jí-sì-ìi Lónḍòṅù yìi ní oṣù kẹfà fún àwọn akẹ̀kọ̀ tó wà ní Lónḍòṅù; nígbà tí ti oṣù kìní ọ̀dún wà fún aṣẹ̀dánwò abẹ̀lé.

Nnkan kan tí a ṣe àkíyèsì ni pé, Jí-sì-ìi Lónḍòṅù tí à n sọ̀ yìi wà ní abẹ̀ àkoso Yunifásítì Lónḍòṅù, èyí ló sì dà bí i ifàsẹ̀yìn fún kíkọ̀ ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá. Wọn fúnka mọ̀ iṣẹ̀ ògbufò àti ìtumò èdè púpọ̀, nígbà mìíràn, wọn á bèèrè ìbèèrè mèrin tí wọn sì gbọ̀dọ̀ dáhùn gbogbo rẹ̀ láàárín wákàtí mèta. Ìbèèrè kìní máa n jẹ̀ onfèjì, iye ni pé a ní “A”, a sì tún ní “B”. Wọn á wá kọ̀ àyọ̀lò Yorùbá sí ọ̀wọ̀ “A” àti ọ̀wọ̀ “B”. Wọn á wá

ní kí wọn tùmò rẹ sí èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Ìbèèrè kẹrin máa n dá lórí àròkọ tí kò gbọdò dín ní ojú ìwé méjì sí m̀éta. Ẹ́ ó rí i pé wọn kò káràmáàsíkí àṣà nínú rẹ. Nígba tí ó yá, àjọ West African Examination Council (WAEC) náa dé, tí ó sì n ̀ṣe kòkárí idánwò. WAEC bẹ̀rẹ̀ iṣẹ̀ ní pẹ̀rẹ̀ ní ọ̀dún 1954. Sùgbón wọn pín àwọn àkòónù ìbèèrè Yorùbá sí ìṣòrí méjì, èyí fi hàn pé pépà méjì ni wọn á ṣe. Ní abẹ̀ ìṣòrí kìní yẹn ni a ti rí ẹ̀ka m̀éta. Ẹ̀ka kìní dá lórí àròkọ, ẹ̀kejì dá lórí ìtumò èdè Yorùbá sí Gẹ̀ẹ̀sì, ẹ̀ka kẹta sì dá lórí ìtumò èdè látí Gẹ̀ẹ̀sì sí Yorùbá. Ní ìṣòrí kejì (pépa kéjì), ìbèèrè lórí Gírámà, Àṣà àti Ìṣe, Òwe àti àwọn àtòlèdòlè-àṣà-máyámí. Ó yẹ kí á le rán ara wa letí pé ìwé ẹ̀rí Jí-si-ìì yálà ti Lónḡdòḡnù tàbí WAEC ni ó jẹ̀ ìwé ẹ̀rí tí wọn fi n gbani wọlé sí ilé ẹ̀kọ́ gíga. Lóde òní ṣá, WAEC àti NECO ti wà.

Ilé ẹ̀kọ́ gíga Yunifásítì Ìbàdàn ni wọn ti kòkọ́ bẹ̀rẹ̀ ẹ̀kọ́ kíkọ́ àwọn èdè Nàìjíríà. Wọn dá Ẹ̀ka Ìmò Ẹ̀dá-Èdè àti Èdè Ilé Nàìjíríà sílẹ̀ ní ọ̀dún 1962. Ipa takuntakun tí àwọn Ọ̀jògbón bí i Hoffman àti Bamgbóṣé kó kò kéré rárá. Akitiyan Ayọ́ Bámbgbóṣé gan-an ló jẹ́ kí ẹ̀kọ́ èdè Yorùbá gbòrègèjigè. Èyàn le gba oyè lórí ẹ̀ka Èdè Yorùbá pónbélé tàbí kí ó ṣe àkànpò oyè méjì pèlú ẹ̀ka ẹ̀kọ́ṣé tíṣà. Àwọn akẹ̀kọ́jádé àkọ́kọ́ tí wọn gba oyè lórí Yorùbá pónbélé tàbí àkànpò lábé ẹ̀kọ́ṣé tíṣà ni wọn jáde ní oṣù kẹfà ọ̀dún 1969. A kò gbọdò gbàgbé látí sọ pé àwọn akẹ̀kọ́ ní látí yege nínú àwọn kọ̀òsì wònyíí: Èdè àti Lítírẹ̀ṣò, Gírámà, Ewì àti Ìṣowólò-èdè abbl. Àwọn tó fẹ́ gba oyè jáde nínú èdè Yorùbá pónbélé ní látí ṣe iṣẹ̀ ìwádìí àkànṣe tí ó le dá lórí abala kan nínú èdè Yorùbá. Ó sì tún le jẹ́ nínú àṣà tàbí ewì abíníbí kan tí wọn gbọdò ṣe àdàkọ́ rẹ, kí wọn si tún tú u palẹ̀ yébéyébé. Sùgbón ní ti àwọn tó kọ́ ẹ̀kọ́ṣé tíṣà, wọn n ̀ṣe ilapa ètò ẹ̀kọ́ ti wọn lórí ogbón ìkòni tí a fi lè kọ́ ẹ̀kọ́ èdè Yorùbá ní àkóyanjú. Lára àwọn ẹ̀kọ́ ti wọn n gbà náà ni: Èròngbà tí a fi n kọ́ ẹ̀kọ́ èdè abíníbí ní ilé ìwé aláḡòbèrè àti àwọn ilé ìwé sẹ̀kòndiri; Ìṣàgbékalẹ̀ kòríkúlòḡmù fún èdè Yorùbá ní àwọn ilé ìwé wònyíí; àwọn ogbón ìkòni fún kíkà èdè; Ìṣàmúlò ohun èlò ẹ̀rọ látí fi kọ́ ẹ̀kọ́ èdè Yorùbá; Ìtàn idàgbàsókè èdè Yorùbá ní ilé ìwé ìjọba; Àwọn ipènjà tí ó n kojú kíkọ́ ẹ̀kọ́ èdè Yorùbá bí i ọ̀rò àkọ́tọ́, ànínwèè-tó abbl. Ó yẹ kí á làá m̀olè pé àwọn akẹ̀kọ́ tí wọn ti gba oyè àkọ́kọ́ jáde bóyá ní èdè Yorùbá àti àwọn tó fẹ́ gba ìwé ẹ̀rí nínú ẹ̀kọ́ṣé tíṣà náà máa n ̀ṣe àwọn kọ̀òsì tí a m̀enu bà lókè yíí.

Ọ̀jògbón Adéboýè Babalọ́lá àti àwọn m̀iíràn ní wò n fi èdè Yorùbá lólè ní Èkó, wọn sì pe ìmò ẹ̀kọ́ wọn nígbà náà ní Ẹ̀ka Ẹ̀kọ́ Ìmò Ilé Áfíríkà àti ti Èṣíà. Àwọn

nàà máa n fún àwọn akékòò wọn ní iwé ẹ̀rí Dípúlómà nínú èdè Yorùbá gégé bí wọn se n se ní Ìbàdàn níbi tí àwọn akékòò ti n gba Dípúlómà nínú ìmò èdà èdè. Wọn máa n fún wọn ní iwé ẹ̀rí Dípúlómà nínú ìmò èdè Yorùbá. Àwọn isẹ́ tí wọn n kọ gboyè ní Ìtàn gidì, Àṣà Yorùbá, Lítírẹ̀ṣò Yorùbá, Àròkò àti Àkàyé Yorùbá abbl. Wọn tún máa n so wọn pò mó ilé isẹ́ rẹ̀díò láti lo se ẹ̀kọ̀sẹ́. Yunifásitì Ifè náà bèrè sí í gba àwọn akékòò wólé fún ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá láti ọ̀dún 1970/1971. Báyii àtẹ̀ àwọn ilé ẹ̀kọ̀ gíga tí wọn ti n gba oyè àkókò (Bí-Eeè/ Bí-Eẹ̀dì) nìwònyí;

1. University of Ibadan (U.I.), Ibadan
2. University of Lagos (UNILAG) Lagos
3. Obafemi Awolowo University (OAU) Ilé-Ifè
4. University of Ilorin (Unilorin), Ilorin.
5. Olábí sí Onàbáńjọ University (OOU), Àgọ̀ Ìwòyè
6. Èkìtì State University (EKSU), Adó Èkìtì
7. Adékúnlé Ajáşin University, Àkùngbá-Àkókó
8. Lagos State University (LASU), Ojọ-Lagos
9. Tai Şolarin University of Education, (TASUED), Ìjẹ̀bú-Òde
10. Adéyemí College of Education, Oñdó àti
11. National Open University of Nigeria (NOUN), Àbújá

Kò tán síbè o, wọn ti n gba oyè nínú ẹ̀kọ̀sẹ́ èdè Yorùbá ní àwọn Yunifásitì ilé òkèèrè bí i:

- 1) University of Wisconsin – Madison
- 2) University of Florida - Gainesville
- 3) Cornell University
- 4) University of Georgia at Athens
- 5) Yale University
- 6) University of Texas at Austin
- 7) Howard University
- 8) University of California, Los Angeles (UCLA)
- 9) University of North Carolina – Charlottes

Wọn tún kọ èdè Yorùbá ní Kólèjì Òlórí àti Pólì. Àwọn tó bá n kọ èkọ tó jẹmọ orin ní Pólì tàbí ní Òlórí maa n kọ èdè Yorùbá. Púpọ̀ nínú àwọn tó sì jáde ní àwọn kólèjì wònyìí maa n tèsíwájú láti gba oyè àkókó. Àwọn ilé èkọ tí wọn ti n kọ Yorùbá káàkiri pọ̀.

Ní báýí, àwọn Yunifásítì ti n fún àwọn èyàn ní oyè Èm-Eè tàbí oyè ìmò ijìnlẹ̀ nínú èdè Yorùbá. Àwọn tí wọn bá sì gba àwọn oyè wònyìí ni wọn n sísẹ̀ ní àwọn ilé èkọ̀ gíga tí a sì mò wọn sí akadá. Kí ẹnìkẹ̀ni tó di akadá, ó ní láti kọ̀ iwé isẹ̀ iwádíí tí yòò fi ìmò kún ìmò èkọ̀ èdè Yorùbá. Àwọn irúfẹ̀ isẹ̀ bẹ̀ẹ̀ sì gbodò wúlò fún ipàjùbà isẹ̀ iwádíí m̀ìràn. A tilẹ̀ rí àwọn Yunifásítì tí wọn n sàmúlò Yorùbá láti kọ̀ àpilẹ̀kọ̀ (ÉMEE) àti oyè ìmò ijìnlẹ̀ (PhD Thesis) wọn. Àfihàn igbéláruge nlá tí ó ti dé bá èdè Yorùbá niyí.

4.2 Àwọn Isẹ̀ Akadá Tí Wọn Ti Gbé Jáde

Isẹ̀ akadá kò fi ìgbà kan dúrò. Àwọn àgbà Òjògbón tí wọn wà ʒaájú ti ʒe isẹ̀ takuntakun, wọn sì ti gbé iwé tó pọ̀ jáde. Lára àwọn aʒaájú tí ó mú isẹ̀ èdè Yorùbá ní ìbádà ni Òjògbón Ayò Bámgbóṣé. Isẹ̀ rẹ̀ kò lónkà, kò sì ʒe é kà tán nítorí pé ojoojúmọ̀ ni ó n kòwé. A ó kàn dárúkọ̀ méjì méta nínú àwọn iwé tí ó ti kọ̀. Bí ó ti n kọ̀ ó lórí Ìmò Èdá-Èdè, bẹ̀ẹ̀ ni ó n kọ̀ lórí Gírámà Yorùbá àti Lítírẹ̀ṣọ̀. Lára àwọn isẹ̀ Òjògbón yìí ni : *Yorùbá Orthography* (1965) èyí tó dá lórí àkọ̀tọ̀ Yorùbá; *A Grammar of Yorùbá*, (West African Language Monographs no. 5) èyí tó tún dá lórí Gírámà Yorùbá ni *A Short Yorùbá Grammar*. Èyí tó wà lórí Lítírẹ̀ṣọ̀ ni àkọ̀lẹ̀ rẹ̀ jẹ̀ *The Novels of D.O Fagunwa: A Commentary*. Bamgbosẹ̀ jẹ̀ olòótú *Yorùbá Metalanguage Vol. I (Èdè-Ìperí Yorùbá)*. Ó tún kọ̀ *Yorùbá: A Language in Transition*. Bẹ̀ẹ̀ ni ó tún kọ̀ iwé lórí fonólójì Yorùbá tí ó pè ní *Fonólójì àti Gírámà Yorùbá*.

Lára àwọn àgbà òjẹ̀ tó tún wà ni Adébóyè Babalọ̀lá, ẹnì tó tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mó lítírẹ̀ṣọ̀ Yorùbá. Lára àwọn isẹ̀ rẹ̀ ni: *Context and Form of Ìjálá*, èyí tó dá lórí ìjálá eré oḍẹ̀ àti àwọn oríkì orílẹ̀ tí ó fojú hàn nínú rẹ̀. Èyí ni ó ʒokùnfà àwọn iwé rẹ̀ wònyìí, *Àwọn Oríkì Orílẹ̀; Ìjálá Eré Oḍẹ̀*.

Ónìmò èdá èdè ni Òjògbón Oladele Awóbùlúyì nàà, ó ʒe òpòlopò isẹ̀ lórí èdè Yorùbá. Lára àwọn isẹ̀ rẹ̀ tó gbé jáde ni; *Essential of Yorùbá Grammar, Èkọ̀ Isẹ̀dá Òrò Orúkọ, Yorùbá Kò Gbòḍò kú. Línɡuistics And National Building, Èkọ̀ Gírámà Èdè*

Yorùbá, Aspect of Contemporary Yorùbá in Dialectological Perspective; Wòn ko iléwó Ìkòwé Yorùbá Òde-òní pèlú ifowósowópò Olásopé Oyèláràn. Ìwé náà dá lórí àwọn àbá tuntun lórí àkọtọ Yorùbá.

Tí a bá n sòrò nípa Ifá, òdò Ọjògbón Wándé Abímbólá ni ọkàn yòò lọ. Yàtò sí ti Bascom tí òun náà ti sísẹ lórí Ifá, àwọn isẹ Wándé Abímbólá lórí ifá nìwònyí: *An Exposition of Ifá Literary Corpus; Ijìnlẹ̀ Ohùn Ènu Ifá Apá Kìíní, Ijìnlẹ̀ Ohùn Ènu Ifá, Apá Keji (Ifá nlánlá), Ojú Odù Mèrèrèrìndínlógún. Ọjògbón Olátúndé O. Olátúnjí ẹ̀ àwọn isẹ takuntakun lórí ewì alohùn àti àwọn ewì àpilẹ̀kọ Adébáyò Fálétí. Àseyọrí isẹ Ọjògbón yìí ló bí àwọn ìwé wònyìí lórí ewì: Features of Yorùbá Oral Poetry (1970), Adébáyò Fálétí: A Study of His Poems; Sòbò Aróbíodu Aláṣàrò ọ̀rọ̀; Ewì Adébáyò Fálétí Apá Kìíní, Ewì Adébáyò Fálétí Apá keji.*

A ò le gbàgbé Ọjògbón Afólábí Olábímtán náà lórí àwọn isẹ tó ti ẹ̀ lórí ewì nínú isẹ akadá. Àwọn itàn àròsọ rẹ̀ ni *Kékeré Èkùn, Àyànmó, Orílawè Àdígún, Baba Rere* abbl. Gbogbo ìwé wònyìí ni àwọn akékọ́ọ̀ Yunifásítí n ló láti sísẹ akadá wọn. Akínwùmí Ìṣọlá sísẹ akadá rẹ̀ lórí ewì alohùn tí ó pè ní *Ṣàngó Pípè* fún oyè Èm-Eè nígbà tí ó sísẹ lórí itàn àròsọ fún oyè ìmò ijìnlẹ̀ ọ̀mòwé, *The Writer's Art in The Yorùbá Novel*. Òun náà ni ó kọ *Òrìṣà tó n gun Ònkòwé* èyí tó dá lórí isẹ àtinúdá. Ó tún kọ *Kín ni A Fẹ́ Maa Fi Èdè Yorùbá Ẹ̀?* Nínú èyí ló ti ẹ̀ àlákálẹ̀ bí àwọn èniyàn ẹ̀ le máa lo èdè Yorùbá fún oríṣìrìṣìí nńkan. Ohun kan tí a fẹ́ sọ bá yìí ni pé, kò sí abala ẹ̀ka ìmò tí ó wà nínú èdè Yorùbá tí akékọ́ọ̀ kò ti le rí àwọn isẹ ìwádíí tí yòò ràn án lówó. Isẹ ìwádíí wà láti ìpele oyè àkókó (Bí-Eè) tí tí dé oyè ọ̀mòwé àti àwọn àṣekún isẹ tí àwọn akadá wònyí tún ẹ̀. Ó yẹ kí á wá ràn ara wa létí pé káàkiri àwọn ilé ẹ̀kọ̀ gíga gíga wònyìí ni a ti le rí àwọn isẹ akadá tí à n pe àkíyèsí sí.

Àwọn Ẹ̀ka Imò Ẹ̀dá Èdè kòòkan wònyìí ni wòn sì tún ní ìwé jónà ti wòn n gbé jáde. Yunifásítí Èkó tó wà ní Akọ̀kà ni ó n taari *Làngbààsà* àti *Ihafa* jáde. Èdè Yorùbá pónbélé ni wòn fi n kọ pépà sínú *Làngbààsà* nígbà tí wòn n lo èdè Gèèsì láti gbé àwọn átíkù àti pépà jáde nínú *Ihafa*. Àwọn akadá wònyìí a tún máa gbé ìwé àpilẹ̀kọ wòn ló sí òkè òkun láti gbé e jáde. Ìmò akadá kò dúró sí orílẹ̀ èdè yìí nikan. Káàkiri ayé ni ìmò wòn lórí èdè Yorùbá, lítíréṣò, àṣà àti isẹ jé.

5.0 Ìṣoníṣókí

A ti sọ bí àwọn òyìnbó ẹ̀ẹ́ ẹ̀ẹ́ ifilólẹ́ kíkọ̀ èdè Yorùbá, pàápàá àwọn òyìnbó ajìhìnre. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ète wọn ni pé kí ìmò Yorùbá máa kọ́já ìmò mọ-ò-n-kọ̀ mọ-ò-n-kà ní péréte fún àwọn akẹ́kọ̀, kí wọn le ba à wúlò fún iṣẹ́ pẹ́pẹ́pẹ́ ní ofíṣì. Sùgbón ètò èkọ̀ èdè Yorùbá ti gbòrègèjigè nítorí wọn n kọ̀ ọ̀ ní kólẹ̀jì, Pólì àti Yunifásitì káàkiri. Bí wọn ẹ̀ẹ́ n gba oyè àkókó (Bí-Eè), bẹ̀ẹ́ ni wọn n gba oyè ìmò è̀ẹ̀kẹ̀jì (Èm-Eè), àwọn miiran sì n kà á dórí oyè òmòwé lórí lítírẹ̀ṣò, iṣowólò-èdè, fonólòjì Yorùbá àti bẹ̀ẹ́ bẹ̀ẹ́ lọ̀. Àwọn tí wọn bá tún dúró sí Yunifásitì látí máa ṣiṣẹ́ ni wọn máa n ẹ̀ẹ́ àkọtúnkọ̀ iwé tí wọn sì máa n di òjògbón. Bí wọn ẹ̀ẹ́ n taari iwé iṣẹ́ iwádìí wọn jáde, bẹ̀ẹ́ náà ni wọn n ẹ̀ẹ́ agbẹ́jádẹ̀ wọn nínú jónà káàkiri.

6.0 Iṣẹ́ Ṣiṣe

- 1) Dárúkọ̀ òjògbón méta kí o sì sọ iṣẹ́ iwádìí méjì tí wọn gbé jáde.
- 2) Àwọn Yunifásitì wo ni wọn kókó bẹ̀rẹ̀ ikẹ́kọ̀ gboyè ní èdè Yorùbá?
- 3) Kí ni iṣẹ́ WAEC àti NECO?
- 4) Báwo ni a ẹ̀ẹ́ n dá akadá̀ mọ̀?

7.0 Ìwé Ìtókasi.

Adélékè, D.A (2020) *The Foolery of Man Beyond the Theatrical World: Perspectives From An Indegenous African Literary Critic. An Inaugural Lecture.* Ìbàdàn: Ìbàdàn University Press.

Aróhunmólàṣe, Oyèwólé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ̀ Yorùbá.*

Ìbàdàn: Oníḅonòjé Press & Industries Nig (Ltd).

Awóníyì, T.A (1978) *Yorùbá Language in Education.* Ìbàdàn: Oxford University Press.

Ìpín Karùn-ún: Akitiyan Àwọn Egbé Ní Oríṣìrìṣì

Àkòónú

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékò
- 4.1 Egbé Akòmólédè àti Àṣà Yorùbá
- 4.2 Egbé Onímò Èdè Yorùbá
- 4.3 Egbé Olùkò Èdè Yorùbá Kólèèjì Èn-siì
- 4.4 Àjọ Ìgbènde Orúkọ Ònkòwé Olókikí kan ní Àwùjọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣé Sṣe
- 7.0 Ìwé Itókasi

1.0 Ifáàrà

Bí èkó èdè Yorùbá ṣe bèrè, tí àwọn olùkò ti n pò tí wón n kò èdè Yorùbá ní oríṣìrìṣì ipele èkó, bèè ni wón n dá egbé sílè. Àwọn olùkò ní ilé iwé sèkòndiri dá egbé Akòmólédè àti Àṣà Yorùbá sílè, egbé yí sè gbilè bí òwàrà òjò. Àwọn olùkò ní àwọn ilé iwé Èn-Siì náà dá egbé tiwón sílè tí wón pè ní Egbé Olùkò ní àwọn Kólèèjì Èn-Siì. Egbé miiran tún wà tí à n pè ní Egbé Onímò Èdè Yorùbá, èyí tí ó wà fún àwọn tí wón n kò èdè Yorùbá ní àwọn ilé iwé gíga tàbí n ṣe nṣkan tí ó jẹmó Yorùbá ní ilé iwé gíga láti agbón imò miiran. Egbé miiran tí ó tún wà ni èyí tí Àjọ Ìgbimò Ilẹ̀ Áfíríkà (African Union) lówó sí, ni Egbé Ìgbimò Èdè Yorùbá Àtilèdélè. Ọkòkan àwọn egbé wònyí ni wón ní ojùṣe tí wón n ṣe láti mú ìdàgbàsókè bá èdè Yorùbá

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánilékò yí, o ó lè:

- sọ iṣe tí Egbé Akòmólédè Yorùbá ti ṣe lórí kíkó èkó èdè Yorùbá.
- sọ itú tí Egbé Onímò Èdè Yorùbá ti pa nínú pípèsè àwọn Olùkò èdè Yorùbá.
- tóka sí oríṣìrìṣì àwọn iwé tí àwọn egbé kòkan ti gbé jade nínú akitiyan wón.

3.0 Ìbèrè Ìsaájú

- 1) Odún wo ni wón dá Egbé Akómólédè Yorùbá sílẹ̀?
- 2) Dárúko àwọn ààrẹ Egbé Onímò Èdè Yorùbá m̀eta tí o mò.
- 3) Àwọn orílẹ̀ èdè m̀eta wo ni ó wà nínú Ìgbìmò Èdè Yorùbá Àtilẹ̀délẹ̀ tí o mò.

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

4.1 Egbé Akómólédè àti Àṣà Yorùbá

Àwọn Egbé Akómólédè Yorùbá ti wà láti odún 1969, wón ti lé ní àádóta odún. Ohun tí ó sì jẹ wón lógún ni ìdàgbàsókè èdè Yorùbá. Ànìyàn egbé yìí lọ báyíí:

1. Kí gbogbo àwa olùkóni le para pò gégé bí “Egbé Olùkóni Èdè Yorùbá”
2. Kí èrò àti ètò àwa olùkó lórí ohun tí a ó kọ àwọn akékọ̀ le jẹ bakan nàà.
3. Kí ọ̀nà tí a ó fi máa kọ àwọn akékọ̀ le báramu jákèjádò ilẹ̀ wa lórí ìpilẹ̀ṣẹ̀ tí ó yè kooro nítorí èyìn ọ̀la wa.
4. Kí àjọṣe àwa àti àwọn olùdarí ètò èkó ti ìpínlẹ̀ kọ̀ọkan àti àwọn olùdánwò gbogbogbòò ní Wàyẹ̀kì lè báramu.

A sì ti rí i pé egbé nàà là kàkà láti rí i pé ó kógo já nínú ànìyàn rẹ̀ tó là kalẹ̀. Ó n ẹ̀ àgbéjádé àwọn àkòrí ọ̀rọ̀ lórí èkó èdè Yorùbá kíkó. Egbé yìí ní àwọn ọ̀mọ egbé káàkiri ìpínlẹ̀ Èkó, Ògùn, Onḡ, Ọ̀sun, Ọ̀yó, Èkìtì, Kwara àti Kogí. Àwọn olùkó ilẹ̀ èkó girama ló pò jù nìbẹ̀ bó tilẹ̀ jẹ pé àwọn ọ̀mọ egbé wá láti àwọn ilẹ̀ ìwé gíga bí i Èn-Síì àti Pólì. Àwọn ọ̀mọ egbé ti wá fón káàkiri gbogbo orígun m̀erèrìn Nàìjíríà báyíí nítorí pé gbogbo kólẹ̀jì Èn-síì tí wón ti n kọ èdè Yorùbá ni wón ti ní ọ̀mọ egbé. Wón máa n ẹ̀ ìpàdé àpèrò ọ̀lọdọdún pò, èyí tó jẹ ìpàdé gbogbogbòò tó kó ọ̀mọ egbé pò láti àwọn ìpínlẹ̀ tó wà yíkáyíká; wón sì máa n gbé ìpàdé nàà káàkiri. Àwọn olùkó kọ̀ọkan tí ó nífẹ̀ sí àti jábò iṣẹ̀ ìwádíí tí wón ti ẹ̀ láàárín odún á gbé ìwé àpilẹ̀kọ̀ iṣẹ̀ ìwádíí wón wá. Lẹ̀yìn tí wón bá kà á tán ni àwọn èrò ìpàdé á fi èrò ọ̀kàn wón hàn lórí àgbékalẹ̀ ìwé nàà. Nínú irúfẹ̀ ìpàdé yìí, egbé máa n pe onímò tó jẹ àgbà ọ̀jẹ nínú iṣẹ̀ tí wón fi ẹ̀ kókó olùborí ìpàdé láti wá tó àwọn èrò ìpàdé sọ̀nà tàbí kí ó wá fi ìmò ọ̀tun hàn nínú iṣẹ̀ nàà.

A gbòdò là á sílẹ̀ pé àwọn ìpínlẹ̀ nàà ní ẹ̀ka egbé yìí, wón sì ní olóyè tí wón fi jẹ alárinà láàárín ìyá egbé àti ọ̀mọ egbé ní ìpínlẹ̀ tí wón tàn ká sí. Àwọn Ààrẹ egbé gbogbogbòò tí ó ti jẹ rí nìwònyíí; Olóyè Akínbòwálé, Alàgbà Adéyẹmọ Ọ̀dẹ̀lànà,

Olóyè Olúdàrè Olájùbù, Ọ̀jògbòn Ọ̀mọ̀táyò Olútóyè, Alhaji Oyèbámijí Mustapha, Ọ̀jògbòn Olúgbóyèga Àlàbá, Ọ̀mọ̀wé Adémólá Ọ̀dẹ̀tókun, Alàgbà Túndé Ẹ̀kúndayò, Díákónì Moses Olówu, Olóyè Díípò Gbénró, Àlùfàà Ayò Adéşínà àti Díákónì Ọ̀mọ̀wùmí Fáléyẹ.

Ẹ̀gbẹ̀ yíí ní ìwé àtìgbàdégbà tí wòn máa n gbé jáde tí wòn pe àkólẹ̀ rẹ̀ ní *Yorùbá Gbòde*. Nínú *Yorùbá Gbòde* yíí ni wòn ti máa n jábò iṣẹ̀ ìrírú ẹ̀gbẹ̀ láàárín ọ̀dún. Wòn á sì tún gbé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àpilẹ̀kọ̀ tí ó wúlò fún àwọn ọ̀mọ ẹ̀gbẹ̀ jáde. Ẹ̀yí sáábà máa n dá lórí iṣẹ̀ tí olùkọ̀ n kọ̀ àwọn ọ̀mọ̀ ilé ẹ̀kọ̀ sẹ̀kọ̀ndírì. Oríşíríşíí iṣẹ̀ ni ó le dá lé lórí. Ara àwọn àkóónú iṣẹ̀ wòn le jẹ̀ mó àkọ̀tọ̀, ewì alohùn; eré onítàn bí i *Réré Rún*; iṣowólò-èdè bí i ídíófóòdùn; àşà Yorùbá bí i ìgbéyàwó, iṣomọ̀lórúnkọ̀ abbl. Wòn wá tún lè şe àfihàn kíkòni ní ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá ní ilé ẹ̀kọ̀ aláḱọ̀bèrè tàbí ilé ẹ̀kọ̀ sẹ̀kọ̀ndírì àti ọ̀nà tí a lè gbà mú àwọn akẹ̀kọ̀ nífẹ̀ sí èdè Yorùbá. Ní bá yíí, wòn tún n yan àwọn olùkọ̀ káàkiri orílẹ̀ èdè láti şe àtupalẹ̀ ìwé tí WAEC àti NECO yàn fún àwọn akẹ̀kọ̀ fún àwọn ojú ọ̀dún kan. Wòn şe gbogbo èyí láti mú ẹ̀kọ̀ dẹ̀rùn fún àwọn akẹ̀kọ̀.

4.2 Ẹ̀gbẹ̀ Onímọ̀ Èdè Yorùbá

Wòn dá ẹ̀gbẹ̀ yíí sílẹ̀ ní ọ̀dún 1970. Nígbà tí wòn dá a sílẹ̀, gbogbo ẹ̀ni tí ó bá ti jẹ̀ ọ̀mọ̀ Yorùbá tí ó wà ní Ẹ̀ka Ìmọ̀ Ẹ̀dà-Èdè àti àwọn iṣẹ̀ mìíràn bí i ẹ̀kọ̀ Ìmọ̀ Ìtàn gidi, ẹ̀kọ̀ Matimátíki, ẹ̀kọ̀ èdè Gẹ̀ẹ̀sì, ẹ̀kọ̀ ìmọ̀ Agbógoyò, àwọn èdè ilẹ̀ Yúròpù bí i Ròşìà abbl ni wòn jẹ̀ ọ̀mọ̀ ẹ̀gbẹ̀. Ìtẹ̀sìwájú àti ìdàgbàsókè èdè Yorùbá ni ó jẹ̀ gbogbo wòn lógún. Yunifásítì Ìbàdàn ni wòn fi şe ibùjókòó fún ẹ̀gbẹ̀ onímọ̀ èdè Yorùbá. Ọ̀jògbòn Adéboýè Babalọ̀lá ni Alága àkọ̀kọ̀, léyìn nàà ni Ọ̀jògbòn Ayò Bámgbóşé wá gorí àlẹ́fà. Àwọn tí ó jẹ̀ àrẹ̀ léyìn wòn nìwònyíí ní şísẹ̀-n-tẹ̀lẹ̀: Ọ̀jògbòn Ọ̀ládélé Awóbùlúyì, Ọ̀jògbòn Bísí Ọ̀gúnşínà, Ọ̀jògbòn Adédòtun Ọ̀gúndèjì, Ọ̀jògbòn Ajíbọ̀lá Abíódún, Ọ̀jògbòn Olúyémisí Adébòwálé àti Ọ̀jògbòn Dúró Adélékè.

Ẹ̀gbẹ̀ yíí máa n gbé ipadé rẹ̀ yípo àwọn ilé ẹ̀kọ̀ gíga ni. Àwọn ọ̀mọ ẹ̀gbẹ̀ sì wà káàkiri àwọn ilé ẹ̀kọ̀ gíga bí i Yunifásítì Ìbàdàn, Yunifásítì Èkó, Yunifásítì Ọ̀báfẹ̀mi Awólówò, Yunifásítì Adékúnlé Ajásin, Yunifásítì Ìlọ̀rin, Yunifásítì Ọ̀lábísí Ọ̀nàbánjọ̀ Àgọ̀-Ìwòyẹ̀, Yunifásítì Ìpínlẹ̀ Èkó, Yunifásítì Ìpínlẹ̀ Èkìtì Ado-Èkìtì, Yunifásítì Ìpínlẹ̀ Ọ̀şun, Kólẹ̀jì Adéyemí, Kólẹ̀jì Tai Şolarin, Federal College of Education Ọ̀şìlẹ̀, Federal College of Education Zaria, Federal College of Education (SPED) Ọ̀yọ̀,

Emmanuel Aláyándé College of Education àti Adéníran Ògúnsànyà College of Education. Oríṣííríṣíí àpèrò ni egbé yíí n fójú sùn. Díẹ lára àwọn kókó tí wón ti se ìdánlẹ̀kọ̀ lẹ́ lórí nìwònyíí:

2011: Yorùbá Ilẹ̀ Áfíríkà àti Yorubá Èyìn Odi Nínú Ayé Tuntun

2012: Àwọn Ìwòye Yorùbá Lórí Ètò Ààbò Àti Ìfímọ̀ra Èsìn Nínú Ìdàgbàsókè Orílẹ̀ Èdè

2013: Ètò Ìrántí Àádóta Odún D.O Fágúnwà: Ìmò Abíníbí Nínú Àwọn Iṣẹ̀ Rẹ̀

2014: Ìmò Abíníbí Gégé Bí i Ìdàgbàsókè Orílẹ̀ Èdè Tó Lọ̀ Kánrínkése

2015: Ìmò Ìṣẹ̀gùn: Ìpèsè Ètò Ìlera àti Àṣà Ní Sẹ́ntíúrí Kọ̀kànlélógún

2016: Àwùjọ̀ Yorùbá Àti Èka Ìròyìn

2017: Ìtapórógan Èlẹ̀yàmẹ̀yà àti Ìṣẹ̀lú ní Áfíríkà

2018: Èdè Nínú Ètò Èkọ̀, Ètò Èkọ̀ Nínú Èdè

2019: Àyíká àti Ìdàgbàsókè Kánrínkése

Àwọn ìwé tí wón bá kà nínú àpèrò wònyíí, àwọn ọmọ egbé máa n dá sí i, láti se àwílẹ̀ ibi tí kùdìẹ̀ kudiẹ̀ bá kù sí nínú pépà àpilẹ̀kọ̀ nàà tí wón gbé wá sí ipadé. Àwọn ọmọ egbé tí wón ka pépà yíí á lọ se àtúnse, wón á sì fi ránsẹ̀ sí olóòtú jónà egbé. Orúko jónà egbé ni YORÙBÁ. Olóòtú yíí ni yòò tún fón àwọn ìwé tí wón ti sòrò sí síta fún àtúnnyèwò lámèétó láti ọ̀dò àwọn onímò tí wón jẹ̀ ọ̀jẹ̀ nínú iṣẹ̀ tí wón fi sọwó sí i. Jónà méjì ló máa n jade lódoṣṣún ọkan ní oṣù kííní, èkejì ní oṣù kẹfà. Kò sí irufé orí ọ̀rò tí a kò lè se aláàpàdẹ̀ nínú jónà YORÙBÁ. Láti orí iṣẹ̀ tí ó jemọ̀ ìmò èdà èdè, fonólòjì, mofólòjì, síntààsì, sẹ̀mántíki, gíràmà, lítírẹ̀ṣò àpilẹ̀kọ̀, lítírẹ̀ṣò alohùn, fîmù, iṣowólò-èdè, àṣà, iṣe, èrò ìmò ijìnlẹ̀, iṣẹ̀lú abbl. Ó yẹ kí á fi kún un pé egbé yíí ti wá n se ìwé sandi lórí àwọn ònkòwé kòòkan bá yíí. Àpẹ̀rẹ̀ ni Olúyémisí Adébòwálé, Dúró Adélékè, Arìnpé Adéjùmò (olóòtú) *Ọ̀tun Ìmò Nínú Ìtàn- Àròsọ̀ D.O Fágúnwà*. sùgbón kí ó tó di àsikò yíí, wón ti gbé Ìwé *Èdè Ìperí* méjì jade Vol 1&2. Ayọ̀ Bámgbóṣé jẹ̀ olóòtú Fólúùmò 1, nígbà tí Awóbùlúyì jẹ̀ olóòtú Fólúùmò 2.

4.3 Egbé Olùkọ̀ Èdè Yorùbá Kólẹ̀jì Èn-sií

Wón dá egbé yíí sílẹ̀ ní ọ̀dún 1987 ní kólẹ̀jì Èn-sií Ìjọba Ìpínlẹ̀ Ọ̀yọ̀ ní ilú Ilẹ̀ṣà. Àrẹ̀ àkòkò egbé nàà ni Ọ̀mòwé Bá yọ̀ Ayélaágbé. Àwọn àrẹ̀ mìíràn tó jẹ̀ léyìn wón nìwònyíí, Olóyè Díípò Gbénró, Ọ̀mòwé S.M Rájí àti Olóyè S.A Fájényò. Egbé

yii máa n gbé ipadé wọn kiri àwọn ilé èkò kòlèjì Èn-sii tí ó wà jákèjádò orílẹ̀ èdè Nàìjíríà tí wọn ti n kó èdè Yorùbá. Níbè ni wọn ti máa n se idánilékò tí wọn á sì ní kókó olúborí tí wọn n tepele mó nínú idánilékò náà. Lára iwé tí wọn ti gbé jáde ni *Ojú Àmúwáyé Yorùbá nínú isẹ̀ Akínwùmí Ìṣòlá* tí Rájí S.M, Fájényò S.A àti àwọn yòókù jẹ olòdú fún. Wọn tún fún àwọn omọ egbé wọn ní ànfààní láti máa dá ewi jọ, èyí tí wọn n gbé jáde nínú àwọn iwé.

4.4 Àjọ̀ Ìgbénde Orúkọ Ònkòwé Olókìkí kan ní Àwùjọ̀ Yorùbá

Àwọn ebi kan ní àwùjọ̀ Yorùbá tí wọn kò fé kí orúkọ bàbá wọn paré, pàápàá léyìn igbà tí irúfẹ̀ eni bẹ̀e ti se akitiyan lókan-ò-jòkan lórí idàgbàsókè èdè Yorùbá. Wọn máa n sa ipá láti rí i pé wọn ya àkókò sọtò láti máa se irántí èniyàn wọn tí ó ti jáde láyé yii. Nípa sise idánilékò lórí àkòrì ọ̀rò tí ó jẹ mó èkò èdè Yorùbá. Lára àwọn idílẹ̀ wònyii ni a ti rí idílẹ̀ J.F Òdúnjọ̀, idílẹ̀ Onímò-ẹ̀rọ̀ Károunwí, èyí tí Ọ̀jògbón Akínwùmí Ìṣòlá lo ka àpilẹ̀kọ̀ ní ibi ifilólẹ̀ àjọ̀ yii tí ó sì pe àkólẹ̀ rẹ̀ ní *Òrìṣà Tó N Gun Ònkòwé* èyí tó dá lórí àpadé-àludé nínú kíko ewi àpilẹ̀kọ̀, itàn àròso àti eré onítàn.

- i. Àwọn idílẹ̀ Fágúnwà náà ti pe àwọn oríṣíríṣii ọ̀mòràn láti wá ka àpilẹ̀kọ̀ tí ó jẹ mó èkò èdè Yorùbá àti pàápàá isẹ̀ Fágúnwà. Lára àwọn tó ti ka iwé níbi idánilékò igbènde orúkọ D.O Fágúnwà ni : Ọ̀jògbón Ayọ̀ Bámgbóṣé níbi tó ti se àkóyawọ̀ gbogbo ohun tí isẹ̀ itàn àròso Fágúnwà márààrún dá lé lórí. Ọ̀jògbón Abíoyè tí ó ti se itumò èdè Fágúnwà láti èdè Yorùbá sí èdè Faransé. Èrò ijìnlẹ̀ Yorùbá ni Ọ̀jògbón Bísí Ògúnṣínà tọka sí nínú àwọn iwé itàn àròso Fágúnwà nínú idánilékò kẹta tí ó se, níbi tí ó ti se àfihàn rẹ̀ pé kí àwọn Gèèsì tó dé ni àwọn iran Yorùbá náà ti ní imò ijìnlẹ̀ tiwọn. Oludánilékò kẹrin ni Ọ̀jògbón Dúró Adélékè tí ó ka àpilẹ̀kọ̀ tirẹ̀ ní èdè Yorùbá. Ó sì pe àkólẹ̀ rẹ̀ ní: *Léyìn Itàn Àròso D.O Fágúnwà Márààrún, Èwo ló kù?* Níbè ni ó ti tọka sí àwọn sí àwọn iwé itàn àròso Fágúnwà àti àwọn iwé alákoòbèrè Fágúnwà tí àwọn èniyàn ti fojú fò. Adélékè fi hàn bí Fágúnwà se kòwé pò pèlú àwọn ònkòwé miiran àti bí àwọn ònkòwé miiran se se ayída isẹ̀ rẹ̀ léyìn tí ó jáde láyé, tí wọn so iwé alákoòbèrè *Taiwo àti Kehinde* rẹ̀ di *Bello àti Bintu*. E jẹ kí á wo àwíyánu Dúró Adélékè nínú àtẹ̀ isalẹ̀ yii:

Àwọn Ònkòwé	Àkólé ònkòwé Àṣàtúnṣe	Ọdún	Àkólé Ìpilé	Àkólé Ọtun	Iléṣé
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1948	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kìíní	-	O.U.P London
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1950	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kejì	-	O.U.P London
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1950	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kẹta	-	O.U.P London
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1951	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kẹrin	-	O.U.P London
	Láti ọwọ T.T Şolaru	1984	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kìíní	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kìíní Tani àti Téní	U. P. L. Ìbàdàn
	Láti ọwọ D.O Fágúnwà T.T Şolaru	1986	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kejì	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kejì Dàpò àti Dúpé	U. P. L. Ìbàdàn
D.O Fágúnwà	Láti ọwọ T.T Şolaru	1969	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kejì	Bélò àti Bìntù Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kejì Àtúnṣe Kẹta	O.U.P Ìbàdàn
Àkòṣe láti ọwọ D.O Fágúnwà	Àtúnṣe Kẹta Láti ọwọ T.T Şolaru	1970 Àtúnṣe 1976/ 1977	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kẹrin	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Àtúnṣe kẹta tí a pè ní Kólá àti Kẹmi	O.U.P Ìbàdàn
Àkòṣe láti ọwọ D.O Fágúnwà	Àtúnṣe Kẹta àti Èkẹrin Láti ọwọ T.T Şolaru	1970 Àtúnṣe 1989 1993 1998	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kejì	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kẹta Kólá àti Kẹmi	U. P. L. Ìbàdàn
	Láti ọwọ T.T Şolaru	1991	Táíwò àti Kẹhíndé	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé kẹrin Jọkẹ àti Fẹmi	U. P. L. Ìbàdàn
Àkòṣe Thompson T. Şolaru	Láti ọwọ William O. Fátókun, Amos Abíódún Nurudeen O Sodipe	1984 Àtúnṣe 2008	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kẹrin	Táíwò àti Kẹhíndé Ìwé Kìn-ín-ní Àpilẹkọ Ọtun Kejì	U. P. L. Ìbàdàn

Àwọn ìwé Fágúnwà tí ó dárúkọ àti àwọn èyí tí ó bá àwọn ṣe àṣepọ bí ó ti hàn nínú iṣé Adélékè nìwònyí: Wo ìtàn àròṣọ Fágúnwà Máraàrún ní 4.2 Ìpín kìíní, Módù Kẹta. Àmọ àwọn ìwé tí ó kọ yàtò sí ìtàn àròṣọ máraàrún nìwònyí:

- *Ìrìnàjò Apá Kìíní* (1963)
- *Ìtàn Olóyin* (1963)
- *Ojo Asòtàn* (1964) tí ó kọ pẹlú Láṣebikan G.L
- *Táíwò àti Kẹhíndé, Ìwé Kìíní* (1972)
- *Táíwò àti Kẹhíndé, Ìwé Kejì* (Belo àti Bintu) (1971)
- *Táíwò àti Kẹhíndé, Ìwé Kẹta* (1972)

- *Tátwò àti Kẹ̀hìndé*, Ìwé Kẹrin ni 1951 (Àwọn ọ̀wọ̀ iwé *Tátwò àti Kẹ̀hìndé* ni ó dìjọ kọ pẹ̀lú L.J Lewis)
- *Àṣàyàn Itàn* (1959) tí ó kọ pẹ̀lú I.O Délàno àti àwọn yòókù.

ii. Ìdílé Joseph Fọláhàn Oduńjọ náà n ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ irúfẹ̀ àjọ yí, ẹ̀yí tí wọn máa n ẹ̀ ẹ̀ odún méjì méjì. Àfọjúsùn idánilẹ̀kọ̀ọ̀ ní irántí J.F Oduńjọ pẹ̀ka sí ọ̀nà méta báyí:

1. Láti pèsẹ̀ ààyè àti ànfààní ọ̀tò fún lílo èdè Yorùbá fún ìjíròrò tó gbọ̀n-ń-gbọ̀n lórí iwádíí àti ìmò ìjìnlẹ̀
2. Láti mú iwúrí bá iwádíí ìjìnlẹ̀ nínú ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá
3. Láti ẹ̀ ẹ̀gbéyèwò àbájáde iwádíí ìjìnlẹ̀ àti àfiwé àwọn àbájáde nínú ẹ̀ka-èdè Yorùbá pẹ̀lú ìmò ìjìnlẹ̀ tó ti ẹ̀lẹ̀ nínú àwọn èdè adúláwọ̀ yòókù àti ti gbogbo èdè àgbáyé m̀ìràn lápapọ̀.

Ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀ wáyé ni Yunifásítì Ìbàdàn ní ọ̀dún 1984. Ọ̀jògbọ̀n Ayò Bámgbósé ni ó kọ̀kọ̀ ka ẹ̀gbékalẹ̀ idánilẹ̀kọ̀ọ̀ tí ó pe àkọ̀lé rẹ̀ ní *Yorùbá: A Language in Transition*. Ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀ kejì wáyé ní ọ̀dún 1986 tí Adéboýè Babalọ́lá jẹ̀ olùdánilẹ̀kọ̀ọ̀ tí ó pe àkọ̀lé rẹ̀ ní *Personal Names: Patterns and Problems*. Ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀ kẹ́ta ti ọ̀dún 1988 ni Ọ̀jògbọ̀n Oládélé Awóbùlúyì ka, àkọ̀lé idánilẹ̀kọ̀ọ̀ náà ni *Awárí Tuntun Nínú Ẹ̀kọ̀ Ìmò Ìjìnlẹ̀ Yorùbá*. Díẹ̀ lára àwọn idánilẹ̀kọ̀ọ̀ m̀ìràn tí wọn tún ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ tí àwọn Ọ̀mọ̀ràn nínú èdè Yorùbá ti kópa niwọ̀nyì:

- *The Yorùbá People: Their Origin, Culture and Civilization* tí J. Adéboýéwálé Àtandá kà
- *The Growth of Yorùbá Studies in The Western Region of Nigeria: 1955-1965* tí I.A Akíjógbin kà
- *Yorùbá Art: Concept and Reality* tí Cornelius O. Adépegba kà
- *Forms of Dramatic Language In Yorùbá literature*, tí Akínwùmí Ìṣọ́lá kà

Ọ̀jògbọ̀n Olatúndé Olatúnjí ló jẹ̀ Alága gbogbogbò fún igbènde àjọ yí títí tí wọn fi fẹ̀yìn tì. Ọ̀jògbọ̀n Adédòtun Ọ̀gúndèjì ni ó gba ipò lówó Ọ̀jògbọ̀n Olatúndé Olatúnjí.

iii. Ìgbimò Amúṣéyá fún Yorùbá Àtilèdélẹ̀ (Yorùbá Cross-Border Language Organisation) tí ó wà ní abẹ̀ Àjọ African Academy of Languages (ACALAN). Àfọjúsùn ẹ̀gbé yí ni láti ẹ̀:

- i. igbélárugẹ àwọn èdè abínibí ilẹ̀ Afíríkà fún lílò nínú ètò èkọ ní gbogbo ìpele isẹ̀ ìjọba àti gbogbo ìpele àwọn aṣòfin, ní gbígbé òfin ró, fún isòwò àti isẹ̀ isòwò, àti nínú ọ̀nà ìbáńsòrò gbogbogbò
- ii. ẹ̀ kóríyá fún idàgbàsókè síwájú sí i, ní pàápàá jù lọ sí èdè abínibí láti orílẹ̀ èdè kan sí orílẹ̀ èdè mìíràn, láti lè mú ìbára-ẹ̀ni-sòrò wà nínú ètò èkọ, àṣà, isòwò àti láàárín àwùjọ àwọn tí wọn jọ n sọ èdè abínibí nàà; àti
- iii. níní àwọn èniyàn abẹ̀nà ìmò tó ti kòṣẹmọṣẹ̀ láti lè ṣàgbésókè èdè ilẹ̀ Afíríkà kan tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ, láti lọ ṣẹ̀rànwọ̀ nínú idàgbàsókè àwọn èdè mìíràn.

Ọ̀jògbọ̀n Ayọ̀ Bámgbóṣẹ̀ ní Àrẹ̀ ẹgbẹ̀ fún ACALAN, nígbà tí Ọ̀jògbọ̀n Oládélé Awọ̀bùlúyì sì jẹ̀ Alága fún Ìgbimọ̀ Amúṣẹ̀ṣe fún Yorùbá Atilèdélé. Àwọn orílẹ̀ èdè tó wà nínú ẹgbẹ̀ nàà ni; Nàìjíríà, Bẹ̀nẹ̀, Tógò àti àwọn ibi mìíràn ní àgbáyé. Àwọn ọ̀mọ̀ ìgbimọ̀ Yorùbá Àtilèdélé nìwònyí: Ọ̀jògbọ̀n Akànni Ige/Igue (Akòwé), Ọ̀jògbọ̀n Dúrótoyè Adélékè (adelé akòwé), Ọ̀jògbọ̀n Yémisí Adébòwálé, Ọ̀jògbọ̀n Akínwùmí Ìṣòlá, Ọ̀jògbọ̀n Fẹ̀mi Adéwólé, Ọ̀mòwé Oláyínká Egbokhare, Ọ̀mòwé Moufoutou Adjeran. Àṣeyọ̀rí tí ìgbimọ̀ yìí ti ẹ̀ se ni ìwé kan tí wọn ti gbé jáde, tí wọn pe àkọ̀tọ̀ rẹ̀ ní *Ìlẹ̀wọ̀ Ìkòwé Yorùbá Òde-Òní*, nínú ìwé yìí ni wọn ti ẹ̀ àwíyánnu lórí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Isẹ̀ tí wọn sì ẹ̀ dá lórí orúko; ohun tàbí idúnhùn fáwẹ̀lì; kónsónàntì; fáwẹ̀lì; ọ̀rò àti ipààlà-ọ̀rò, kíkọ̀ ọ̀rò orúko àti àpòlà orúko, ọ̀rò-orúko àti ọ̀rò orúko aṣẹ̀yán (orúkoṣẹ̀yán); kíkọ̀ ọ̀rò-ìṣe àti atókùn; síso-wúnrèn-pò; ọ̀rò-ìṣe pípajẹ; lílo nípa àti àmì Ìsẹ̀mìí-sòrò. Gbogbo ohun tí wọn ẹ̀ àyèwò wònyí ló ti fojú hàn nínú àwọn àkọ̀tọ̀ tí a gbéyèwò. Ohun mìíràn tí wọn ẹ̀ se ni pé wọn ẹ̀ àmúlò ìmò èdà-èdè nínú isẹ̀ yìí, bí Ọ̀jògbọ̀n Ayọ̀ Bámgbóṣẹ̀ ti kókó ẹ̀ tẹ̀lẹ̀. Ó yẹ kí á wá pe àkíyèsí wa sí kíkọ̀ orúko bí ó ti fojú hàn ní abala kẹ̀fà ìwé ìlẹ̀wọ̀ nàà. Àpẹ̀rẹ̀ àkókó ni:

- i. Ẹ̀ kọ̀ orúko ẹ̀ni, bí ó ti wọ̀ fún olórúko. Àpẹ̀rẹ̀

Kọ	Má kọ
Bamgboṣe	Bangboṣe
Mufun/Moufou	Mufu
Ajiboyè/Ahjibauje	...
Adébáyò/Adébáyor	...

- ii. Ẹ̀ máa dípèlẹ̀ Kónsónàntì nínú orúko ilú àti ibi pàtàkì ní Nàìjíríà, ṣùgbọ̀n, ẹ̀ kọ̀ wọn bí àṣà orílẹ̀ mìíràn bá ẹ̀ pín in.

Kọ	Má kọ
Ọ̀tá	Ọ̀tta
Ọ̀şogbo	Oshogbo
Èbúte Mèta	Ebútte Mètta
Ède	Èdde
Kétou (Bìni)	
Kétu (Nàìjíríà)	
Tehabe (Bìni)	
Oja Àtamkpamé	

È má jé kó yà yín lenu pèlú àwọn àjòjì àkọtó tí a şe alábàápàdé. Ohun tí ó fa sàbàbí èyí ni pé àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá tó wà ní Nàìjíríà n fi ilànà àkọtó Gèèsí şe àwòta nígbà tí àwọn àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá tí ó wà ní orílẹ̀ èdè Bìni/Bènè àti Tógó şe àmúlò ti Faransé, èyí ni a şe kọ orúkọ bí olórúkọ şe kọ ó sílẹ̀.

5.0 Ìşoníşókí

A yiiri ipa tí Egbé Akómọlédè kó nínú èkó èdè Yorùbá àti àwọn iwé àtìgbàdégbà tí wọn n gbé jáde yèwò. A tún pe àkíyèsí sí ipàdé gbogbogbò tí wọn máa n şe lódoodún, àti pé àwọn nnkan tó jẹ mó akékòọ sékòndírì àti aláakòòbèrè ni ó jẹ wọn lógún. Şùgbón ètò ọ̀rò işé iwádìí àti şíşe àtúnkọ tí ó fi mó àtúntò àwọn àgbà ọ̀jẹ fún imò ijìnlẹ̀ ní ó wà nínú Egbé Onímò Èdè Yorùbá tẹpelemó. Wọn sì n şe işé takuntakun lórí işé iwádìí lóríşìrìşìí. Wọn kò jé kí etí àwùjọ di sí işèlẹ̀ tó n lọ lówùjọ rẹ̀. Egbé Olúkọ Kólèjì Èn-siì nàà tẹpele mó ohun tó jẹ mó ikòni àti gbígbé iwé jáde lórí àwọn ònkòwé ní ilẹ̀ Nàìjíríà. Àwọn nàà kò sì jé kí ipàdé ọ̀lodoodún wọn tètì. Àwọn àjọ igbènde orúkọ ònkòwé olókíkí tàbí olùfẹ̀ èdè Yorùbá ni a tún tọka sí. Lára wọn ni onímò-èrọ Kárunnwi, D.O. Fágúnwà àti J. F. Ọdúnjọ eni tí ó ‘şe àgbéjádé iwé *Aláwíyé* láti apá Kìíní tí tí dé Ìkẹfà. A sọ ipa tí Ìgbimò Èdè Yorùbá Àtilèdélẹ̀ nàà kó nípa gbígbé *Ìwé Ìlẹwọ̀ Ìkòwé Yorùbá Ọ̀de-òní* jáde.

6.0 İşé Şíşe

- 1) Dárúkọ àwọn egbé méjì tí wọn ti şe işé takuntakun lórí kíkọ èdè Yorùbá.
- 2) Sọ işé tí ọ̀kòòkan egbé méjèjì tí ó dárúkọ lókè wònyí şe ní şíşe-n-tèlé.

- 3) Tóka sí àwọn ìwé àpilẹ̀kọ bí i méré̀n tí àpérò Àjọ̀ Ìgbè̀nde Orúko D.O Fágúnwà bí pèlù orúko àwọn àwọn olùdánilékò náà.
- 4) Ìgbimò wo ló bí Ìgbimò Yorùbá Àtilèdélè?
- 5) Dárúko àwọn Ààrẹ̀ Egbé Onímò Èdè àti Egbé Olùkóni Èn-si.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adélékè, D.A (2010). *Lèyìn itàn Àròso D.O Fágúnwà Máraàrún, Èwo Ló Kù?*

Ìbàdàn: DB Martoy Books.

Adélékè, D.A (2020) *The Foolery of Man Beyond the Theatrical World: Perspectives From An Indegenous African Literary Critic. An Inaugural Lecture.* Ìbàdàn:

Ìbàdàn University Press.

Aróhunmólàṣe, Oyèwólé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ̀ Yorùbá.*

Ìbàdàn: Oníḃonòjé Press & Industries Nig (Ltd)

Awóbùlúyì, Oládélé (1990). *Yorùbá Metalanguage (Èdè-Ìperí Yorùbá) vol II.* Ìbàdàn:

Ibadan University Press (Ltd)

Awóbùlúyì, Oládélé àti Oyèláràn O. Olásopé (2017) *Ìléwọ̀ Ìkòwé Yorùbá Òde-òní.*

Ìlọ̀rin: Kwara State University Press.

Bámgbósé, Ayò (1992) *Yorùbá Metalanguage (Èdè-Ìperí Yorùbá) Vol I.* Ibadan:

Ìbàdàn University Press (PLC)

Ìṣòlá, Akínwùmí (1992) *New findings in Yorùbá Studies.* Yábá: J.F Oḃúnjọ Memorial Lecture Series.

Olátúnjí O. Olátúndé (1984) *YORÙBÁ: A Language in Transition.* Yábá: J.F Oḃúnjọ Memorial Lecture Series.

Olátúnjí O. Olátúndé (1996) *The Yorùbá History, Culture & Language.* Yábá: J.F Oḃúnjọ Memorial Lecture Series.